

XII

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

BOTH NOÉMI
ZSUZSANNA

CSÁKI ISTVÁN

DÉNES IVÁN ZOLTÁN

ERŐS VILMOS

GYÁNI GÁBOR

KISS ANDRÁS

KOVÁCS KISS GYÖNGY

KÖVÉR GYÖRGY

MOLNÁR PÉTER

PAKSA RUDOLF

ROMSICS IGNÁC

UJVÁRY GÁBOR

4

MAGYAR TÖRTÉNE SZPORTRÉK
(20. SZÁZAD)

III. FOLYAM
2024.
ÁPRILIS

XXK

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

HARMADIK FOLYAM • XXXV/4. • 2024. ÁPRILIS

TARTALOM

K. K. GY. • 20. századi magyar történészportrék	3
KÖVÉR GYÖRGY • Portrévázlat Domanovszky Sándorról (1877–1955)	5
UJVÁRY GÁBOR • Hóman Bálint és a magyar történettudomány ...	16
GYÁNI GÁBOR • Hajnal István rendhagyó történetírása	28
DÉNES IVÁN ZOLTÁN • A nagymagyar–kismagyar politika fogalma	39
PAKSA RUDOLF • Mályusz Elemér	52
ERŐS VILMOS • Szabó István (1898–1969)	64
ROMSICS IGNÁC • Kosáry Domokos (1913–2007)	77
KISS ANDRÁS • Jakó Zsigmond (1916–2008) Túlélés, kényszerpálya, alkotás	88
BOTH NOÉMI • Portrék Imreh Istvánról	101
MOLNÁR PÉTER • Szűcs Jenő, avagy „nemzeti” történetírás a regionális összehasonlítás látószögéből	114
■ ABSTRACTS	125
■ KÉP CSÁKI ISTVÁN	

ALAPÍTÁSI ÉV 1926

Kiadja a Korunk Baráti Társaság ■ Főszerkesztő: KOVÁCS KISS GYÖNGY (történelem)

■ A szerkesztőség tagjai: BALÁZS IMRE JÓZSEF (főszerkesztő-helyettes, irodalom), CSEKE PÉTER (médiatudomány), GYÖRFFY GÁBOR (társadalomtudományok), RIGÁN LÓRÁND (filozófia, a Korunk–Komp-Press Kiadó felelős szerkesztője)

■ Gazdasági vezető: KOVÁCS GÁBOR ZSOLT, BALÁZS JÚLIA (titkárság, tördelés), DEÁK SZIDÓNIA (korrektúra)

■ Grafikai arculat: KÖNCZEY ELEMÉR, SZENTES ZÁGON

■ A Korunk grémiuma: DERÉKY PÁL, HORKAY HÖRCHER FERENC, ILIA MIHÁLY, KOVÁCS ANDRÁS, ROMSICS IGNÁC, TÁNCZOS VILMOS, ZALÁN TIBOR

■ Kiemelt támogató a Communitas Alapítvány és a Romániai Magyar Demokrata Szövetség.

A megjelenéshez továbbá támogatást nyújt a Miniszterelnökség Nemzetpolitikai Államtitkársága, a Nemzeti Kulturális Alap, a Bethlen Gábor Alap, a Petőfi Kulturális Ügynökség, a Magyar Kultúráért Alapítvány, MOL Románia, a Méhes György – Nagy Elek Alapítvány és az Amerikai Magyar Koalíció – Cultural Foundation for Transylvania

■ Szerkesztőség: Kolozsvár, Str. gen. Eremia Grigorescu (Rákóczi út) 52.

Telefon: 0264-375-035; 0742-061-613; ■ Postacím: 400750 Cluj, OP.1. cp. 273, Románia;

Internet: www.korunk.org; <http://epa.oszk.hu/00400/00458>; e-mail: korunk@gmail.com

■ Nyomda: ALUTUS, Csíkszereda, Hargita út 108/A. Tel./fax: 0266-372-407

■ Előfizetést a szerkesztőség is elfogad: egyévi előfizetés díja 100 RON.

A KORUNK magyarországi terjesztését Tóth Ernő Béla E. V. végzi;

a lap megrendelhető a következő telefonszámon: 06-303-539-724, illetve e-mailen: erno.toth.deb@gmail.com

■ Revistă culturală finanțată cu sprijinul MOL Románia

■ Revistă editată de Asociația de Prietenie Korunk

(400304 Cluj-Napoca, str. gen. Eremia Grigorescu nr. 52.; Cod fiscal 5149284)

■ ISSN: 1222-8338

20. SZÁZADI MAGYAR TÖRTÉNÉSZPORTRÉK

A professzionális magyar történetírás intézményrendszere és személyi feltételei a 19. század utolsó harmadában alakultak ki. A szervezeti keretek megteremtése szempontjából az egyik legfontosabb dátumnak 1867 tekintendő. Ebben az évben alakult meg a Magyar Történelmi Társulat, amely a magyar történészek, történelemtanárok és a történelem iránt intenzíven érdeklődő olvasók ma is működő szakmai szervezete. A társulat lapjaként ugyanebben az évben látott napvilágot a *Századok* első száma, amely a magyar történészek azóta folyamatosan megjelenő és ahhoz fogható orgánuma, mint német nyelvterületen a *Historische Zeitschrift* (1859), Franciaországban a *Revue historique* (1876), Angliában az *English Historical Review* (1886) és az Egyesült Államokban az *American Historical Review* (1895).

A következő nagy lépés a Magyar Országos Levéltár felállítása volt 1875-ben. Ide gyűjtötték össze és azóta is itt őrzik az országos hatókörű kormányzati szervek iratait, valamint számos egyéb jellegű anyagot, például családi levéltárakat és személyi hagyatékokat. A következő években egyre-másra nyitották meg kapuikat a megyei levéltárak is. Ez a forráskutatás és forrás-publikációk számára teremtett új távlatokat.

A személyi feltételek javulásában az egyetemi oktatás modernizálása játszott döntő szerepet. A század utolsó harmadáig az ország első és legnagyobb egyetemén, a budapestin is csak egyetlen történelem tanszék működött, amelynek tanárai magyar és egyetemes történetet, ókort, középkort és újkort egyaránt oktattak. Az 1880-as években megkezdődött a specializálódás, vagyis a tanszékek időrend és tematikák szerinti osztódása. A Magyar Történelmi Társulat 1885-ös kongresszusán elfogadott határozatok értelmében hozzáálltak a szemináriumi-intézeti rendszer kiépítéséhez. A berlini egyetem gyakorlatát adaptálva ennek elsődleges célja a legtehetségesebb hallgatók kiválogatása és speciális szakképzésben való részesítésük, vagyis az utánpótlás nevelése volt.

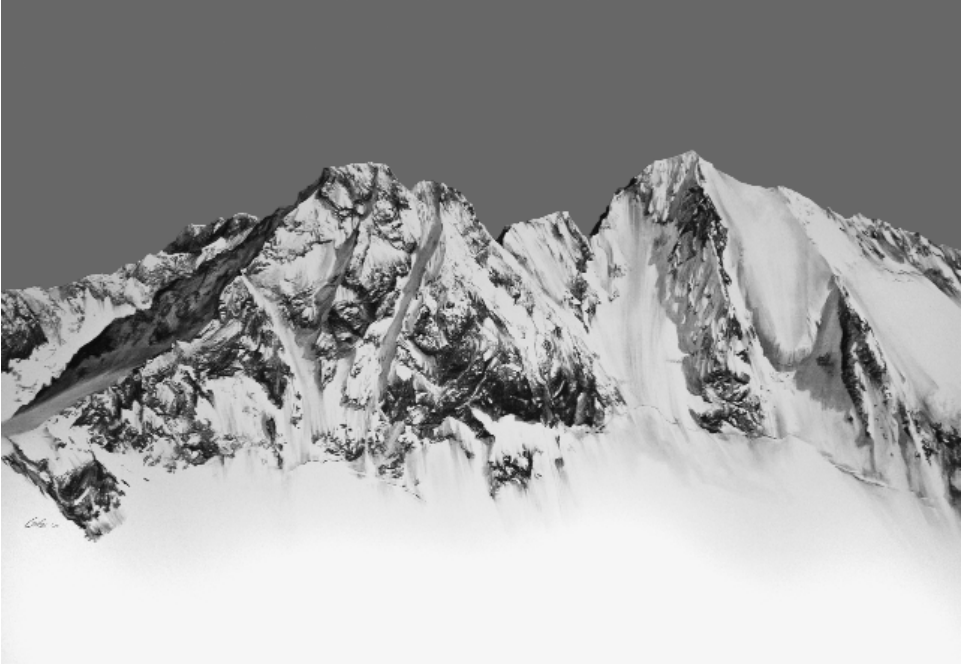
Az egyetemi oktatás modernizálásában és egy új, az addigi polihistorokkal és amatőrökkel szemben immár professzionális történészgeneráció kinevelésében ketten játszottak döntő szerepet: az oklevél- és címertant tanító Fejérfpataky László (1857–1923), aki 1887-től volt a Történelmi Szeminárium

vezető tanára, és Marczali Henrik (1856–1940), aki 1895-től oktatott közép-kori és újkori magyar történelmet, s 1912 és 1919 között töltötte be Történelmi Szeminárium igazgatói tisztét. Szemináriumán, amely híres volt igényességéről, a két világháború közötti jeles magyar történészek többsége – Domanovszky Sándor, Hajnal István, Hóman Bálint, Mályusz Elemér, Szekfű Gyula stb. – megfordult.

A 20. századi magyar történetírókkal foglalkozó számunk ennek a nagy generációnak a bemutatásával indul. Bár tematikai és módszertani szempontból mindegyikük a maga útját járta, igényességben hasonlítottak egymásra. Életművük a magyar historiográfia értékes hagyatéka. A következő nemzedéket hárman képviselik összeállításunkban: a Szekfű-tanítvány Kosáry Domokos, a Mályusz-tanítvány Jakó Zsigmond s a gondolatilag Hajnal Istvánhoz és Erdei Ferenchez kötődő Imreh István. Bár a történelem viharai őket jobban megforgatták, mint elődeiket, az ő teljesítményük is impozáns. A 20. századi nagy elődök sorát a már 1945 után szocializálódott Szűcs Jenővel zárjuk, aki nemcsak medievistaként, hanem a magyar nacionalizmus kutatójaként és a komparatív régiótörténet művelőjeként is beírta nevét a magyar történetírás történetébe.

Szerzőink ugyancsak több nemzedéket jelenítenek meg. A legidősebbek többnyire már professor emeritusok, és hárman közülük az MTA tagjai, a középgenerációt képviselők egyetemi tanárok és az MTA doktorai, míg a legfiatalabbak a 21. század PhD-fokozattal rendelkező ígéretei.

KKGy

KÖVÉR GYÖRGY

PORTRÉVÁZLAT DOMANOVSKY SÁNDORRÓL¹ (1877–1955)

Domanovszky Sándor 1877. május 27-én Nagyszebenben, evangélikus családban látta meg a napvilágot, ahol apja, Endre, nyugdíjazásáig a jogakadémia filozófiatanára volt. A tótkomlói születésű szlovák iparos-kereskedő felmenőkkel rendelkező apa műveinek címlapján mindvégig Domanovszkinak írta családnevét. Német egyetemeket megjárta első generációs értelmiségiként 1870-ben lett az MTA levelező tagja. Az anya, Jurenák Frida, egy tekintélyes evangélikus vaskereskedő családjából származott. A jogakadémia felszámolásakor 1887-ben egyetlen életben maradt, legkisebb gyermekükkel költöztek Budapestre. Sándor itt végezte középiskoláit, a VII. kerületi állami főgimnáziumban (a későbbi Madáchban) érettségizett 1895-ben. Apját ebben az évben veszítette el. A gimnáziumban olyan történelemtanárai voltak rá nagy hatással, mint Márki Sándor és Mika Sándor. Utóbbi Eötvös Collegium-beli óráit később, egyetemistaként is látogatta. A millenniumi évek egyetemi tanári gárdájának mindegyik oktatójától „kiválóan collokvált”, vagy „igen szorgalmas” bejegyzést kapott indexébe. 1945-ben írott emlékezésében Marczali Henrik, Fejérpataky László és Lánczy Gyula tanítványának vallja magát.² Ehhez képest meglepőnek tűnhet, hogy amikor 1899 júniusában ezeknél a tanárainál doktorált, Marczalitól (magyar történelem) és Fejérpatakytól (oklevéltan) cum laudét, Lánczytól viszont csak

.....a jó cezúrák tehát azok, ahol az életviszonyokban igen gyökeres, messze kiható változások aránylag meglepő hirtelenséggel jelentkeznek."

ritét kapott, s az utóbbi a szigorlati jegyzőkönyvbe külön is bejegyeztette, hogy mivel „az egyetemes történelemből igen gyengén felelt, az általános eredmény is csak rite lehetett”.³ Ekkoriban elsősorban a középkori krónika-irodalommal foglalkozott. Értekezését *A dubnici krónika* címen írta, s az folytatásokban még abban az évben megjelent a *Századokban*.⁴

1899 szeptemberében a pozsonyi főreálba került előbb ideiglenes, majd rendes tanárnak. Bár rokonai is éltek a hajdani koronázó városban, nem érezte ott jól magát. Nagy terveihez a helyet és az elfoglaltságot is szűknek találta. Mint majdani menyasszonyának írta: „Egy nyomorult helyen láttam magamat, egy oly városban melylyel [sic!] semmi tekintetben sem tudtam rokonszenvezni, mióta közelebből megismertem, és oly környezetben, melyben terveim megvalósításáról nem is álmodhattam. Pedig de szépek voltak azok a tervek: egy kedves kis feleség oldalán boldogan élni, és mellette olyan irányban munkálkodni, hogy munkásságom mennél több emberre gyakoroljon hatást, és mennél tágabb körökben éreztesse eredményeit. Meg akartam írni a világtörténelmet társadalomtörténeti alapon, kutatni az egyes intézmények hibáit, hiányait, jó oldalait, és végül tisztán saját belátásom szerint megalkotott társadalmi és államrendszer kifejtésével végezni, ezáltal mintegy kijelölni a jövő politika utait. [...] Ehhez a munkásághoz természetesen nagyon sokat kell még tanulni, és én itt ezen előzetes előkészítés eszközeitől is megfosztva láttam magamat. Arra gondoltam, hogy majd 30 év alatt csak írok valami helyi vonatkozású könyvet, elbutulok, és majd, ha nyugalomba vonulok, már kedvem sem lesz visszamenni Pestre.”⁵ Öt évet töltött Pozsonyban, 1904-ben sikerült a fővárosba kerülnie, ahol tíz éven keresztül a Budapesti Kereskedelmi Akadémia történelemtanárára lett. Önéletrajza szerint ebben az időszakban fordult érdeklődése „a gazdaságtörténet felé”, ami gyakorlatilag kereskedelemtörténi munkássága kezdeteit jelentette. Ekkoriban szembesült a történetírásban uralkodó személyi hierarchia befolyásával is. Mint később a fiatal Mályusz Elemér vizsgatlasására írta: „nekem is voltak ilyen nehézségeim, hogy egyik munkámmal 3 évig lapdázta [sic!] a bírálók, és végül azt kellett kihagynom belőle, a miben a tulajdonképpeni eredményt láttam. Olyan érzésem volt akkor, mintha gyermekgyilkosságot követnék el...”⁶ Úgy tűnik azonban, mégsem volt olyan sivár a pozsonyi időszak, ugyanis ekkor ismerkedhetett meg a *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* szerkesztőjével, a jogakadémiai tanár Kováts Ferencsel, akinek folyóiratában neki tulajdoníthatók a D. S. monogrammal közölt szemlélő cikkeket a *Századok* repertóriumáról.⁷ Kereskedelmi Akadémián töltött éveit indult középiskolai tankönyvszerző ténykedése. Marczali Henrik és Békefi Remig előterjesztésével 1909-ben az egyetemen az Árpád-kori magyar történelem magántanárára lett, de középiskolai elfoglaltsága mellett viszonylag ritkán tartott egyetemi órákat.

Közben, amikor Vajda Gyula halálával Kolozsvárott megürült a művelődéstörténeti katedra, Domanovszky komoly helyi biztatásra jelentkezett a kiírt pályázatra. Megtette az akkoriban ehhez szükséges tiszteletköröket is: 1909 őszén elutazott Kolozsvárra, s többek között meglátogatta hajdani tanárát, az immár kolozsvári professzor Márki Sándort. A pályázó riválisok a bejáratott forgatókönyv szerint hasonlóképpen jártak el, a patrónusok között a legnagyobb befolyással azonban az erdélyi püspök, Majláth Gusztáv Károly rendelkezett (a művelődéstörténet ugyanúgy katolikus terrén volt, mint a

középkor), aki a bencés szerzetes, Erdélyi László kinevezése érdekében lobbizott. Ennek ellenére a bizottsági jelöléskor Erdélyi csak a harmadik helyre került (Domanovszky a 2. pozíciót nyerte el).⁸ Végül azonban a Vallás- és Közoktatási Minisztérium hosszas halogatás után Erdélyit nevezte ki a katedrára. Fontos életpasztalat lehetett Domanovszky számára.

Amikor a pesti egyetem művelődéstörténet-professzorát, Békefi Remiget 1911-ben a ciszterci rend zirci apátjává választották, egy ideig vita folyt arról, hogy betöltsék-e és kivel a magyar művelődéstörténet tanszéket, de végül a kar pályázat kiírása mellett döntött. A kijelölt bizottság azzal a véleménnyel szemben, amely fölöslegesnek tartotta a katedra betöltését, mivel a magyar középkor történészei úgyis tanítják a művelődéstörténetet, kinyilvánította: „a művelődéstörténet tanára a gazdasági, a társadalmi, a közoktatási, az igazságszolgáltatási s a hadügyi történet terén igen sok oly speciális problémát tárgyalhat, amelyeknek részleteibe az általános magyar történet tanárai nem szoktak elmélyülni”.⁹ A VKM által kiírt pályázatban nem szerepelt az, amit a kar „kívánatosnak jelzett, hogy t. i. a művelődéstörténet előadásában főleg a gazdaságtörténeti szempontokra fektetessék a hangsúly”.¹⁰ A beérkezett négy pályázó közül a bizottsági szavazáskor Domanovszky itt is a második helyet kapta (a már Kolozsvárott is első helyen jelölt, idősebb nemzedékhez tartozó Komáromy András előzte meg). A kari tanács szavazásakor már Domanovszky került az élre. Domanovszky a kolozsvári precedens alapján nem tétlenkedett külső patrónus után nézni. Gimnáziumi osztálytársa, Tisza Lajos gróf (1879–1941) ugyan csak közvetve avatkozott a dologba, amennyiben Kálmán bátyját kérte meg, hogy beszéljen Jankovich Béla vallás- és közoktatási miniszterrel, akinek azért a bölcsészkarri jelölés alapján könnyebb dolga volt intézkedni, még ha mások is megkeresték saját ügyükben.¹¹

A kinevezéskor Domanovszkyt nyilván tudósították a kar elvárásairól, ugyanis még 1945-ös önéletrajzában is azt vallja, hogy kinevezése róttá rá azt a feladatot, hogy „a kar kívánságának megfelelően a magyar gazdaság és társadalomtörténet részére neveljek képzett fiatal tudósokat”.¹² Az 1914 őszén hirdetett első nagyelőadása (*A magyar művelődés története az újkor kezdetén*) tartalmazott társadalomtörténeti részeket, de ennél sokkal figyelemreméltóbb, hogy már azon az őszön külön egyórás előadást hirdetett *Bevezetés a gazdaságtörténetbe* címmel. A későbbi években aztán a nagyelőadásokban visszatért a Békefitől örökölt két féléves, hosszsmetszeti, ötévente ismétlődő tematikus szerkezethez (hadtörténet I–II; gazdaságtörténet I–II; iskoláztatás története I–II; társadalmi élet fejlődése I–II; igazságügy története I–II). Békefivel szemben azonban ezekben már nem állt meg a középkor végénél, hanem az újkort is felölte a kurzus. Az előadások felépítése általában hasonló volt: hosszú historiográfiai és módszertani felvezetés után tért rá a tulajdonképpeni tárgyra.

Domanovszky előadásairól az öt első között hallgató, mindenkivel szemben roppant kritikus Mályusz Elemérnek nem volt túl jó véleménye. „Domanovszky nagykollégiumai nem emelkedtek a kompilációs színvonalon felül. A magyar gazdasági élet fejlődése, társadalom, igazságszolgáltatás, hadügy, iskolázás története címszavak alatt azokat az adatokat ismertette, amelyek a közismert kézikönyvekben és monográfiákban feldolgozva voltak találhatóak. Erre hamar rájöttem. [...] Akkor még nem tudtam, hogy a kompi-

lációnak is van értéke, és új szemlélet érvényesítésénél alig volna elkerülhető a könnyen felismerhető anyag hozzáférhetővé tétele. Domanovszkynak egyébként, szemben katedrai elődjével, Békefi Remiggyel, mindég voltak gondolatai, figyelemre méltó észrevételei, megjegyzései.”¹³

Az egyetemi előadások – részben a fenti okokból – általában nem jelentek meg, többnyire csak a hallgatók jegyzeteiből vagy az előadó fennmaradt vázlataiból tanulmányozhatók. Mivel a bevezető tartalmazza az előadó leg-sajátabb világszemléletét, érdemes Domanovszky társadalomtörténeti előadásainak preambulumba bepillantnunk. „A történelmi cezúrák erőltetettek, átalakulások az előző viszonyok nélkül nem érthetők meg a láncszemek szoros kapcsolódása – nem kell hegelianusnak lenni s az újban mindenáron a régi antithézisét keresni – a nagy tömegben constructiv és destructiv erők működnek, a constructiók a bajok kizárására törekszenek és erre rendszert alkotnak, a destructív a rendszer szabályai alól a kibúvót keresi, a küzdelemben a rendszer védői is túlzásokba esnek és hozzájárulnak lejárathoz. E küzdelemben változik az életfelfogás, az életformák, a belső erők titkos küzdelme átnyúlik az egyik korszakból a másikba, ez teszi összeszövődötté a történelmi folyamatot, ezért nem lehet kort tárgyalni a megelőző viszonyok ismerete nélkül.” S itt jön egy első látásra meglepő, de döntő jelentőségű társadalomtörténeti állítás: „a jó cezúrák tehát azok, ahol az életviszonyokban igen gyökeres, messze kiható változások aránylag meglepő hirtelenséggel jelentkeznek. Ilyen a m[agyar] történelmében II. Endre trónralépése, az Anjouk trónrajutása, <kihúzza: Mátvás kor> a mohácsi vész, a török kiűzése (karloviczi béke) és 1790. 1790-ben kezdődik a modern M[agyarország] kialakulása.” Hogy Mátvás miért került törlésre, s került be helyette a mohácsi vész, az külön magyarázatot igényelne. Ám itt válik érthetővé Domanovszky radikális újraértelmezési próbálkozása, amely a reformkorról vissza akarja vinni a hangsúlyt korábbra, a napóleoni háborúk korára. Igazságtalannak tartja ennek a nemzedéknek az értékelését, amely „mint gerinctelen, behódoló, conceptio nélküli él a köztudatban”. Ami szerinte nem igaz. Törekvése egyértelmű: „róluk akarom kedvezőtlen véleményüket megváltoztatni, bizonyítani, hogy amivé a magy[ar] nemz[et] a XIX. században lett, é[p] úgy köszönheti a fr[ancia] háborúk magyarságának, mint a 30/40es évekének”. S ez az a pont, ahol a tudós Domanovszky, legalábbis az előadásokon, kilép a hívős elemzést nyújtó történészprofesszor szerepéből, s nyíltan beleszövi saját személyes vallomását: „ha M[agyarország] kultúrája az elkövetkező évtizedben hanyatlani fog, ha iparunk visszafejlődik, ez nem a most élő nemzedék hibája, a békekötéseké, a mai nemzedék összekötött kézzel csak a régi nemz[eti] ideálok átszarmaztatására kárhoztatva, a szerint fogják megítélni, hogy ezt miként teljesíti.”¹⁴ Ez a személyes hang, előadói közvetlenség bizonyára sokkal vonzóbbá tette az előadót, mintha csak felolvasta volna jegyzeteit (vagy korábban már megjelent munkáinak lapjait), amint az akkoriban nem egy előadónál szokásos volt.

Mint önéletrajzából is láthattuk, Domanovszky igazi missziójának gazdaság- és társadalomtörténész-generációk kinevelését tartotta. Ezt szolgálták 1928-tól péntek délutáni forrásgyakorlatai, illetve a szakdolgozatokat, disszertációkat előkészítő megbeszélések. Több félévén keresztül bekerülni a professzor péntek délutáni szemináriumának diákjai közé, azt jelentette, hogy valaki részesévé vált egy kiválasztódási folyamatnak. A szemináriu-

mon a dolgozat felolvasása után elhangzott értékelésben pedig megmutatkozott Domanovszky tanári egyénisége, ahogy ezt Fügedi Erik a vele készült interjúban – a harmincas évekre vonatkozóan, saját szemináriumi dolgozatának felolvasására emlékezve – megfogalmazta: „...a rendszer az volt, hogy a félév elején választani lehetett egy jegyzékből önkéntes alapon, hogy az ember kidolgoz egy témát – tehát ír egy kis szemináriumi dolgozatot –, és azt fölolvassa. Most ugye két hosszú asztal volt egymás mögött a Domanovszky-szemináriumban, ott ült a közönség – hogy úgy mondjam – tehát a szeminárium hallgatói. [...] Domanovszkynak az volt a szokása, hogy amikor befejeződött – egyébként az előadásai elején is így játszódott le a jelenet – akkor ő levette a [...] rendes szemüvegét, és egy ilyen bifokális szemüveget vett föl, hogy a jegyzeteit is lássa, és azzal kezdte, hogy: »Mélyen tisztelt hölgyeim és uraim! Hallottak egy nagyon gyorsan fölolvastott előadást.« De hát nem ez volt a lényege a dolognak, hanem az, ami ezek után Domanovszky részéről következett. Részben egy bíráló magáról a dolgozatról, előnyeiről, hátrányairól, vázlatáról, már a felépítéséről, minden egyébről. És az, hogy utána ő ezt mindig nagyobb keretbe helyezte el. Tehát nem ragadt meg a témánál, hanem megmondta, hogy ez hogy illik bele, amiről én beszéltem, abba, amit erről a témáról egyáltalán írtak. [...] Ezekon rengeteget lehetett tanulni, és én azt hiszem, hogy nemcsak én egyedül, hanem a szeminárium többi hallgatói is erre általában jobban odafigyeltek, mint talán magára az előadásra, mert ezek nagyon élvezetes dolgok voltak, és nagyon instruktívak, szóval szemnyitogatók.»¹⁵

A doktori téma kiválasztása meghatározó jelentőséggel bír az egyetemi pályafutás során. Az 1918 és 1948 között főtárgyként művelődéstörténetből Domanovszkynál doktoráló mintegy 80 személy eloszlása nem volt egyenletes: két nagy hullám mutatható ki. Az első hullám a húszas évek első felére esett, a második pedig – egy rövid visszaeséssel – az egész harmincas évtizedet átfogta. A húszas években a témaválasztásban fontos szerepet játszott Domanovszky ez idő tájt domináns érdeklődési köre: a kereskedelem-történet. Az első valóban saját tanítványok, Lederer Emma, Paulinyi Oszkár választásában (mértéktörténet, bányászattörténet) ugyanakkor hangsúllyal szerepelt a téma korábbi elhanyagoltsága is.

Domanovszky oktatói működése legkoncentráltabban az agrártörténet területén bontakozott ki, 1930 és 1943 között az általa indított *Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez* sorozatnak tizenöt kötete jelent meg. A kötetek három tematikai súlypont köré rendeződtek: legnagyobb számban (11 szerző 10 kötet) uradalomtörténetek készültek s három „parasztságtörténeti” dolgozat (jobbágyporta, szerződéses jobbágy, civisváros) mellett kettő az „ágazattörténet” műfajába sorolhatunk (gabonakivitel, szőlőművelés). A mezőgazdaság története eddig is ugyanúgy része volt az előadásoknak, szemináriumoknak, mint az ipar és a kereskedelem, de 1928-tól kezdve a pénteki szemináriumokat kifejezetten az agrártörténetnek szentelte. A Domanovszky 60. születésnapjára készült emlékkönyv zárótanulmányában az egyik legkedvesebb tanítvány, Wellmann Imre összefoglalta az iskola formálódásának jellemzőit: „Az első akadályokon még a szerkesztő segítette át tanítványait, azontúl azonban meghagyta önállóságukat, engedte, hogy a felolgozás módját, tekintettel a forrásanyag és a tárgyalt viszonyok különbözőségére, mindegyik maga dolgozza ki magának. Alig vitatható, hogy tanít-

ványok nevelésének ez a leghelyesebb módja, s talán egyik magyarázata annak, hogy Domanovszky Sándor egyetemi tanári működése folyamán a tudósképzés terén oly nagy eredményeket ért el, hogy keze alól oly szépszámú gárdája került ki számottevő historikusainknak. Amint az intenzív nevelő munka eljutott addig a fokig, hogy keze alól a tanítványt szárnyra lehetett bocsátani, szabad röptét többé nem gátolta túlságos gyámkodással; a beható érdeklődésbe nem fáradt bele azután sem, jótanáccsal sohasem maradt adós, de az egyéniség kibontakozásának nem szabott szűk korlátokat.”¹⁶

Domanovszky a sorozat első kötetének előszavában elsősorban azzal érvelt a sorozat elindítása mellett, hogy egy túlnyomórészt agárállamban az agrártörténet fejletlensége nehezen indokolható, bár lehet rá magyarázatot találni. Többek között azt, hogy „az anyaggyűjtés a mezőgazdaság történetéhez sokkal nehezebb, mint az ipar vagy kereskedelem történetéhez. A mezőgazdaságnak nem voltak olyan szervezetei, mint a céhek, nem voltak olyan irányítói, mint a városok. A mezőgazdaságban tehát kénytelenek vagyunk a kutatásban az egyes gazdaságok életéig visszamenni, és hogy eredményt vonhassunk le, ezt hosszabb időn át tanulmányozni.”¹⁷ Mai kifejezéssel élve azt mondhatnánk, hogy Domanovszky a szűkségből erényt kovácsolva programként meghirdette az uradalomtörténet művelését és a hosszú időtartam vizsgálatát. De nem állt meg ezen a ponton, hanem a források természetét érdemben ismerő kutatóként különbséget tett a „gazdasági instrukciók”, amelyek „ideális követelményt” fogalmaznak meg, és a számadások, urbáriumok, összeírások között, amelyek egymást kiegészítve teszik lehetővé a „való állapot” vizsgálatát. S itt is felbukkan a tőle sokszor idézett mondat: „Történetet nem lehet adatok nélkül konstruálni.” Ezt Domanovszky módszertani konzervativizmusának bizonyítékaként szokás idézni, pedig itt ez a kijelentés a sorozat tervét indokolja, a „részlettanulmányok egész sorozatát”. „Meg kell állapítanunk, hogy *a különböző korokban s az ország különböző részeiben* milyen volt a gazdasági üzem berendezése, milyenek voltak a művelési formák, milyenek voltak a terméseredmények és a birtok jövedelmezősége. Ezen túlmenően vizsgálni kell, hogy milyenek voltak a termés értékesítésének lehetőségei, volt-e kivitel, és hova, vagy mik voltak a kivitel akadályai.” (Kiemelés – K. Gy.)¹⁸

A diplomamunka, a disszertáció elkészítését követően is gondoskodni illett a tanítványokról, különösen olyan állásínséges időkben, amilyenek a harmincas évek voltak. Domanovszky számos pozíciót viselt, hosszú időn keresztül (1927–1947) betöltötte az Országos Ösztöndíjtanács ügyvezető igazgatói posztját is. Így nemcsak az ösztöndíj megítélése körül bábáskodva lehetett tanítványai segítségére, hanem a disszertáció utáni új kutatási témák kijelölésében is. Közben némi időt nyerhettek a helyzet jobbra fordulásáig. Az ösztöndíjasok feladatköre természetesen nemcsak a levéltári kutatásra terjedt ki, hanem kifejezett cél volt, hogy lehetőség szerint vegyenek részt külföldi egyetemi képzésben, egy-egy nevesebb professzor óráin. Ebből a szempontból Alfonz Dopsch (1868–1953), a bécsi egyetemen számára létrehozott *Institut für Wirtschafts- und Kulturgeschichte* professzora mindenképpen fontos személyiség volt az ösztöndíjasok számára. De kedves tanítványa, egyik levelében visszautalt arra, hogy professzora nemcsak szakmai jótanácsokkal látta el kiutazása előtt: „Egyébként nem feledkeztem meg a Professzor úr intelméről. Igyekezem megismerni Bécset és környékét.”¹⁹

Az utánpótlás neveléséhez hozzátartozott az is, hogy gondoskodni kellett, a gazdaság- és társadalomtörténet oktatásának jövőjéről, ami világosan megmutatkozott az általa habilitációra javasoltak esetében. Az ő „érdemi előterjesztésével” lett magántanár a Pázmány Péter Tudományegyetemen magyar társadalomtörténetből 1925-ben Mályusz Elemér, majd a tanítványok későbbi évjárataiból „régibb magyar gazdaság- és társadalomtörténet” tárgykörből 1941-ben Kring (1945-től Komjáthy) Miklós, végül 1946-ban 15–17. századi magyar társadalom- és gazdaságtörténetből Sinkovics István, 18. századi magyar gazdaság- és társadalomtörténetből pedig Bakács István.²⁰ A gazdaság- és társadalomtörténeti tárgyak kínálata így a háború után lefedte a magyar történelem szinte egészét.

Domanovszky szinte ki sem látszott a bokros teendőkhöz. Az egyik tanévben (1926–1927) a kar dékánja, egy másikban (1939–1940) az univerzitás rektora volt, emellett betöltötte a Magyar Történelmi Társulat 2. alelnöki (1923–1933), majd 1. alelnöki (1933–1945), a *Századok* szerkesztői (1913–1943) tisztét, valamint tagságot viselt az Országos Magyar Gyűjteményegyetem igazgató tanácsában (1922–1934), majd a Magyar Nemzeti Múzeum szakértő tanácsában (1934–1945). S közben saját tudományos munkásságát sem lehetett elhanyagolni. Eredeti érdeklődési területéhez, a krónikairódlomhoz mindvégig hű maradt. Nemcsak a röviden csak SRH-nak (*Scriptores Rerum Hungaricarum*) nevezett forrásgyűjtemény kulcsszövegeit (többek közt a fiatalokora óta hordozott Kézait) gondozta és rekonstruálta, hanem a Melich-émlékkönyvben is ilyen tárgyú írással jelentkezett.²¹ Ifjúkorától dédelgetett kereskedelem- és vámtörténeti munkássága a háború után inkább már csak tanítványai disszertációiban folytatódott, mint önéletírásban írta, az eredeti „tervnek csak melléktermékei: »A harmincadvám eredete« és »A szepesi városok árumegállító joga« jelentek meg”. Az előbbi akadémiai székfoglalója volt 1916-ban, az utóbbi 1922-ben hagyta el a nyomdát. Nem említi, de fontos írás ebből a vonulatból a dunai kereskedelmi hajózásról szóló.²²

Az első világháború utáni helyzet új kutatási irányokat is kijelölt számára. Egyrészt Teleki Pál mellett különösen Nyugat-Magyarországgal kapcsolatos kérdésekben a béke delegáció történelmi szakértője lett.²³ Ez a generáció nem zárkozhatott el az ilyen kihívások elől. Miután a háború után visszaengedték a nemzetközi színtérre a vesztes országok historikusait, napirendre kerültek a korszak kritikus kérdései a CISH (*Comité International des Sciences Historiques*) történészkonferenciáin is, ahova Domanovszky a magyar delegációt vezette (Oslo, 1928, Varsó, 1933, Zürich 1938). 1933-ban a CISH csúciszervebe, a büróba is beválasztották. A lengyel és az osztrák akadémia levelező tagjává választotta. Összefoglaló magyar történelmet publikált németül és finnül, ami hozzájárult ahhoz, hogy éles vitába keveredett a kortársak közül a román Nicolae Iorgával.²⁴

További új feladatot jelentett, hogy a Magyar Történelmi Társulat új elnöke, Klebelsberg Kuno gróf és a magyar történetírás bécsi élcsapata (Károlyi Árpád, Eckhart Ferenc, Szekfű Gyula) kidolgozta az új magyar történetírás forráskiadványainak programját. Ez lett a nevezetes Fontes (*Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris / Magyarország újabbkori történetének forrásai*), amelyhez Klebelsberg az anyagi fedezetet is megszerezte. Ebben ugyan terveztek gazdaságtörténeti sorozatot is (elég gyengét, és végül az sem igazán

valósult meg), de Domanovszkynak a Fontesben nem gazdaságtörténeti, hanem kormányzattörténeti feladat jutott: József nádor. Igaz, Domanovszky nem ennek a korszaknak a bűvára volt, de mint előadásából láthattuk, erős empátia élt benne e periódus szereplői iránt. Ráadásul a professzionális historikusok azon nemzedékéhez tartozott, amelyik mind nyelvtudás, mind forrásolvasás szempontjából a középkortól a modern korig bármely korszakban bevethető volt. S ha támadt is benne ózdkodás a túlzottan nagy feladattól, Klebelsbergnek nem lehetett nemet mondani. „...a palatinus-kiadvány voltaképpen ötven évi magyar történelmének lényegét felöleli. Minthogy ez így van, azért a kiadvány nemcsak elsőrendű fontosságú, hanem rendkívül nehéz dolog is s nekem nagy megnyugvásomra szolgál, hogy a dolgot a Te kezeidbe tettem le. Meg fogod csinálni s ezzel a monumentális kiadvánnyal [sic!] maradandó nevet biztosítasz magadnak a magyar tudományos irodalomban.”²⁵ Eközben művelt amatőrként, de társulati elnökként, majd kultuszminiszterként olyan dolgokba is beleszólt, amelyben szakmailag aligha volt illetékes. „Meg vagyok ugyanis győződve, hogy a történelem szeretet nálunk azért szűnt meg, mert a XIX. század specializáló irányzatának behatása alatt érdektelen részletekben veszünk el, szakember szakembernek írt, és emiatt minden kontaktus a társadalommal lassankint megszakadt. A publikumot ugyanis csak a nagy események érdeklik s nem az apróságok [...] Eszem ágában sincs a zsidó tudósok módszerét ajánlani, a kik különös érzékkel bíznak a feuilleton genrében feldolgozható témák kihalászására [sic!]. De annyit nekünk is meg kell tennünk, hogy a nagy eseményekkel foglalkozunk első sorban. Persze ezeknél az apró részletek is fontosak. Meg vagyok róla győződve, hogy a Te fejlődésed szempontjából is döntő lesz a palatinus téma, mellyel bekerültél a nagy folyam fősodrába. Különösen a Napóleoni háborúk lezajlása után sok lesz a gazdaságtörténeti anyag is, amely speciális stúdiumaid körébe is bele illik.”²⁶ Így működik a „neobarokk nepotizmus”, amelyik legalább felvilágosult. Sok segéderő alkalmazásával végül Domanovszky kétségkívül igen magas szinten oldotta meg a feladatot, bár az elkészült negyedik kötet csak jóval később, a rendszerváltás után jelent meg. Viszont még a háború alatt sikerült kiadnia a nádor életrajzát.²⁷

Utólag talán különösnek mondható, hogy Domanovszky alig publikált agrártörténeti témájú művet. Pontosabban fogalmazva, ilyen munka csak a Szent István-émlékkönyv számára került ki a tolla alól, arról a korszakról, amelyet források hiányában, a bevett oktatási normák szerint feldolgozni nem adhatott ki diákjainak.²⁸ S ebben a műfajban szintén elég különös, ahogy a Dopsch-Festschriftben összefoglalta a tanítványai által írt agrártörténeti sorozat legfontosabb tanulságait.²⁹ Itt ugyan közvetlenül nem hivatkozik a sorozat első kötetébe írott előszavára, lényegében mégis azoknak az előfeltevéseknek a szempontjából összegezte a tanulságokat. Az alkalomhoz illően Dopschnak abból a felvetéséből indult ki, hogy a majorsági gazdálkodás kiszélesedése nemcsak a középkor végétől és „nemcsak a Keletre” volt jellemző. Összességében a legfőbb tanulság az volt, hogy „a Gutsherrschaft küzdelmes magyarországi multja mellett a Grundherrschaft ősi formái itt sokkal szívósabban fenntartották magukat, mint más országokban, ahol a fejlődés egyenesebb vonalú volt, kevesebb hullámzásnak kitéve.” Csak a napóleoni háborúk hoztak áttörést, ekkor köszöntött be a „Gutswirtschaft igazi kora”, a 19. századig, az „csak törekvés maradt”.³⁰

Domanovszky, aki több Hóman–Szekfű-kötetről is erőteljes kritikát írt, letette a névjegyét egy nagy szintézis révén is. Nem szerzőként, hanem szerkesztőként. A kezdeményezés nem tőle, hanem a Révai Kiadótól indult, viszont az ötlet kitalálója és vizuális megtervezője a muzeológus Varjú Elemér volt. Domanovszky pedig egy magyar művelődéstörténeti tanszék professzoraként nem mondhatott nemet egy ekkora kihívásra. Az ötkötetes *Magyar Művelődéstörténetet* sok és sokféle szerző írta, ennyi ember már nem kerülhetett ki Domanovszky holdudvarából, ezért sokkal szélesebb mozgósításra épült, s nehezebb is volt közös nevezőre hozni a születő írásokat. De Domanovszky, aki a határozott mérséklet, a szigorú kompromisszumkészség, ha úgy tetszik, az eklektika embere volt, a legtöbb konfliktust (fiatalabb kötet szerkesztőit is ügyesen instruálva) megoldotta. Ő maga egy elveket megfogalmazó előszót írt a kiadványsorozat első kötetébe, amelyben pontosan kifejtette a művelődéstörténeti szintézis nehézségeit. „A nagy összefoglalásra egy író szűrőjén át nincsenek még meg a kellő előmunkálatok. Az adatgyűjtés a kezdet kezdetén van, jó részlettanulmányokban még igen szegények vagyunk. Pedig épp a művelődéstörténelemben az általános kép kialakításához sokkal kiterjedtebb és fáradtságosabb anyaggyűjtésre van szükség. Nemcsak történeti kultúránk elmélyítésének és minél szélesebb körben elterjesztésének van azonban szüksége a szintézisre, hanem magának a művelődéstörténeti kutatásnak is. Amint szintézis nincs analízis nélkül, úgy fordítva, analízis sincs szintézis nélkül. A szintézis veti fel a gondolatokat, ihleti a kutatót ennek vagy amannak a részletnek kidolgozására, a hiányok az új nyomokon való elindulásra.”³¹ Ebben a fázisban meglehetősen pragmatikus megközelítést tartott szükségesnek mind a francia civilizációtörténet, mind a német szellemtörténet irányában.

Mindezek után akár meglepő is lehet, hogy Domanovszky még a háború alatt hozzáfog egy egyetemes civilizációtörténeti szintézis kidolgozásához. Pontosabban a hagyatékban két, ezer lapnál is hosszabb befejezetlen kézirat található, az egyiket talán leginkább mentalitástörténetnek, a másikat pedig civilizációtörténetnek nevezhetnénk.³² Ezekkel a munkákkal eredetileg nyugalmába vonulásakor készült előrukkolni, ám a háború borzalmai arra indították, hogy „szélesebb közönséghez” szóljon. Mintha az ifjúkori vágyálmok éledtek volna újra. Ekkora léptékű vállalkozás értékelése nem lenne helyénvaló egy ilyen pályaképben, de annyit a munkálatok nagyságrendjének súlyát tisztelettel elismerve is megállapíthatunk, hogy a történetíró talán maga is érezhette, hogy mire a szintézis elkészül, az idő túlhalad felette.

Nehéz összefoglalni, hogy Domanovszky pályája utolsó szakaszát mennyi minden keserítette meg: 1945 májusában a Nemzeti Múzeum igazolási eljárása során mondvacsinált politikai okokra hivatkozva nem igazolták. Állítólag „közvetve közhangulatot alakított ki a tengelyhatalmak mellett”, ilyennek számított, hogy támogatta Baráth Tibor kolozsvári katedrára kerülését, illetve Hóman Bálint akadémiai nagydíjjal való kitüntetését. Ezek cáfolatára írta meg 1945-ben terjedelmes önéletrajzát. De azt is megérhette, hogy tanítványai és tisztelői kollektív nyilatkozat aláírásával tiltakoznak az eljárás ellen.³³ Aztán második nekifutásra, szeptemberben az egyetemi igazolási eljárás igazoltnak jelentette ki. Ehhez persze nemcsak az említett tiltakozás járult hozzá, hanem az is, hogy Domanovszkyt meghívták a Szovjet Tudományos Akadémia jubileumi ünnepségeire Moszkvába, amelyről ő maga szá-

molt be a *Szabad Népb*ben. Közben az egyetemi légkör is gyanakvással telt lett. 70. születésnapjának megünneplését már szinte zárt körben szervezték idősebb és ifjabb kollégái, nehogy valamilyen személye melletti tüntetésként értékeljék a hatóságok. Kitelepítését is tervezték, de végül ezt sikerült elhárítani, állítólag ezt hűséges tanítványa, Lederer Emma járta ki Andics Erzsébetnél. Az Akadémia bolsevik átszervezésekor tanácskozó taggá minősítették vissza. Igaz, a szovjet típusú minősítési rendszer bevezetésekor a tudományok doktorának nevezték ki, ami egy idős, beteg embernek legfeljebb csekély nyugdíja kiegészítéséhez járult hozzá. Bár egy évvel a korhatár után küldték csak nyugdíjba, ezzel együtt nemcsak a művelődéstörténeti katedrát számolták fel, hanem magát a stúdiómot is kiiktatták az egyetemi curriculumból. A magántanári intézményt is felszámolták. Utolsó doktorandusza, aki 1948 decemberében még főtárgyként nála szigorlatozott művelődéstörténetből, Vörös Károly volt, s a megszaggatott kontinuitás sovány vigasza, hogy ő később, időskorában taníthatott az 1980-ban újjászervezett művelődéstörténet tanszéken. Úgy látszik, igaza lett Komjáthy Miklósnak, aki Domanovszky temetésén Tacitus *Agricola élete* zárógondolatát idézve már csak abban bizakodhatott: „forma mentis aeterna...”, vagyis az ő szabad fordításában „örökké csak a szellem vonásai maradnak fenn”.³⁴

■ JEGYZETEK

1. A Domanovszky Sándor munkásságáról szóló szaktanulmányok, összefoglaló historiográfiai szinte mindegyikéből – kellő forráskritikával – merítettem, miközben írásomban elsősorban az eredeti levéltári és kéziratári forrásokra támaszkodtam. Glatz Ferenc: *Domanovszky Sándor helye a magyar történettudományban*. Századok 1978. 2. sz. 211–234. (utánközlése szerzői tanulmánykötetekben is); Granasztói György: *Egy történész időszerűsége. Domanovszky Sándor*. Történelmi Szemle 1984. 1–2. sz. 303–312.; Boér Hunor: *Domanovszky Sándor (1877–1955) és a Magyar művelődéstörténet*. Acta Siculica 2005. 2. sz. 203–210.; Erős Vilmos: *Menekülés a hallgatásba... és a szellemtörténetbe. Domanovszky Sándor történeti és történetpolitikai nézeteiről az 1930–40-es évek fordulóján*. Aetas 2016. 4. sz. 77–97.; Lederer Emma: *A magyar polgári történetírás rövid története*. Kosuth Könyvkiadó, Bp., 1969. 149–154.; Vardy, Steven Bela: *Modern Hungarian Historiography*. East European Quarterly, Boulder, 1976. 161–171.; Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Osiris, Bp., 2011. 316–322.; Erős Vilmos: *Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története*. Ráció, Bp., 2015. 189–191. Saját Domanovszkyról írott tanulmányaimra külön nem hivatkozom.
2. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattár [a továbbiakban MTA KIK Kt] Ms 4180/6. Domanovszky Sándor: Curriculum vitae. 1945. júl. 9.
3. ELTE Levéltár 8. l. 1. Bölcsészdoktori szigorlatok, 1899. június 13. 83. o.
4. Domanovszky Sándor: *A dubniczi krónika*. I–III. Századok 1899. 3. 226–256., 4. 342–355., 5. 411–451.
5. MTA KIK Kt Ms 2446/1. Domanovszky Sándor – Kastenhofer Bertához, 1900. febr. 21. A levél felért egy leánykéréssel: még ez év őszén oltár elé vezette a reverzálist adó római katolikus menyasszonyt.
6. MTA KIK Kt Ms 6399/168. Domanovszky Sándor – Mályusz Elemérhez, Budapest, 1932. ápr. 26. A Kézai Simon mester krónikájáról írott, ezek szerint kihagyásokkal megjelent forrástanulmányáról lehet szó, amikor két nagyagyú (Csánki Dezső, Karácsonyi János) tyűk-szemére sikerült rálépnie.
7. Századok 1903. 7. 377–384.; 1904. 1. 74–82.
8. *Márki Sándor napló*. III. 1904 – 1914. Szerk. és s. a. r. Erdész Ádám. Békés Megyei Levéltár, Gyula, 2021. 248. A katolikus Márki ugyan próbálkozott azzal, hogy Erdélyit előre vigyék a 2. helyre, de a kari ülésen ezzel a törekvésével megbukott. Uo.
9. ELTE Levéltár Dékáni Hivatal, 8. b. 13. d. 1670/1912-13. Jelentés a művelődéstörténet tanszékének betöltése ügyében kiküldött bizottság üléséről. 1913. ápr. 21.

10. ELTE Levéltár Dékáni Hivatal, 8. b. 14. d. 392/1913-14. A művelődéstörténet tanszékének betöltése ügyében kiküldött bizottság ülésének jegyzőkönyve. 1913. szept. 25.
11. MTA KIK Kt Ms 4527/548. Tisza Lajos – Domanovszky Sándorhoz, Kocsord, 1913. szept. 23.
12. MTA KIK Kt Ms 4180/6. Domanovszky Sándor: Curriculum vitae. 1945. júl. 9.
13. Mályusz Elemér: *Visszaemlékezések*. Szerk. s. a. r. Soós István. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp., 2021. 110.
14. MTA KIK Kt Ms 4528/185. Domanovszky Sándor: *Társadalomtörténet*.
15. Országos Széchényi Könyvtár Történeti Interjúk Tára, Fügedi Erik-interjú, 1989–91. Készítette Hanák Gábor. 72.
16. Wellmann Imre: Mezőgazdaságtörténetünk új útjai. In: *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére*, 1937. május 27. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1937. 677.
17. Domanovszky Sándor: Előszó. In: Jármay Edith – Bakács István: *A regéci uradalom gazdálkodása a XVIII. században*. Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. I. Sárkány Nyomda, Bp., 1930. 3–5.
18. Uo. 4.
19. MTA KIK Kt. Ms 4525/629. Kring Miklós – Domanovszky Sándorhoz, Bécs, 1932. okt. 16.
20. Kövér György: *A gazdaságtörténet magántanárjai a Pázmány Péter Tudományegyetemen*. Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2021. Környezettörténet – Historiográfia. BTK – Hajnal István Alapítvány, Bp., 2021. 375–402.
21. Domanovszky Sándor: *Attilától Árpádig. Adalék krónikáink kritikájához*. In: *Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára*. Írták tisztelői, barátai, tanítványai. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1942. 55–65.
22. Domanovszky Sándor: *Duna-Fekete-tengeri kereskedelmi hajózásunk múltjáról*. A Tenger 1918. 6–7. sz. 163–183.
23. *Ausztria Nyugat-Magyarországra vonatkozó történeti igényeinek cáfolata*. In: *A magyar béketárgyalások*. I. M. kir. Külügyminisztérium, Bp., 1920. 460–467.
24. Alexandre Domanovszky: *La méthode historique de M. Nicolas Iorga* (A propos d'un compte rendu). Imprimerie de l'Université Royale Hongroise, Bp., é. n.[1938]
25. MTA KIK Kt Ms 4525/583. Klebelsberg Kuno – Domanovszky Sándorhoz, Budapest, 1922. aug. 7. [VKM fejléces levélpapíron, gépirat]
26. MTA KIK Kt Ms 4525/584. Klebelsberg Kuno – Domanovszky Sándorhoz, Budapest, 1922. aug. 12.
27. *József nádor iratai*. I–III. Kiadta és magyarázatokkal ellátta Domanovszky Sándor. Magyar Történelmi Társulat. Bp., 1925, 1929, 1935; Domanovszky Sándor: *József nádor élete*. I/1–2. Magyar Történelmi Társulat. Bp., 1944.
28. Domanovszky Sándor: *A mezőgazdaság Szent István korában*. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Szerk. Serédi Jusztinián. II. Bp., 1938. 309–334. Újra kiadva: In: *Uő: Gazdaság és társadalom a középkorban*. Tanulmányok. Vál. s. a. r. bev. Glatz Ferenc. Gondolat, Bp., 1979. 17–48.
29. Domanovszky Sándor: *Zur Geschichte der Gutsherrschaft in Ungarn*. In: *Wirtschaft und Kultur*. Festschrift zum 70. Geburtstag von Alfons Dopsch. Baden bei Wien – Leipzig, 1938. 441–469. Az eredeti kéziratból magyarul lásd uő.: *A Gutsherrschaft történetéhez Magyarországon*. Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2019. Uradalom – vállalat. Bp., 2019. 7–27.
30. Domanovszky: i. m. 2019. 23–26.
31. Domanovszky Sándor: *Előszó*. In: *Magyar Művelődéstörténet*. I. 17–18.
32. MTA KIK Kt Ms 4180/119–144. Domanovszky Sándor: *Az ember gondolatvilága*; MTA KIK Kt Ms 4182/1–12. *Uő: Történelemformáló tényezők*.
33. Budapest Főváros Levéltára XVII. 1513 Budapesti 143/b. sz. Igazolóbizottság (Magyar Nemzeti Múzeum) iratai. 1945. máj. 24.; Bp. 1945. júl. 11.
34. MTA KIK Kt Ms 2448/18. Komjáthy Miklós beszéde Domanovszky Sándor ravatalánál. 1955. máj. 6.

UJVÁRY GÁBOR

HÓMAN BÁLINT ÉS A MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNY

Tudományos rehabilitációja ugyan nagyrészt már megtörtént, ám addig mégsem teljes, amíg az MTA 1945-ös, Hómant a tagjai sorából kizáró határozata érvényben marad.

Kevés annyira vitatott személyisége van a magyar történettudománynak, mint Hóman Bálint. Neve a „Hóman–Szekfűn” kívül amiatt vált szélesebb körben is ismertté, mivel 1946-os népbíróági perének 2015-ös újratárgyalásakor felmentették a háborús bűnök alól, nem sokkal ezután pedig komoly közéleti vita bontakozott ki – végül megghiúsult – székesfehérvári szoborállítási terve körül, amelyben még Barack Obama, az USA elnöke is hallatta a hangját. Történettudományi munkásságáról legfőljebb csak akkor esett néhány szó, amikor a Magyar Tudományos Akadémia a 2015-ös bírósági ítélet után sem volt hajlandó visszavenni őt tagjai közé – miközben tudományos munkássága alapján szinte minden magyar historikus nagyra értékeli történészi teljesítményét, emiatt mindmáig a legkiválóbb magyar középkorászok között tartjuk számon.¹

Tanulmányomban nem a könyvtári és műzeumi szakemberről, Hóman Magyar Nemzeti Múzeumbéli főigazgatóságáról (1923–1932) vagy miniszterségéről (1932–1938 és 1939–1942) – illetve 1938 és 1942 közötti, joggal bírált politikai intézkedéseiről – és nem is rendkívül kiterjedt tudományszervezői tevékenységéről kívánok szólni (ezekről számos korábbi írásomban beszámoltam már), hanem elsősorban arról, miként vélekedett saját kora történettudományáról, milyen historiográfiai, módszertani nézeteket képviselt, mennyire voltak ezek irányadóak.

Hóman tanulmányai doktori dolgozatának 1908-as megvédésétől 1919-ig sorra jelentek meg a *Századokban*, a *Turulban*, a *Magyar Nyelvben*, a *Numizmatikai Közlemben*, a *Történeti Szemlében* és más szakfolyóiratokban, mindenekelőtt Árpád-kori politika-, nyelv-, társadalom-, művelődés-, gazdaság- és pénztörténeti kérdésekről. Egy-egy témához mindig igyekezett sokrétűen közelíteni, talán ezért is tekintették őt később szellemtörténésznek (miközben a fogalom nyugat-európai értelmezése alapján csak részben volt az). Meglehetősen tájékozott volt szakterülete korábbi és kortárs, magyar és európai szakirodalmában, s a klasszikus nyelveken (latin és ógörög) kívül németül, angolul, franciául és olaszul is olvasott. Kezdeti munkáiban is egyértelműen kimutatható erős historiográfiai érdeklődése.

1919-ig több mint negyven publikációja látott napvilágot, ezek közül számosra napjainkig hivatkoznak.² Általános elismerést kiváltó korai művei közül a legjelentősebbek egy 2002-es, kiváló válogatásban is megjelentek, így a *Szent László történelmi jelentősége* (1910), *A veszprémvölgyi 1109. évi oklevél hitelessége* (1911), *Az első egyenes állami adó. Adalék az európai adótörténethez* (1912), *Az adó vagy földbér* (1913), *A XIV. századi aranyválság* (1917) és a *Szent István görög oklevele* (1917)³, és melléjük sorolnám még *A honfoglaló törzsek megtelepedését* (1912), *A magyar pénzverés Szent István korában* (1916), *A magyar nép neve és a magyar király címe a középkori latinságban* (1917).

Kiemelném a *Semigotha* című történeti-genealógiai zsebkönyv 1912-ben megjelent első évfolyamáról szóló könyvismertetését, elsősorban nem is szakmai értéke, hanem szemlélete miatt. Hóman szellemes, olykor gúnyos kritikájában egyértelműen elítélte a fajelméletet. Szerinte a szerkesztők a „faji elmélet alapján [...] genealógiai adatok óriási tömegével illusztrálják a zsidó és zsidó eredetű családok térhódítását az európai államok főnemessége és nemessége körében”. Az általuk képviselt nézetrendszert továbbgondolva „a szláv poroszok elnémetesedtek, tehát az oroszok, lengyelek és szerbek a német fajhoz tartoznak; a magyarországi németek egy része elmagyarosodott, tehát a bajorok és szászok is magyarok!”⁴

Nemcsak ez bizonyította, hogy Hóman – 1938 és 1942 közötti politikai megnyilvánulásaitól eltérően – határozottan elutasította a származási alapon való megkülönböztetést és a zsidóellenességet. 1916-ban, amikor – elsősorban a többnyire izraelita hadiszállítóknak a társadalom döntő többségének elszegényedésével szembeni gyors gazdagodása miatt – már erősödött az antiszemitizmus Magyarországon, a magyar háborús irodalomból két munkát emelt ki. Ezek szerzői, Molnár Ferenc, a híres író, illetve és a magyar anya- és csecsemővédelem úttörő orvosa, Berend Miklós is zsidó származásúak voltak.⁵ Hogy Hómannak mennyire igaza volt, tanúsítja: Molnár munkáját máig az egyik legjelesebb haditudósítói munkának ítélik, Berendé pedig szintén sokszor hivatkoznak, reprint kiadásban 2012-ben ismét megjelent.

Hóman 1930 körüli önéletrajzában három 1918 előtti művét tartotta a leg-többre. Az egyenes állami adóról és a honfoglalók megtelepedéséről szólót, illetve a leginkább időtállóan bizonyult *Magyar pénztörténet 1000–1325-öt*.⁶ Az utóbbi hatását jelzi, hogy manapság is alapműnek tartják, ami rendkívül ritka egy több mint száz esztendeje született szakmunka esetében. Még az 1950-es és az 1960-as években is gyakran hivatkoztak rá, miközben akkor a szerzőjéről nem – vagy csak súlyosan elítélően – lehetett nyilatkozni. A kül-

földi tudósokat érdeklő részei németül is napvilágot láttak.⁷ Hómannak bizonyosan ez a legmaradandóbb kötete még akkor is, ha a *Magyar történet* általa írt fejezeteit nagyságrendekkel többen olvasták – és olvassák még manapság is –, mint az inkább csak a numizmatákat és a gazdaságtörténészeket foglalkoztató 1916-os alkotást, melynek metrológiája (mérési adatai), váltási kulcsai (a pénznemek átszámítása), valamint a pénznemek ezüsttartalmának meghatározásáról írt sorai nagyjából még mindig pontosnak tekinthetők, akárcsak a pénz korabeli vásárlóképességének megállapításáról szóló részei.

Hóman a numizmatikát nem pusztán éremtannak, hanem gazdaságtörténeti kérdésnek is tekintette és európai összehasonlításban művelte. Domanovszky Sándor és Lukcsics József is feltűnően elismerő recenziót írt a kötetéről. Lukcsics szerint „Hézagpótló és úttörő hatalmas munkával tette gazdagabbá a magyar történettudományt Hóman, aki majdnem emberfeletti feladatának helyes és világos megoldásával minden történetírónak nélkülözhetetlen és biztos segédkönyvet nyújt a középkori oklevelek pénzügyadatainak gazdaságtörténetileg megfelelő megértéséhez.”⁸ Érdemi bírálatban – a kötet szakmai értékének és alaposságának elismerése mellett – csak Varga Jenő részesítette Hómant a polgári radikálisok folyóiratában, a *Huszdik Században*.⁹

A kötet fogadtatása – és Hóman ezt megelőző munkáinak visszhangja – tanúsította, hogy Hóman már harmincesztendő életkora körül, az 1910-es évek közepén a magyar történettudomány ismert képviselői közé tartozott. Ezt bizonyította a budapesti tudományegyetemen 1917-ben elnyert magántanári címe is.¹⁰ Az 1917/18. tanévtől valamennyi félévben tartott órát a középkori magyar művelődés-, gazdaság- és településtörténetről és azok forrásairól, valamint a 18. századi magyar historiográfiáról.¹¹ 1925 januárjában nyilvános rendes tanárrá választották, 1931-ig tartott kurzusokat.¹²

Szakmai megbecsültségéről tanúskodott, hogy 1918 elején meghívták az 1912-ben alapított Debreceni Tudományegyetem bölcsészka egyetemes történeti tanszékének az élére, ám elutasította a felkérést.¹³ 1918. február 25-én pedig a legtekintélyesebb korabeli magyar historikusok, Angyal Dávid, Csánki Dezső, Károlyi Árpád és Tagányi Károly ajánlották a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjának. „[...] Hóman tehetségében éppúgy látjuk érvényesülni a kritikai, mint a rendszerező képességet – emelték ki. – [...] Ezek mellett figyelemre méltó nagy irodalmi tájékozottsága és különösen a külföldi szakirodalomban való jártassága.”¹⁴ 1918. május 2-án az MTA nagygyűlése (közgyűlése) 44 igen és 2 nem szavazattal – ritkán mutatkozó többséggel – választotta a testület levelező tagjává.¹⁵ Tizenegy év múlva, 1929. február 27-én Angyal Dávid, Csánki Dezső, Domanovszky Sándor és Lukinich Imre javaslatára az MTA rendes, 1933. május 19-én pedig igazgatótanácsi tagja lett.¹⁶

1919. október 13-án tartotta székfoglaló előadását, *A magyar államháztartás I. Károly korában* címmel.¹⁷ Ennek szövegét hamarosan önálló, több mint 300 oldalas kötétté bővítette. Könyve a pénztörténet melletti leginkább értékálló munkája, elsősorban azért, mivel a Károly Róbert-ről kialakult felfogást teljesen átértelmezte. „Károly Róbert uralkodói kvalitásait, politikájának reális voltát s a korviszonyok teljes ismerését legjobban az bizonyítja – állította –, hogy [...] a közterheket áthárította az országos rendekre”, és „gondoskodott a rendek hatalmi túlkapásainak megakadályozásáról”.

A regálén, azaz a királyi felségjogon szerzett jövedelmen alapuló „államháztartás a kereskedő, iparos és bányász népelemekre támaszkodott”, emiatt növekedett „a kereskedelmi és ipari telepítés és városfejlesztés fontossága”. A kereskedelmi érdekek irányították a külpolitikát is, amelynek legfontosabb eredménye a bécsi közvetítőkereskedelem kikapcsolására irányuló, 1335-ös, Visegrádon szentesített cseh–lengyel–magyar megegyezés lett. Az, hogy a magyar történelem „talán legszerencsésebb, tartós sikerekben és eredményekben mindenestre leggazdagabb korszaka Nagy Lajos negyvenesztendő uralma volt” – jelentette ki Hóman –, szintén „legnagyobb középkori uralkodóink egyikének, a történetírásunktól valódi értékének megfelelően máig sem méltatott Károly Róbertnek érdeme”.¹⁸

Hóman egyik legnagyobb hatású írása nemcsak 1916-os pénztörténetének folytatása volt, hanem a *Magyar történetben* e témáról írott fejezeteit is előlegezte.¹⁹ Rengetegszer idézték és idézik, és napjainkig meghatározza a korszak gazdaságpolitikájáról alkotott képünket.

Az Osztrák–Magyar Monarchia, benne Magyarország felbomlása, a két forradalom és az ellenforradalom, valamint a maradék állam nagy részének román megszállása után és a békeszerződés árnyékában Hóman egy olyan tervezetet készített a Magyar Történelmi Társulatnak, amely a két világháború közötti magyar történettudományt is jelentősen befolyásolta. 1920 szeptemberében terjesztette ezt elő, amikor – jórészt Trianon következtében – a magyar múlt, különösen a 18. század elejétől tartó fejlődés megismerése erősen érdekelte az értelmiséget, s ennek következtében az 1920-as évek első felében a szaktudományok között kulcsszerepet kapott a történettudomány.

Hóman javasolta, hogy *A magyar történettudomány kézikönyve* címmel indítsanak útjára egy sorozatot, amely a tudományág múltját, módszereit, forrásait, a történeti segédtudományokat, valamint „a magyar jog-, alkotmány- és közigazgatás; társadalom- és gazdaság-, egyház-, irodalom-, tudomány- és művészettörténetet” mutatná be. Emellett *Magyar történet* címen egy új szintézis megírását szorgalmazta. Munkaprogramját a társulat választmánya „meleg rokonérzéssel” fogadta, s – miután támogatást is sikerült rá szerezni – költségvetésében is nevesítette a Hóman által szerkesztendő kézikönyv kiadását.²⁰

A torzóban maradt, ám értékes – napjainkban is használt – alapvetéseket tartalmazó sorozatban 1923 és 1934 között tizenhárom vastag füzet látott napvilágot. Hóman *A forráskutatás és forráskritika története Magyarországon* című, mindmáig gyakran idézett munkáját (1925) tette benne közzé.²¹ A projekt másik része, a *Magyar történet* pedig ugyancsak megvalósult: az először 1928 és 1934 között, nyolc kötetben kiadott, Hóman Bálint és Szekfű Gyula tollából született szintézis – még ha sok állítását árnyalták vagy meg is cáfolták az azóta folyt kutatások – minden idők legegységesebb és legszínvonalasabb összefoglalója a 20. századig terjedő magyar múltnak.

Hóman szakmunkáinak kronológiája szerint haladva: 1921 decemberében *A magyar honfoglaláskor irodalma* című akadémiai felolvasásában az egykori bizánci császáríróktól és nyugati évkönyvfeljegyzésektől saját koráig tekintette át a kérdés historiográfiáját. (Később ezt részben beillesztette *A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése* című 1923-as dolgozatának bevezető fejezetébe /*A honfoglalástörténet irodalma*/.) Interdiszciplináris közéletismódja itt is kiderült, hiszen fölhívta a figyelmet „a korábban felhaszná-

latlan közvetett források – a nyelv, földrajzi nevek, népszokások stb. – és etnológiai analógiák”, a „gazdaságtörténeti részletkutatás”, illetve az intézménytörténet jelentőségére.²²

1924-ben *A magyar hún-hagyomány és hún-monda* című, 1925-ben jelent munkája kéziratát az MTA Röck Szilárd-díjával jutalmazták. Csánki Dezső és Domanovszky Sándor értékelése szerint Hóman „szigorúan módszeres forráskritikusként” állapította meg „[...] krónikáink hun történetéről, hogy az a XIII. században keletkezett tudakos alkotás, de mint a krónikák szövegfejlődésének alapos ismerője, kimutatja azt is, hogy a hun származás hagyománya már XI. századi krónikáinkban is, a későbbi hun krónikától teljesen függetlenül megvolt, sőt hogy ez utóbbi éppen ennek a hagyománynak köszönheti keletkezését.”²³ Hóman a székelykérdéssel is foglalkozott, s azt vallotta, hogy a székelyek török (hun, avar, talán onogur) eredetű törzsként vagy néptöredékként a honfoglaláskor csatlakozhattak a magyarokhoz, vagy már azelőtt is a Kárpát-medencében laktak.²⁴

1923-ban a *Minervában* a középkori európai és magyar történetírást jellemezte. Összegzése szerint a „nyugati – német, francia és olasz – összetett kultúrhatások alakították át az ősi pogány magyar kultúrát, s ezek felvétele adott módot a magyar szellemnek, hogy a nyugati kultúrákkal sok ponton érintkező, de mégis individuális, sajátos nemzeti kultúráját kialakítsa”.²⁵ A vele szoros kapcsolatban álló, közgyűjteményi kérdésekben sokszor egyeztető Klebelsberg Kuno kultuszminiszter 50. születésnapjára kiadott 1925-ös kötetben a modern értelemben vett, európai szintű magyar történetírás kezdeteiről szólt, Mátyás király korába visszavezetve annak előzményeit, a 18. század elejére téve kritikai-tudományos igényű kiteljesedését.²⁶ 1920-as, a Szent István Akadémián tartott székfoglalójának szerkesztett változata (*Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században*) is erről a témáról szólt. E munkája bevezetésében fogalmazta meg először, hogy a történettudománynak az ember minden irányú – politikai, gazdasági, kulturális, társadalmi – tevékenységét vizsgálnia kell, s a fejlődés megismerésének legfontosabb feltétele a szellemi áramlatok ismerete. Később ezt nevezte szellemtörténeti módszernek.²⁷

Előbbi tanulmányain alapult ma is sokat citált, időtálló műve, *A forráskutatás és forráskritika története Magyarországon* (1925). Rövid nemzetközi kitekintéssel, húsz fejezetben, kézikönyvszerű tömörséggel mutatta be a Nyugat-Európával – kis késéssel – szinkronba kerülő magyar történetírás professzionálissá fejlődését. Hóman historiográfiai írásai a honfoglaláskortól a saját koráig terjedtek, de középpontjukban az Árpádoktól Nagy Lajosig tartó időszak, a 18. század, valamint a 20. század eleje állt. Megállapításainak értékállóságát bizonyítja, hogy Hómant napjainkban is a két világháború közötti magyar historiográfia kiemelkedő képviselőjének tartják.²⁸

A korszak tudományos életét összegző 1927-es, Szekfűvel közös írásukban (*Magyar történettudomány*) éppen a „nemzetköziesítés” érdekében tanácsolták: 1. a magyar kutatás eredményeinek idegen nyelvre fordítását; 2. a magyar történelem európai kapcsolatainak alapos feldolgozását („hogy ezeken a határterületeken a vezetés a mi kezünkbe kerüljön”) és „a finnugor-török-mongol nyelv- és történetkutatásnak intenzív művelését”, eredményeinek nemzetközi publikálását; 3. a kutatók „európai, főként német és francia tudományos életbe bekapcsolását”. Mindez részben meg is valósult,

hiszen a két világháború között több történettudományi profillal is bíró idegen nyelvű folyóirat jelent meg, a tehetséges, többnyire fiatal magyar történészek pedig állami ösztöndíj segítségével képezhették magukat tovább a világ különböző pontjain, elsősorban a bécsi, berlini és római Collegium Hungaricumokban.

Ennél is lényegesebbnek ítélték, „hogyan az elszakított Felvidék és Erdély történetét továbbra is mi műveljük, és hogy az egykori társországok történetének kutatására is lehetőleg fenntartsuk befolyásunkat”. A legtöbb tennivalót ezen a téren látták, hiszen a szomszédok mindent megtettek a kérdések kisajátítására, Magyarországon viszont szinte semmi sem történt ennek érdekében: a román, a cseh, a szlovák történelmi folyóiratok és kötetek hiányoztak a könyvtárakból és a szemináriumokból, a nyelveket ismerő történész pedig alig volt. Ennek ellensúlyozására alapították Teleki Pál kezdeményezésére 1926-ban az Államtudományi Intézetet, majd az azt is magába olvasztó, 1941 végén Hóman vezetésével létrejött Teleki Pál Tudományok Intézetet.²⁹

Hóman a modern magyar történetírásról vallott elképzeléseit több tanulmányban is kifejtette. Legjelentősebbek a *Társadalomtörténelmi terminológia* (1921), a *Történelem és katolicizmus* (1926), a *Történettudomány és numizmatika* (1926), a *Történelmi átértékelés* (1930), a *Történelem útja* (1931) és a *Történelem népszerűsítése* (1934), valamint a Magyar Történelmi Társulat 1943. évi közgyűlésén elmondott elnöki beszéde volt.

A legelsőben a történettudomány terminológiájának fontosságára hívta föl a figyelmet, mivel bármilyen vizsgálódás „csak akkor válik minden nehézség nélkül értékelhetővé, ha a fogalmak jelzésére állandó értékű, alkalmas szavakat és kifejezéseket választunk ki, azokat tudományos műszavakká, terminus technikusokká minősítjük, s mint ilyeneket következetesen használjuk”. Ennek szükségessége „akkor állt elő, [...] amióta bizonyos vonatkozásokban a történettudomány is szabályszerűségeket, típusokat keres és magyaráz”. A történelem ugyan „individuális jelenségek egymásutánja”, ám az összehasonlító módszer révén olyan kollektív tevékenységeket is mutat, amelyek „az emberi közösségek életében a fejlődés bizonyos fokán a hasonló körülmények közt, ha nem is azonos, de hasonló alakban jelentkeznek”. A terminológia kialakítását elsősorban a társadalom- és a gazdaságtörténet esetében vélte elengedhetetlennek, végső céljának pedig egy „magyar történettudományi műszótár” megalkotását tekintette. Emiatt – az akkori viszonyokhoz képest nagyon szabatosan – kísérelte meg „az ősi társadalom- és alkotmánytörténet alapvető fontosságú fogalmainak tisztázását”, ám eközben hangsúlyozta, hogy ezek nem mindig alkalmazhatók, hiszen: „Különböző népeknél, különböző helyen és korban a tipikus kereteken belül a részletekben s néha lényeges részletekben is individuális jelenségekkel találkozunk.”³⁰

A *Történelem és katolicizmus* című beszéde a XVI. Országos Katolikus Nagygyűlésen, 1925. október 13-án hangzott el. Ebben az újkori magyar történelemszemlélet 18. században kiteljesedő kettősségéről, „katolikus és protestáns vagy nyugati magyar és erdélyire” szakadásáról szólt.³¹ Az őt bíráló Ráczy Lajos sárospataki főiskolai tanárnak mintegy hitvallásként foglalta össze előadása célját: „A történészeknek vissza kell helyezkedni a múlt gondolatvilágába és hangulatába [...]. Nem szabad pártoskodnia, s főleg nem szabad a jóhiszeműséget elvitatnia a neki kevésbé rokonszenves iránytól vagy párttól.”³²

A *Történettudomány és numizmatikában* Hóman az éremtan háromszázados történetét röviden és szakszerűen tekintette át.³³ Két módszertani kulcstanulmánya azonban kétségkívül a minisztersége előtti időszakot záró *Történelmi átértékelés* és *A történelem útja*, amelyek szövegében sok átfedés található.

Előbbiben Hóman elsőként a történelmi átértékelés – amely „alig néhány éve nyert polgárjogot” – fogalmát definiálta. Megállapította, hogy a „történelem terén [...] mindenki szakértőnek, bírálatra jogosultnak érzi magát”, a laikust azonban „a tudománytól távol álló szempontok [...] befolyásolják”, ezért aztán „hosszannával üdvözli a történetírót, aki felfogásában, meggyőződésében megerősíti”, aki pedig nem, azt megbélyegzi. A természet- és a bölcsészettudományok közötti különbségtételt helytelennek gondolta, mivel közöttük „legfeljebb mennyiségbeli, fokozati különbségek lehetnek, de minőségbeliek nincsenek”. A tudomány amúgy is koronként és állandóan változik. Az ő idejében a „genetikus történelmi felfogást” tartotta uralkodónak, amely a „történelmi fejlődésben a legkülönbözőbb fizikai és lelki, gazdasági és kulturális, egyéni és kollektív tényezők bonyolult irányító működésének eredményét látja”, és „a lelki tényezőket”, a „szellemi áramlatokat tartja primer történetalkotó és fejlődésirányító erőknél”. E gondolat egyébként a *Magyar történet* 1928-ban kiadott I. kötetének sokat idézett, Hóman által írt előszavára rímelt. Mindez látszólag nem igazán fedte Hóman jórészt gazdaság- és társadalomtörténelmi kutatásait, ugyanakkor egyértelmű, hogy a politikatörténettől már csak azért is különböztek addigi írásai, mivel filológiai, művelődéstörténelmi, néprajzi, nyelvészeti, historiográfiai és egyéb szempontokat rendszeresen érvényesített bennük.

Fejtegetéseit azzal folytatta, hogy a historikus „az egyes tények [...] összefüggésében mutatkozó hézagok betöltése végett is gyakran feltevésekhez, következtetésekhez kénytelen folyamodni”. Ez „kétségtelenül szubjektívebbé teszi a történetíró munkáját a természettudósénál, de ezt a fogyatékoságot ellensúlyozza az a körülmény, hogy míg a természettudós rajta kívülálló tárgyakat és jelenségeket vizsgál, a történész az emberi lélek megnyilvánulásait vizsgálva mintegy újraéli az elmúlt jelenségeket”.

Szerinte „a történetírásban érvényesülő szubjektív elemek [...] szükségszerűen vezetnek a jelenségek átértékelésére, ami azonos az alkotó történettudományi munkával”. Az átértékelés pedig elsősorban „a tények közt fennálló összefüggésnek és az egyetemes fejlődésbe való beilleszkedésüknek új megvilágítását jelenti”, „új adatok felmerülése, régieknek új értelmezése [...], továbbá új vizsgálati módszer alkalmazása [...] miatt”. Leopold von Ranke szellemében azt is kijelentette: „A genetikus gondolat értelmében minden történelmi személyt, eseményt és jelenséget saját kormilójában vizsgálunk és értékelünk, mellőzve a későbbi korszakok világnézetéből, elméleteiből és történetészlemléteiből következő anakronisztikus momentumokat.”

Számos példát hozott a legutóbbi években bekövetkezett „történelmi átértékelésekre”, II. Géza korától kezdve Martinovics Ignác megítéléséig. Összegzésében kiemelte: „A történelmi igazságra való tudatos törekvés kötelességévé teszi a tudósnak oly tények megállapítását és oly átértékeléseket végrehajtását is, melyek közkeletű történelmi véleményeket s a köztudatban igazolt tényként szereplő jelenségeket cáfolnak”. Végül a saját kérdésére („jogosult-e, helyes-e a tudományos átértékelés eszközeit és az igazságkeresés szempontjait alkalmaznunk a nemzeti kultusz központjában álló személyekkel és intéz-

ményekkel szemben?”) válaszolva megállapította, hogy egy tudós erre „[...] csak igenlően felelhet. Bizonyos jelenségek, intézmények vagy személyek tabuvá avatása egyértelmű azoknak a tudományos vizsgálat köréből való kirekesztésével. [...] A tudományos szempontot a magasabb nemzeti érdekek alá rendelve sem támaszthatunk kifogást a nemzeti kultusz tárgyául szolgáló intézmények és személyek történeti jelentőségének módszeres vizsgálata, szakszerű átértékelése ellen.”³⁴

Hóman történeti módszertani fejtegetései nem sokat vesztek az érvényességükből. Bár különösen napjainkban újabb és újabb – gyakran csak rövid szavatosságú – történetírói irányzatok váltják egymást, a Hóman megfogalmazta alapelvek még mindig követendők. S ha úgy tetszik, lehetőséget adnak a dekonstrukcióra, az új olvasatokra és narratívákra – bár akkoriban a mainál érthetőbben fogalmaztak erről.

Az átértékelés problematikája vezetett tovább a következő nagy összegzésig, a részben a Hóman kezdeményezésére kiadott és általa szerkesztett *A magyar történetírás új útjai* című kötetben (1931) megjelent nyitóösszeig, *A történelem útjái* is. A bevezető tanulmányt jegyző Hóman mellett az irodalom- (Thienemann Tivadar), a művészet- (Gerevich Tibor), az egyház- (Révész Imre), a gazdaság- és a társadalom- (Dékány István), a népiség- (Mályusz Elemér), a jog- és az alkotmánytörténetről (Eckhart Ferenc), a történelmi segédtudományokról (Szentpétery Imre), a régészetről (Tomba Ferenc), a nyelvtudomány és a történetírás kapcsolatáról (Németh Gyula), valamint a politikai történetírásról (Szekfű Gyula) írtak a szerzők. Az igen komoly visszhangot kiváltó kötet szinte kivétel nélkül elismerő kritikákat kapott (még ha az idősebb kortársak bírálták is), így a középnemzedék tényverését, sőt hatalomátvételét jelentette a legtagabb értelemben vett történettudományban. Ezzel egyébként Hóman is tökéletesen tisztában volt, amikor Lenkey Gusztáv újságírónak kijelentette: „A műben a magyar történettudomány egyetemi tanzékeken működő reprezentánsai vázolják a történetírásban követett új elveket és módszereket, s ilyenképpen a munka a mi generációnk és tanítványaink munkásságának mintegy a nagyközönség számára készült metodikai és világszemléleti igazolása.”³⁵

Hóman *A történelem útjában* a történetírás kialakulását az ókor oknyomozó politikai történelmétől a középkor szentkultuszán át a humanista historikusok már részben kritikai ábrázolásán keresztül a saját koráig tekintette végig, sokszor ismételve a *Történelmi átértékelés* megállapításait. Am annál élesebben bírálta a pozitívizmus anyagiás célkitűzéseit és öncélúvá vált adatgyűjtését, a marxizmusról pedig azt vallotta, hogy a történelmet eszközként használja saját rendszerének igazolására. Egyben a szellemtörténet túlzásaira is figyelmeztetett: „A szellemiek kizárólagos értékelése s a többi történeti tényezők célszerű elhanyagolása – akárcsak a törvénykereső szociológus-történészek pusztán materiális célzata – kivetkőzteti a történelmet a maga mivoltából” – jelentette ki.

Szekfűvel közösen írt *Magyar története* fontos előzményeként említette a Szilágyi Sándor szerkesztette, millennialmi *Magyar Nemzet Történetét*, amely „egyes részeiben a kor színvonalán álló munka, de egységes szintézis szempontra, egységes szerkezet és következetes szempontra híján igazi szintézisnek nem tekinthető”, inkább „sokféle érdeklődésű és különböző értékű monográfiák sorozata”.

A realiztikus és az idealisztikus történetfelfogás elemzése után megállapította: „Utunk iránya tehát ma az idealizmus felé és vele a természettudományos realizmus történet szemléletében háttérbe szorult szellemi jelenségek méltányosabb érzékelése felé mutat. Jarművünk ez úton a szellemtörténet – vagy szinonim szóval élve: a helyesen értelmezett művelődéstörténet – minden régió megközelítésére képes repülőgépe lesz. [...] Az út némely szakaszain azonban továbbra sem nélkülözhetjük a gépkocsit, sőt a forráskutatás, adatgyűjtés rögzös mezőin még a régi idők szekerére is szükségünk lehet, mert a szellemtörténeti irány semmiképpen sem jelentheti a történeti élet materiális jelenségeinek, a gazdasági, társadalmi, politikai jelenségeknek és folyamatoknak, vagy azok bizonyos kategóriáinak figyelmen kívül hagyását s a történeti ismeret alapjául szolgáló forrásadatok negligálását.”³⁶

Történeti objektivitásának ékes bizonyítéka a Magyar Történelmi Társulat 1943. június 11-i közgyűlésén mondott beszéde, amelyben nevek említése nélkül bírálta Mályusz Elemér német és olasz ihletettséggű népiségtörténeti, Baráth Tibor – saját meghatározása szerint „földrajzi, népi, szociális és nemzeti alapú” (azaz tulajdonképpen nemzetiszocialista és fajelméleti) –, valamint Stolte István Miklós osztályharcos szemléletű történetírását. Ekkor is a szellemtörténet, és a nemzeti történetírás mellett történelmi látnyát, de azok vadhajtsáit elutasította. Határozottan kiállt a kizárólag szakmai alapozottságú kutatások mellett, óvott a ma „jelentős, sőt sorsfordító eszmék és törekvések múltba vetítésétől”, és „attól, hogy a történelem szemléletébe napi politikai szempontokat vegyítsünk”. „Gyakran halljuk – emelte ki –, hogy a történet a múlt politikája és a politika a jelen története. Ha ez a megállapítás nem is szabatos, sok igazság van benne. Az államférfinak mindig hasznára van a történet ismerete, a történetíró sem vallja kárát, ha betekinthez a gyakorlati politika műhelyébe. A múlt politikáját azonban éppoly kevésbé szabad a jelen szemszögéből vizsgálnunk és értékelnünk, amint hogy az államférfi sem folyaodhatik a történet folyamán gyakorta bevált, de ma már a kör körülmények változása miatt idejükét múlt politikai eszközök alkalmazásához.”³⁷

A fentiek alapján megállapítható, hogy Hóman a módszertani tanulmányaiban szellemtörténeti programot adott, sokkal határozottabban, mint például Szekfű. Ugyanakkor többször hangsúlyozta, hogy a szellemtörténetet azonosnak tartja a művelődéstörténettel, pusztán módszertani eljárásnak véli, amely ugyan a szellemi tényezők elsődlegességét vallja, ám számos segéd- és rokon tudomány eljárását alkalmazva – tehát interdiszciplinárisan – vizsgálja témáját, és erről valamiféle szintézist kíván adni. Utóbbi tekintetben valóban szellemtörténetész volt, hiszen egész munkásságában kimutatható a többoldalú közelítés igénye.³⁸

Ezt tükrözte legismertebb műve, a Szekfű Gyulával közösen írt *Magyar történet* is, amely az első kiadásban nyolc, az 1935-ös másodiktól pedig – átdolgozva és kibővíve – öt kötetben jelent meg. Ezután változatlan utánnyomásban még négy, összesen tehát hét kiadásban, 25 000 példányban látott napvilágot látott napvilágot, ami jelezte, mekkora érdeklődés kísérte: a sorozat csaknem minden, magát valamire tartó értelmiségi család könyvespolcán megtalálható volt. Hóman írta az őstörténetről a Mátyás király uralkodásáig tartó fejezeteket (az eredeti tervek szerint a mohácsi vészig ő lett volna a szintézis szerzője, végül az 1440 és 1457 közötti részt tanítványa, Bartoniek Emma jegyezte).

A munka nemcsak a magyar középkor történetének, de saját addigi munkásságának is összegzése volt: számos korábbi tanulmánya és kötete olykor szinte szó szerint köszönt vissza benne. Értékelését már számosan elvégezték,³⁹ itt csak a korszak kiváló és kedvelt publicistája, Pethő Sándor ma is érvényes véleményét idézem a sorozat második, 13. századot és a 14. első felét átfogó kötetéről: az „[...] a modern magyar történelmi kútfővizsgálatnak és szemléleti rekonstrukciónak legsikerültebb megoldásai közé tartozik. Hóman Bálint talán nem olyan kiváló stílművész, mint szerzőtársa, de éppoly elmélyedő gondolkodó és éppoly finom érzékkel bír az események és a jelenségek szintézise iránt, mint Szekfű Gyula.”⁴⁰

Hóman történetírói munkássága 1932-ben, miniszterré történt kinevezésével lényegében lezárult. 1938-ban, Szent István halálának 1000. évfordulóján még megjelent az első királyunkról szóló – talán legszebben megírt, korábbi művein alapuló és addigi kutatásait összegző – műve. Ugyanebben az évben három kötetben adta ki az elnöksége alatt működő Magyar Történelmi Társulat a legfontosabb, középkorral, historiográfiával foglalkozó, illetve művelődéspolitikai tanulmányait, két kötetben pedig – némileg átdolgozva – a *Magyar történet* általa írt fejezetei németül is napvilágot láttak (1942, 1943), ám érdemi tudományos tevékenységet már nem fejtett ki, csak rövidebb cikkeket jelentetett meg. Ez alól az 1943–1944-ban született, *Ősemberek – ősmagyarok* című nagyszéje a kivétel, amelyet – ahogy akkori leveleiből kiderül⁴¹ – börtönévei alatt is szeretett volna folytatni. Nagyrészt sikertelenül, mivel a levelezőlap megírását ugyan engedélyezték neki, de egyébként a tollat és a papírt általában megvonták tőle. Posztumusz művét tisztázatlan – minden bizonnyal befejezetlen – kézírata és jegyzetei alapján 1985-ben az USA-ban adták ki először, azóta már kétszer is megjelent (2001, 2013).

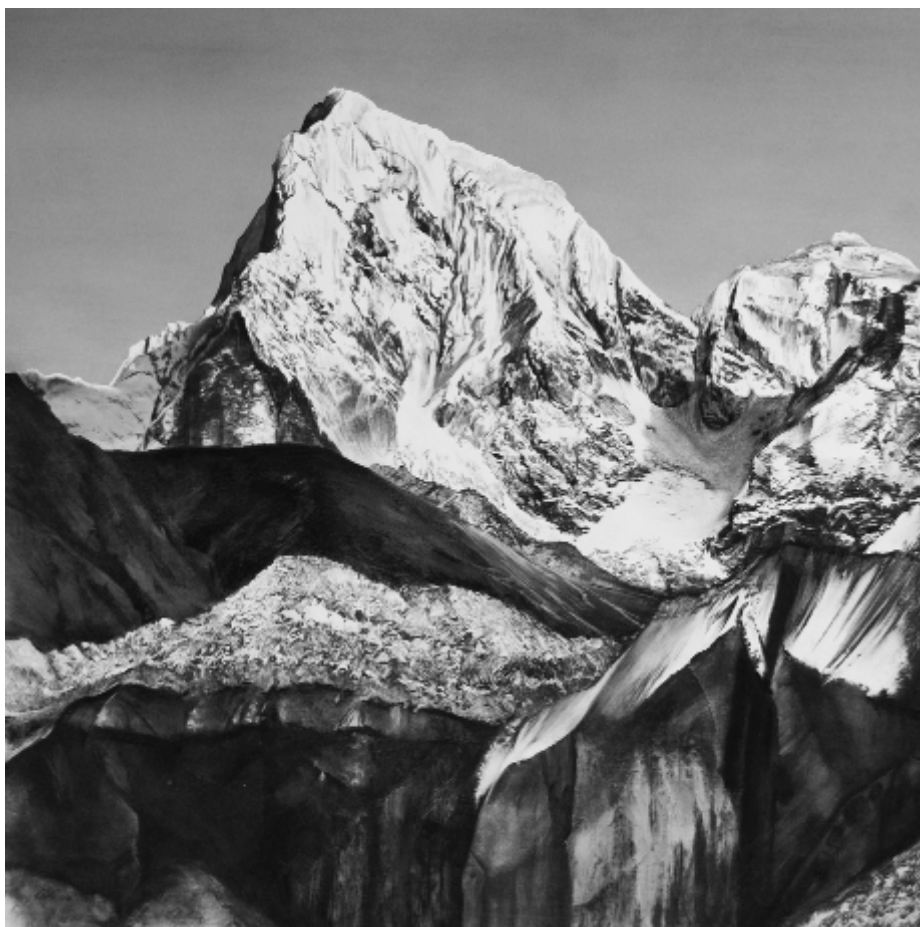
A Hómant a fegyházban is foglalkoztató, gondolatokban és kérdésekben gazdag összegzés egy rendkívül sikeres, elismerésekben bővelkedő tudományos pálya méltatlan lezárása volt. Bár ennek és számos további dolgozatának megállapításait az utóbbi idők kutatásai árnyalták, olykor helytelenítették, vitathatatlan, hogy szerzőjük minden idők legkiválóbb magyar történészei között foglal helyet. Tudományos rehabilitációja ugyan nagyrészt már megtörtént, ám addig mégsem teljes, amíg az MTA 1945-ös, Hómant a tagjai sorából kizáró határozata érvényben marad.

■ JEGYZETEK

1. *Hóman Bálint és népbírósági pere*. Szerk. Ujváry Gábor. Ráció – Városi Levéltár és Kutatóintézet, Bp. – Székesfehérvár, 2019. Benne főleg: Ujváry Gábor: *Hóman Bálint 1946-os népbírósági pere és annak 2015-ös újratárgyalása* című tanulmány, 163–195.
2. Műveinek bibliográfiája: Kozocsa Sándor: *Hóman Bálint irodalmi munkássága*. In: *A Bécsi Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet évkönyve*. 4. köt. MTA, Bp., 1934. 434–443.; Hóman Bálint: *Művelődéspolitikai*. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1938. 655–674.; Hóman Bálint: *Ősemberek – ősmagyarok*. A szerző hátrahagyott kéziratát s. a. r. Szendrey Tamás és Clementis-Záhony Botond. Hungarian Cultural Foundation, Atlanta, GA., 1985. 181–188.
3. Hóman Bálint: *A történelem útja. Válogatott tanulmányok*. Vál., szerk. és az utószót írta Buza János. Osiris, Bp., 2002. (A továbbiakban Hóman 2002.)
4. Hóman Bálint: *Semigotha. Weimarer historisch-genealoges Taschenbuch des gesamten Adels jehudäischen Ursprunges. I. Jahrgang*. Weimar, 1912. Kyfihäuser-Verlag. LXII. 607. l. Turul 1912, 138–141.
5. Hóman Bálint: *Molnár Ferencz: Egy haditudósító emlékei*. Bp., 1916. Franklin-társulat. 8° 559. l. Berend Miklós Harczteri naplója. Adatok a magyar honvédség, főképp az 5. honvéd-

- huszárezred történetéből. Bp., 1916. Singer és Wolfner. 8° 344. I. Századok 1916. 6. sz. 403–406.
6. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSzKK), Fond 15/1.
7. Bálint Hóman: *Friesacher, Wiener und böhmische Münzen in Ungarn zwischen den Jahren 1200 bis 1338*. Numismatische Zeitschrift 1917. 189–216. és 1918. 1–38.
8. Századok 1916. 7–8. sz. 510–515. – Katolikus Szemle 1916. 10. sz. 1124–1126.
9. Varga Jenő: *Pénztörténeti kutatások*. Huszadik Század 1918. 1. sz. 306–308. – A munkát elemzi: Tóth László: *Hóman Bálint a történetíró*. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, Pécs, 1939. (A továbbiakban Tóth 1939.) 18–21.
10. Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 8/a, 20. köt. 20. köt. 1916. május 3-i V. rendes ülés, 20. n. p. és 21. köt. 1917. április 26-i IV. rendes ülés, 13. n. p.
11. Magántanárként tartott előadásainak listája: Tóth 1939. 44.
12. Hivatalos Közlöny 1925. július 25. 188.
13. OSzKK, Fond 15/426. Darkó Jenő Hóman Bálintnak, 1918. február 11. és 15/1828. Hóman Bálint Darkó Jenőnek, 1918. február 19., illetve 15/853. Rugonfalvi Kiss István Hóman Bálintnak, 1918. február 27. és március 23.
14. *Magyar Tudományos Akadémia. Tagajánlások 1918-ban*. MTA, Bp., 1918. 9–10.
15. Akadémiai Értesítő 1918. 270., 359., 360. és 386. (az idézet az utóbbi oldalról származik).
16. *Magyar Tudományos Akadémia. Tagajánlások 1929-ben*. MTA, Bp., 1929. 28–32. – Akadémiai Értesítő 1929. 188. és 1933. 203., 214.
17. Az előadásra több lap is felhívta a figyelmet, például: Budapesti Hírlap 1919. október 8. 7.
18. A gondolatmenetet Hóman székfoglalója alapján összegeztem: *Hóman Bálint: A magyar államháztartás I. Károly korában*. Akadémiai Értesítő 1920. 99–108. – A 306 oldalas kötet: *Uő: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában*. Budavári Tudományos Társaság, Bp., 1921. – Újabb értékelése: Draskóczy István: *Hóman Bálint, a gazdaságtörténet művelője*. In: *Történeti áttértékelés. Hóman Bálint a történész és politikus*. Szerk. Ujváry Gábor. Ráció, Bp., 2011. (A továbbiakban Hóman 2011.) 54–57.
19. Tóth 1939. 24.
20. OSzKK, Fond 15/34. – Századok 1919–1920. 526. 1921–1922. 141., 304., 712. és 720. 1923–1924. 222.
21. A sorozatról: Romsics Ignác: *Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – európai kitekintéssel*. Osiris, Bp., 2011. (A továbbiakban Romsics 2011.) 284–287.
22. Hóman Bálint: *A magyar honfoglalástörténet irodalma*. Akadémiai Értesítő 1922. 23–28, az idézet: 28. – Hóman Bálint: *A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése*. MTA, Bp., 1923.
23. Csánki Dezső – Domanovszky Sándor: *Jelentés a Röck Szilárd-alapítványból hirdetett nyílt pályázatról*. Akadémiai Értesítő 1924. 181–183. – Az MTA nagygyűlésének határozata: uo. 186. – Ld. még: OSzKK, Fond 15/25.
24. Hóman Bálint: *A székek eredete*. Magyar Nyelv 1921. 90–107. – Erről szóló tanulmányai értékelése: Szabados György: *Hóman Bálint, a korai magyar állam és ethnogenezis kutatója*. In: Hóman 2011. 19–39.
25. Hóman Bálint: *A magyar történetírás első korszaka*. Minerva 1923. 11–40., az idézet: 40.
26. Hóman Bálint: *Kishevenesí Hevenesí Gábor. A magyar történeti forráskutatás első szervezője*. In: *Emlékkönyv dr. gróf Klebelsberg Kuno negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére születésének ötvenedik évfordulóján*. Szerk. Lukinich Imre. Budapesti Hírlap, Bp., 1925. 453–462.
27. Hóman Bálint: *Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században*. Stephaneum, Bp., 1920.
28. Erős Vilmos: *Hóman Bálint és a historiográfia*. Korunk 2010. 9. sz. (A továbbiakban Erős 2010.) 62–70. – Romsics 2011. 11.
29. *A magyar tudománypolitika alapvetése*. Szerk. Magyary Zoltán. Tudományos Társulatok és Intézmények Országos Szövetsége, Bp., 1927. 114–118.
30. Hóman Bálint: *Magyar középkor*. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1938. 403–419.
31. Hóman Bálint: *Történetírás és forráskritika*. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1938. 457–466. – Vö. Erős 2010. 65–66.
32. OSzKK, Fond 15/1868. Hóman Bálint Rác Lajosnak, 1926. február 2.
33. Hóman 2002. 362–373.

34. Hóman 2002. 348–363., az idézetek: 348–356., 361–362. – *A Magyar történet előszava*: Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. I–V. köt. 3. változatlan kiad. Egyetemi Ny., Bp., 1935–1936. I. köt. 10. – Arról, hogy a *Magyar történet* bevezetőjének Hóman volt a szerzője, a kortársak közül – mások mellett – Tóth László nyilatkozott: Tóth 1939. 46.
35. Uo., Fond 7/795. Hóman Bálint Lenkey Gusztávnak, 1931. január 24.
36. Hóman 2002. 374–407.
37. Hóman Bálint: *Elnöki megnyitó beszéd*. Századok 1943. 4–6. sz. 137–153., az idézetek: 152–153.
38. Tóth 1939. 56–57. – Hómant – hasonló szempontok alapján – Erős Vilmos is szellem-történésznek tartja: Erős 2010. 64–65.
39. Tóth 45–48. – Romsics 2011. 300–302., 305–307. – Szende László: *Hóman Bálint és a Magyar történet genezise*. In: Hóman 2011. 58–68.
40. Pethő Sándor: *Turáni hullám a XIII. században*. Magyarság 1930. október 5. 2–3.
41. OSZKK, Fond 15/2027–2031.

GYÁNI GÁBOR

HAJNAL ISTVÁN RENDRHAGYÓ TÖRTÉNETÍRÁSA

A negyvenes évek végén a kommunista tudománypolitika által durván félreállított, az egyetemről nyugdíjazott, az akadémikusi címétől és rangjától megfosztott Hajnal ezután is töretlenül folytatta történeti kutatásait...

A 20. századi magyar történetírás minden bizonnyal legkülönösebb képviselője volt Hajnal István (1892–1956), akinek a konvencionális történetírástól eltérő szemléletmódja páratlannak nevezhető. Hajnal tudományos munkássága java részét a szociológiai szemléleti alapokon nyugvó történetírás kidolgozásának szentelte; ezzel, annak idején nem talált különösebb megértésre és elismerésre a saját szakmájában. Az 1945 előtt az akadémiai életben jól pozícionált Hajnal így teremtett valamiféle ellenkánont.¹ Akkoriban – hozzá hasonlóan – csak Mályusz Elemér művelt egyfajta struktúra történetírást; a népiségtörténet azonban merőben másfajta volt, mint Hajnal szociológiai történetírása. Abban is eltértek egymástól, hogy Hajnal európai (sőt globális) összehasonlító történetírás keretében írta a társadalomtörténetet, Mályusz viszont kizárólag a magyar történelem anyagán munkálkodott.²

Az értelmiségi-hivatalnok családból származó történész (Hajnal apja orvos, a testvérei köz- és magántisztviselők, valamint értelmiségiek voltak)³ 1910 és 1914 között végezte tanulmányait a budapesti egyetem Bölcsészettudományi Karán. Háborús katonai szolgálata előtt (egyébként elkerülte a frontot) közel egy évig a bécsi Theresianum prefektusa volt, majd 1918-as leszerelése után – Mályusszal és Eckhart Ferencsel együtt – hamarosan Bécsbe került; ők ott levéltári kutatásokat folytattak,

melynek eredményeit a *Fontes* címen indított iratkiadási kötetekben adták közre.⁴ Hajnal 1922-ben került haza, és ezt követően hg. Esterházy Pál levéltárosa és könyvtárosa lett nyolcévi időtartamra. Majd csupán 1930-ban foglalhatott el egyetemi pozíciót, miután kinevezték az Angyal Dávid nyugdíjba vonulásával megüresedett egyetemes történeti tanszék professzori állásába; itt tanított egészen az 1950-ben történt kényszernyugdíjazásáig. Ezekre az évtizedekre korlátozódott Hajnal szorosan vett akadémiai tudósi karrierje: 1931-től töltötte be a *Századok* szerkesztői tisztét (1943-ban Eckhart Ferenc váltotta őt ezen a poszton); 1928-ban megválasztották az Akadémia levelező, 1939-ben pedig rendes tagjává, 1944 és 1947 között pedig a bölcsészkar dékánja volt.

Fejérpataky László tanítványaként Hajnal eleinte a paleográfia tudományával összefüggő írástörténeti stúdiumokat folytatott: 1921-ben habilitált ebből a témából,⁵ és ettől fogva 1930-ig a latin paleográfia magántanára volt a budapesti egyetemen. A harmincas években az írástörténettől a tágabban vett társadalomtörténet felé forduló Hajnal a húszas években különböző forráskiadási munkákkal jelentkezett.⁶ 1936-ban került ki kezei alól egyik fő műve, a Hóman Bálint, Szekfű Gyula és Kerényi Károly által szerkesztett négykötetes *Egyetemes történet* harmadik kötete.⁷ A harmincas és a negyvenes években sorra jelentek meg a történelem és a szociológia elvi problémáiról szóló, valamint a történeti szociológiai fogalomkészlet alkalmazásával írt technika- és várostörténeti dolgozatai, melyekről a későbbiekben bőven lesz szó.

A negyvenes évek végén a kommunista tudománypolitika által durván félreállított, az egyetemről nyugdíjazott, az akadémikus címetől és rangjától megfosztott Hajnal ezután is töretlenül folytatta történeti kutatásait, amikor visszatért fiatalkori témájához, az írásbeliség középkori európai történetéhez. Ennek gyümölcseként látott napvilágot Budapesten, de francia nyelven az egyetemi írásoktatás témájának szentelt monográfiája, majd, immár a szerző halála után, a szintén húszas évekbeli kutatói érdeklődésére emlékeztető könyve 1848-ról.⁸ A szívbeteg, anyagilag és más tekintetben is meglehetősen rossz helyzetbe került tudós, akit fia internálásával tovább keserítettek a hatóságok, 1956 nyarán halt meg.⁹

Hajnal István teljes történetírói munkásságát tekintve némileg egyoldalú a vele kapcsolatos, ma már bőséges kommentár- és historiográfiai irodalom, amely szinte csak a történeti-szociológiai irányultságú műveiről tud. Holott Hajnal Istvánnak 124 olyan publikációját tartják nyilván,¹⁰ amely nem kései utóközlés; ebből mindössze 20 írásáról szokás beszélni, mint saját tudományos teljesítményéről. Ez a feledékenység, amely még a történész monográfusára, Lakatos Lászlóra is igaz, némiképp érthető és talán menthető is: Hajnal történészi életművéből ez a 20 írásmű képviseli azt a történeti-szociológiai szemléleti és tematikai vonulatot, amely különösen figyelemre méltó. Valójában azonban hiányos a róla így megalkotott pályakép, amely figyelmen kívül hagyja a történész életművének mennyiségileg java részét. A hiány pótlása azért is fontos lenne, hogy bizonyítsuk: amikor Hajnal Max Weber-i módon, tehát elméleti (szociológiai) fogalmak szemléleti iránymutatása szerint tárgyalja a történelmet, szaktörténészként, olyasvalakiként jár el tehát, mint akinek kisujjában van a történetírás metodológiai és kutatástechnikai szakértelme. „Normál” szaktörténészi működését igazolja a megannyi,

rendszerint nem tárgyalt munkája. Jóllehet a szociologizálás során Hajnal valamelyest tényleg szakított a hagyományos, a módszertani értelemben vett „pozitivistá” (empirista) történeti munkamódszer érvényesítésével. Ez ott kétségekívül járt bizonyos előnyökkel, még ha némiképp csökkenti is a gondolatmenetek szorosán vett történetírói meggyőző erejét. Erről azonban ezúttal külön nem adhatok számot, amikor kizárólag Hajnal történetiszociológiai ihletésű munkásságát veszem szemügyre, máskorra hagyva a teljes Hajnal-kép rögzítését.

Az írásbeliség, a fejlődés intézményes motorja

■ Hajnal habilitációs dolgozatának témája a középkori európai írásbeliség *összehasonlító* vizsgálata volt. Hajnal nem a paleográfusok szokványos módjában forgatta az okleveles anyagot. A témáról 1920-ban megtartott akadémiai felolvasó ülésen elhangzott előadásának fő tézise, hogy az Árpád-kori magyar és a korabeli osztrák oklevelek lejegyzői európai műveltségű francia iskolázottságú udvari papok „lehetek”, akik francia egyetemeken, jelesül a párizsi egyetemen végezték tanulmányaikat. A klerikus hallgatók, a szabad művészetek fakultását látogatva, itt nemcsak elméleti képzést nyertek, hanem egyszersmind megtanultak *latinul* írni és fogalmazni, hogy többek közt oklevelet is tudjanak szerkeszteni. Ennek a gyakorlati célzatú curriculumnak a jóvoltából: „Forrongó iskolareform keletkezett Európa-szerte. Új egyetemek alakultak Németországban és Ausztriában, amelyek teljesen a párizsi egyetemet követték szervezetükben.”¹¹

A középkori párizsi egyetemen a 12–13. században folyó írásoktatás „eretnek” gondolata végig nyomon kísérte Hajnalt egész tudományos pályafutásán; élete vége felé (az 1950-es években) külön monográfiát szentelt a téma gondos történeti bizonyításának (lásd a 8. jegyzetet). Az abban foglalt feltételezés, a szerző által bizonyítottnak vélt gondolat azonban nem feltétlenül vált elfogadottá a nemzetközi szaktudományos körökben. Jacques Le Goff a maga értelmiség- és egyetemtörténeti munkájában sem foglalt egyértelműen állást a kérdésben, holott ismerte Hajnal francia nyelven kiadott, immár kiérlelt munkáját (Le Goff könyve 1957-ben jelent meg), amelyre egyébként utalt is. Le Goff ugyanakkor elismerte, hogy a középkorban nem választották szét világosan az oktatás egyes fokozatait, és az egyetemek nem kizárólag csak felsőfokú oktatási intézmények voltak; így a falaik között a mainak megfelelő alsó- és középfokú oktatás is folyt.¹² Ezt az elképzelést Hajnal szintén megerősíti ebben a munkájában, határozottan kijelentve, és kimerítő bizonyító apparátussal egyúttal igazolva is, hogy: „az egyetem egyik lényeges célja éppen az alapfokú oktatás volt – nem pedig csak kivételes esetekben a hiányos alapokkal rendelkező tanulók képzésének tökéletesítése [... ennél fogva] elsődleges szereppel kellett rendelkeznie a folyóírás, az írástechnika kialakításában”.¹³ Glatz Ferenc, kizárólag Hajnal István archív feljegyzéseire támaszkodva (!) úgy vélte, hogy több számottevő paleográfus (így a német Bernhard Bischoff és az osztrák Heinrich Fichtenau) is kész volt elismerni az egyetemi írásoktatás Hajnal István által pártolt téziséét. Glatz azonban erre nézve nem szolgáltat tényleges historiográfiai bizonyítékokkal, és az újabb szakirodalom ennek inkább ellentmond.¹⁴

Az Esterházyaknál viselt levéltárosi és könyvtárosi állásából egyetemi oktatói státuszba kerülő Hajnal a harmincas évek elején tért vissza korábbi témájához, a középkori európai írástörténethez. Fontos tanulmányt tett ekkor közzé a témáról azzal a kifejezett szándékkal, hogy szociológiai értelmező keretbe ágyazva vizsgálhassa az írásbeliségnek az európai fejlődésben játszott döntő szerepét. Az az óriási átalakulás, amely a középkori Európát az újkorba átvezette, és amelynek az írásbeliség volt, ha nem is fő oka, de a nélkülözhetetlen motorja, egyedül „az emberközi viszonyodás” figyelembe vételével magyarázható. Az írásbeliség, ezek szerint, az a fajta „gondolkodás-és érintkezés-technika”, amely nem külsőleges eszköz”, hanem „gondolatobjektíválás”, amelynek „mai tökéletessége hosszú évezredek fejlődésének eredménye”. Ez vezetett végül oda, hogy a tiszta betűírás „a szónak, beszédnek közvetlen megőrkítője legyen”.¹⁵ Az új „írásbeli gondolattechnika” először az ókori Görögországban alakult ki, hogy a középkori Európában arra a szintre fejlődjék, hogy megtermékenyíthesse az élet egészét. „A kifejezőképesség [ezen] növekedése teszi öntudatosá mind az általános emberit, mind az egyénit, hoz létre mindig hatványozott arányban közös fogalmakat, absztrakt gondolatokat. Mindezt csak akkor, ha az írás valósággal a szociológiai viszonyodás szabad eszköze, ha akár távoli idők vagy vidékek emberei is ráismerhetnek egymás szövegében a közös emberi életre, s egymásból újabb szikrákat csíholhatnak ki ezáltal. Értetődik ez reális anyagi életterületek számára is: a gazdasági élet íráshálózatának hasonló reveláló szerepe van, hasonló strukturális fejlődésre képesít. Sőt igazi, alapvető munkáját a reális életben végzi az írás, mobilizál földtulajdont, vagyont, jogot, társadalmat, nem irodalmi úton, hanem köznapi apró tömegmunkával. Anyagi-szellemi aprómunka eredményeit objektíválja, kifejezi, s ezzel mind mélyebb és kiterjedtebb szociológiai viszonyodás tárgyává teszi azokat. Az élet minden területét folytonosságot, állandó dinamikus szerveződést hoz a kultúrára: modern fejlődést.”¹⁶

Az írás, szögezi le Hajnal, az a „szociológiai elem, amely újonnan jelenik [a történelemben], és az erőkhöz tapadva fejleszti önmagát s azokat is. [...] Az írásbeliség mindenekelőtt nem egyszerű intellektualizáló eszköz, hanem a szóbeli nyelv lelki hatásait fokozó szociológiai eszköz. [...] A kifejezőképességnek s ezzel a mélyebb öntudatosabb lelki-anyagi szociológiai csereviszonynak megerősödése tehát az alap, nemcsak a racionális, hanem az irracionális, művészi fejlődés számára is.”¹⁷ Az írásbeliség európai meggyökereződése és általános szociológiai rendezőelvvé válása magyarázza a fejlődést, egyúttal pedig érthetővé teszi számunkra az európai modern kor létrejöttét is. Hajnalt mindennek a belátásra elsősorban Alfred Vierkant szociológiája tette képessé,¹⁸ amely ugyanakkor szembe is állította őt a szerinte túlságosan szellemtörténeti beállítottságú Max Weberrel. Weber az újkori racionalizálódásban „egy új szellem művét” vélte felfedezni (ami a protestantizmus lenne), holott – Hajnal szerint – valójában egy, az írásbeliség által lehetővé tett „új szociológiai dinamikát kell [inkább] sejtenuk” ebben.¹⁹

Így fedezte fel Hajnal az írásbeliségben mint szociális technikában az európai modernizáció (a „racionalizálódás”) irányába mutató fejlődés szociológiai hajtóerejét; benne jelölte meg azt a gondolati alapot, amely történeti szociológiájának a kulcselemét képezi majd a továbbiakban. Ez az eredeti felismerés nemcsak az emberi kognitív képességek és műveletek gyökeresen

új „technológiájára” hívja fel a figyelmet, hanem a történelmi változások (a „fejlődés”) magyarázataként is szolgál, és ezzel a viszonyozószociológiai alapra helyezett történelmi dinamika forrásaként nyeri el az értelmét.²⁰

Mielőtt elvi síkon is tisztázná Hajnal ezt a kérdést, megírja az *Újkor történetét* egy olyan grandiózus vállalkozás részeként, melyet Szekfű Gyula, Hóman Bálint és Kerényi Károly a szellemtörténet-írás újabb – a Hóman–Szekfű-féle *Magyar történethez* hasonló – reprezentatív termékeként kívánt a nagyközönség színe elé bocsátani. Hajnal ekkor már letért a húszas években még általa is követni kívánt szemléleti platformról, hogy az 1939-ben közzétett elméleti tanulmányában kerek perec ki is mondja: a szellemtörténet, bár „[h]asznos termékeny munka, de csak az életet érti meg a fejlődésben, nem pedig magának az objektív struktúrának kialakulását”.²¹ Márpedig ő azt kívánja tisztázni, hogy miként függ össze egymással „a történetileg alakuló forma és a mindig azonos örök emberi élet”. Az így elgondolt történet-szociológiai szemlélet jegyében tekinti át terjedelmes munkájában a kora új-kori európai történelem alakulását.

Az európai modern kultúra eredete

■ A nagy ugrás a középkorból az újkorba, Hajnal szerint, nem magyarázható azzal a teleológiai feltételezéssel, miszerint a középkorban – csíraformájában – már meglelt volna a fejlődésnek az újkori racionalitásban megnyilatkozó lendítő ereje. Az *Újkor története* utószavából idézek: „a modern gondolkodás a haladást a célratörő, okszerű szellem eredményének érzi; még a régít, a középkorit is csak a benne rejlő okszerűség szerint értékeli.” Hajnalt a „történeti fejlődés szemlélete” arra a felismerésre vezette, hogy az „okszerűnek”, a „racionálisnak” önmagában véve nincs teremtő szerepe, mert az legfőljobb funkcionális, vagyis érték nélküli fogalom. „A racionális éppúgy akadályozhatja, mint elősegítheti a fejlődést.”²²

Ezért is hozakodik elő – elsőként itt, élete egyik fő művében – annak a fogalompárnak a történeti anyagra való alkalmazásával, amely történet-szociológiai szemléletének a kulcsát jelenti. „Tehát a ’tradicionális’ nem állítható feltétlenül szembe a ’racionálissal’. A fejlődés attól függ, hogy az emberi társulás milyen életanyagot tud érvényesíteni, és milyen módszerek állnak rendelkezésére. A tradíció helyett felvettük a ’szokásszerű’ fogalmát: a közösség minden cél nélkül a közeli együttélés alapján szabályozza magát, nincs lehetőség arra, hogy bárki a másik rovására emelkedjék, az érvényesülés csak az egyéni képességek belső fejlesztésével lehetséges. Felvettük az ’intézményesség’ fogalmát: a közösség az élet kitermelt formáit megalapozza az azokat szolgáló existenciák szokásszerű biztosítása által. A fejlődést nem az okszerű erő kifejtés viszi, hanem az existenciák megőrzésével kialakuló, tökéletesedő módszerek, az objektív ’szakszerűség’. Minthogy e módszerek fejlesztése mindig új és új, biztosított existenciájú rétegek által folyik, mély ’üzemiesség’ alakul ki. Az ’intellektualizmus’ számára is, már a szóbeliségen kezdődve; nagy arányban az írásbeliségre való áttéréssel. Ez az intellektualizmus nem racionalizmusa által kerül vezetésre, hanem maga is társadalomképződmény, történeti alakulás. Mint a társadalom egész üzemisége, úgy az intellektualizmus is ’közintézményszerűsége’ által növekszik, fejlődik. Ez az ’adminisztratív társadalomszervezet’; végső alapjai az existenciák, ame-

lyeknek biztosítása nélkül nem érvényesülhet semmi kultúrtechnika; a 'személyies teljesítmény', azaz a mások kihasználása nélküli munka, a mély, általános emberi értékeket termelő fejlődés alapja. A 'racionális' szellem egyre dolgozik, mint örök emberi ösztön; s elejétől arra tör, hogy a fejlett módszerek rétegeit emelje a többi fölé. Amidőn a 'szokásszerűséget' az általánosan képzett intellektualizmus módszerei [...] váltják fel, mind akadálytalanabb racionális fejlődés következik, s mégis az üzemiesség, a közintézményszerűség kényszerével: modern kultúra."²³

Az idézetben ott szerepel minden jellegzetesen hajnali terminus, melyek kifejezőerejére támaszkodva fogalmazza meg történeaszünk az objektivációk történeti tanát. Ezt a feladatot egy, a *Századokban* közölt tanulmányára bízta, ahol egyaránt bírálta a német (Ferdinand Tönnies, Alfred Vierkant, Hans Freyer) és a francia (Auguste Comte, Émile Durkheim) szociológiai gondolkodást, mert az „nem a történeti konkrétumokban keresi a módszert, hanem azokra akarja rávonni a maga módszereit”.²⁴ A történelem és a szociológia szemléleti összeházasítására szerinte nem alkalmas a szociológia tudománya, ezt csak a történetírás oldhatja meg az objektiváció azon tanának a kidolgozásával, amely az életet és a formát, a formaadást, vagyis a struktúrát összetartozónak tekinti. Ez a kettő úgy találkozik egymással, hogy az egyszerű személyes érintkezés (a „viszonyodás”) egymás érzéseinek és gondolatainak a kicserélésében, valamint az egyéni cselekedetek „egybeigazítás” révén zajlik. A struktúra (az ő szavával: a társadalomképlet) az élet eszközeként végrehajtja a szükséges formaalkotás, formaképzés feladatát, eközben pedig szüntelenül kicsapódik a személyes életviszonyokból, majd folyton visszatér hozzájuk, ezáltal görgetve tovább az élet folyását. „Az emberek egymás közötti elhelyezkedése, kölcsönössége a személyies megjelenéstől kezdve a bonyolult tagozódásokig; végeredményképpen mind anyagi formák közreműködésével történik s áll meg, amióta az ember felemelkedett állítólagos egykori ösztönösségéből.”²⁵

Ezekre a fogalmi alapokra építi Hajnal a társadalomszerveződés duális modelljét, amelynek egyfelől a szokásszerű együttélési „módszer”, másfelől az okszerű társadalomszerveződés felel meg a történeti időben. Az objektiváció (a „társadalmasodás”) szokásszerű módja a személyies formaképződést jelenti nála, amikor a szokások által megszabott viselkedés a teljes életből felemelkedő személyies formákhoz igazodik; a munkamegosztás ez alkalommal a teljes életformák egymásba illeszkedését szolgálja. Az okszerűen szerveződő társadalom racionalitása viszont kimerül abban, hogy az ember megelégszik a készen adott lehetőségek egyszerű, élelmes, okszerű ki- és felhasználásával, és ezzel mellőzi a belső, az elmélyülő alkotó munkát és gondosságot.²⁶ Érdekes, hogy amíg Hajnal a szokásszerűség leírására és annak gondolati kibontására különösen nagy gondot fordít, addig feltűnően szűkszavúan beszél az okszerűség társadalomszervezési metódusáról. Mindenestre leszögezi: tiszta képlet nem létezik, mert hol az egyik, hol a másik módszer kerekedik felül a különböző történelmi korokban, és mindkettő érezteti a maga hatását; viszont az egyik közülük mégis csak domináns módon szabja meg az emberi együttélés történeti módozatát. Ilyen formán az ókori világ inkább az okszerűség, a középkori Európa inkább a szokásszerűség, végül a modern kori Európa újfent az okszerűség uralma alatt áll. Ami pedig az Európán kívüli világot illeti, ott soha és sehol sem mélyült el úgy a

szokásszerű módszer, mint a középkori Európában. S mivel az európai modern kultúra a középkori szokásszerűség által megteremtett alapokon nyugodva bontakozhatott ki, felélve az ott és akkor létrehozott társadalmi potenciálokat, szükségképpen egyedül itt és ekkor vált csupán lehetővé a modern történelmi fejlődés.

Hajnal szerint a középkori európai szokásszerűség mintaszerű megnyilatkozása a rendi társadalom formációja, benne a jobbágyparasztsággal és a nemességgel. Pontosabban: „A szokásszerűség összefüggő hűbériséggé épült fel, amelyben a különféle jogok, állapotok érvényesülése nagymértékben függő a tényleges funkciótól, gyakorlattól. És az intellektualizmus [a középkori írásbeliség] fejlődése sietteti ezt a folyamatot: már nem is szükséges generációk hosszú gyakorlata, már a szakszerű képzettség megszerzése is a munka hasonló védelmére jogosít.” Ennek során „a parasztság hivatásrétege alakul ki, [de] nem a földtulajdon, hanem a munka alapján”, ami azzal jár, hogy a „mindent átható szokásszerűség kényszere kötötte meg az erősebbet, biztosította a gyengébbet. Az erők autonómiája helyett az egzisztenciák autonómiája”. Általánosan elterjedt európai társadalomképlet ez szerinte, amely igazán kiérlelt módon Franciaországban létezett, mely rendszer „konzerválta az európai parasztságot a nyers érdekerőkkel szemben”. Az így tekintett parasztság jelenti a fő garanciát arra nézve, hogy a hűbéries társadalom „szakszerű hivatásréteggé” alakulhasson, ami ellent tud állni a „gyors racionalizálásnak”, az okszerűség módszerére való idő előtti áttérésnek.²⁷

Az írásbeliség szokásszerűvé válásához hasonlóan, a középkori kézműves munka és egzisztencia szintén a személyies, a mindennapokban elmélyülő foglalatosság és biztosított létforma, amely független a piaci versenytől. Elmondható tehát róla, hogy bár „részletmunka volt, de mégis önálló, értelmes anyagátalakító munka maradt. A nyers természetanyag mint pompás technikai anyag került ki [a kézműves] kezéből, az emberi életbe beiktathatóan.”²⁸ A céhrendszer keretei között tényező kézműves „hivatás-munka” ezzel simult bele az általános szokásszerűség rendjébe: önállóan fejlődött, és idővel alkalmazkodásra kényszerítette az okszerűség tényezőit, a társadalmat mozgató érdeket és hatalmat.²⁹ Ezzel együtt a város sem az okszerűség puszta megnyilatkozása a döntően a szokásszerűség világát képviselő középkori Európában, hanem az az entitás, ahol összekeveredik egymással a szokásszerűség és az okszerűség társadalomszervezési módszere. Különösen így van ez a városfejlődés egyes regionális típusait tekintve, amelyek szembevető különbségeket mutattak a francia, az északolasz, a német, a holland és az angol fejlemények esetében.³⁰

A várostörténet témájának szentelt tanulmányában Hajnal leszögezi: minden regionális eltérés ellenére a középkori európai városok életében közös volt, hogy: „Nem külön szerkezet, hanem betetőzője a népi társadalomszervezetnek. Nem lehet úgy kifejezni a dolgot, hogy a kereskedelem, az ipari és a központi igazgatás a város külön funkciója; mert mindebben csak tovább építkeznek a vidéki társadalmasodás módszerei.” Ennek megfelelően: a „valóságban a polgári rend mélyen összefügg még a paraszti társadalommal, mint ahogy a nemesség sem tudja attól elvágni bonyolult hűbéri kapcsolatait”.³¹

Végül a technikai fejlődés is a szokásszerűség burkából kifejlő emberi leleményesség és hasznosság megnyilvánulása, amely a hivatásszerűen gyako-

rolt kézművesség lassú, az önnön jelentéktelenségében is megbecsült tapasztalatain nyugodott. Így és ezért különbözött ez a technika (technikai fejlődés), „az anyagi világgal való elbánás készségeinek objektíválása”³² az okszerűség által diktált technikai készségektől és fejlődési potenciáltól, amely a tömeges készáru-előállítás piaci diktátuma által kikényszerített végletes munkamegosztással (specializálódással) jár szorosan együtt. Az utóbbi, amely nem a teljes embert kívánó munkafolyamat keretében objektívál, vésszesen eltávolodik „az anyagi világgal való elbánás készségét” biztosító társadalmasodástól. A témának szentelt alapos, egyébként kéziratban maradt írásában Hajnal a vízikerék példáján át érzékelteti, hogy egy gép, egy technikai találmány csak sajátos társadalmi feltételek közepette válhatott ténylegesen használhatóvá a munkavégzés számára.³³ A technika nem önmagában forrása a fejlődésnek, csupán technikai segédeszköz, amely egy adott társadalomszerveződési módszer keretében jut szóhoz; a technika ilyenformán a saját természetének megfelelő módon fejezi ki a szokásszerűség vagy az okszerűség szerint való termelő munka lényegét. A készáru termelésére „szakosodott” modern gyáripár elvonatkoztat az anyaggal való elbánás alkotómunkájától, amelynek a szokásszerűség körülményei között elsősorban az a fajta technika felel meg, amely teljes mértékben összhangban áll a munkás-kéz szakszerűsödéséhez kötött emberi készségekkel (kompetenciákkal). Az erőgépek új konstrukciói, amelyek az ipari forradalmat elindítják és előrelendítik, állítja Hajnal, lerombolják a tanult mesterségeknek azt a sorozatát, amely „mintegy hozzátapadt [...] a természet anyagvilágához. Nem az üzleti árucikkeket, hanem az emberi célokra megnemesített anyagokat iktatta bele a társadalomszervezetbe. Olyan módszerek, eljárások, eszközök alakultak ki, amelyek egy-egy természetanyagot már mintegy objektív ráhatásokkal tudtak alakíttatni. Az ember már csak beállította a mechanikai eszközt, készüléket, a tüzet, a vegyszereket az anyagra, a műveletek fokozatos elvégzésére.”³⁴

Hajnal technikatörténeti felfogása szerves része sajátos történelemszociológiai elképzelésének, amely a szokásszerűség és az okszerűség átfogó modelljével operál. Ennek megfelelően alakul ki Hajnalban a gyári gépipar által képviselt modern technikai haladással szembeni szkepszis és erős ellenérzés, mely utóbbi szerinte nem a tanult mesterség hivatásszerű gyakorlásának a megnyilvánulása. Van ugyan benne a szakszerűség, de az immár a „dolgoztató szakszerűség”. Az angol fejlődés kapcsán írja: „A XVIII. század második felének angol inusztriális forradalma nem a gépekkel kezdődött, hanem a társadalomnak nagy, üzemi, célokra beállított munkaszervezetekké való alakulásával. A jövő gépek alkatrészei előbb emberekből állottak, s csak amikor a munkát annyira célszerűsítették, hogy az emberek már nem is mint élő személyek szerepeltek, hanem mint kiszámítható mozdulatok és funkciók, akkor önthették át anyagtalan szerkezetekbe munkaüzemüket.”³⁵

A készáru gyártás üzleti céljaihoz igazodó technikai konstrukció ezáltal kiszakad a termelő ember valóságos életéből, és mint tőle idegen objektíváció (társadalmasodás) hatalmasodik el fölötte. Ebben áll, a technikatörténet oldaláról megfogalmazva, a hajnali modernitáskritika lényege.

Hajnal a maga transznacionális történeti szemléletmódjára támaszkodva egyúttal kidolgozza az európai régiók fogalmát is. Az 1908-ban alakult *Comité International des Sciences Historiques* – Domanovszky Sándor ma-

gyar és Borislav Dembiński lengyel történész kezdeményezésére – az 1931-ben Budapesten tartott évi ülésén elhatározta, a világszervezet napirendjére tűzi azt a kérdést, hogy miként lehetne a kis nyelveken író történészek munkásságát is bevonni a nemzetközi történészdiskurzusba. Ez okból felkérték Hajnal Istvánt, hogy másokkal karöltve, magyar részről készítsen a kérdésről egy bibliográfiai összeállítást. Ő végül megírta a témának szentelt analitikus elaborátumát.

A szokásszerűség és okszerűség rendező elvei alapján számba vehető európai, sőt olykor globális történelmet, legalábbis a középkort illetően, Hajnal szerint a hűbériség mértéke szerint lehet kategorizálni. Három vagy négy régióra osztható fel Európa e tekintetben, Nyugatra és Keletre; az utóbbit eleinte Bizánc, majd Oroszország képviseli, az előbbi Közép-Franciaország és a tőle keletre és északra eső térségek fémjelzik. Az utóbbiak ugyanakkor a Nyugathoz csatlakozott „új társadalmak”-at is felölelik, benne Közép-Európával (Magyar- és Lengyelország), valamint a norvég–svéd–dán területekkel, melyeket Hajnal konzekvensen „szélső társadalmak”-nak nevez, mondván: „A nyugati hűbériség kifejezett elvei, formái alig találhatók meg a latin Okcident szélső, új népeinek társadalmában. S mégis feltűnően éles, határozott az elkülönülés Bizánccal, s az onnan terjedő görögkeleti kultúrával szemben.” Itt ugyanis „nem jogelvek és kész társadalomképletek átvétele a szélső nemzetek nyugatias fejlődésének alapja, hanem a társadalmasodás elemi módszereinek befogadása.”³⁶

Mind Nyugaton, mind a szélső társadalmakban a szokásszerű társadalmiszerveződés volt az uralkodó tendencia, ami szembeállítja a középkori nyugati fejlődést az antik kultúrszerkezettel és a keleti fejlődéssel. Ennek fő bizonyítéka a rendiség társadalmi és politikai természete. S bár némi fokozati különbségek felfedezhetők a tisztán nyugati és a szélső társadalmak között, sőt az utóbbiak körén belül is akadtak kisebb-nagyobb eltérések a magyar–lengyel, valamint a skandináv térségek nyugatiassága között; ennek ellenére mindezek egyaránt a nyugatias formaképződés szerint fejlődtek.

Hajnal tehát már 1942-ben legalább három, egymástól részben vagy teljesen elváló régióra osztotta fel a középkori Európát, ezáltal anticipálva Szűcs Jenő évtizedekkel későbbi régiófogalmát. Holott Szűcs egyáltalán nem a hajnali fogalmi bázison gondolkodott erről a kérdésről, és még csak nem is említette Hajnalnak ezt a művét mint fogalmi konstrukciójának az előzményét.

Ezzel akár le is zárhatjuk Hajnalnak az európai történelmi fejlődés specifikumát megfogalmazó történetírói törekvéseiről adott beszámolóinkat. Hajnal *e tekintetben* külön nem foglalkozott a magyar történelemmel, egy kivétel azonban mégiscsak akadt. A modern kori magyar társadalom, mint osztálytársadalom kialakulásának a történelmi feltételeit firtató írása azon az elvi platformon nyugszik, mely szerint: „Minden kultúrfejlődésnek [...] olyan az 'osztálytársadalma', amilyen volt a rendisége. Az üzem, nagy átalakulással bár, de folytatódik. Az ember feltétlen szabadnak érzi szellemét s elhatározásait, s mégis a történelmi múlt dolgozik benne.” Milyen tehát Hajnal szerint a magyar rendiség, és miként alakult az át modern osztálytársadalommá? Hajnal az egyes társadalmi makrocsoportok egyenkénti részletes számbavételével mutatja ki, hogy mennyire adott a magyarországi rendiségben a szokásszerűség gyakorlata, amelyre valamivel „jobb” osztálytársadalom épülhetett (volna), mint történt, mert hiányzott belőle, vagy csak töre-

dékesen érvényesült benne a szokásszerűség. Ennek a figyelembevételével fogalmaz meg elmarasztaló véleményt a magyar társadalom (és politika) vezető erejéről, a nemességről, amely „itt [nálunk] inkább aktualitások körül forgó elmosódott társadalomszervezet, s épp ezért maradi megrögződés a vezetésben”. Az így keletkező társadalmi deficitet pedig úgy magyarázza a szerző, hogy: „Mintha a társadalomvezetés nálunk a történet folyamán semmiféle szakszerű gondon, hanem csak az egyszer felülkerekedettek kiváltságolt szerepén alapult volna.”³⁷

Hasonló véleménye van ugyanakkor az intellektuális szakszerűség hazai teljesítményéről is, vagy a polgári „rendiség”-ről és a jobbágyparasztságról. „A magyar parasztság kevésbé izmos történeti alakulás, a foglalatoságnak önmagában kevesebb volt a szokásjogi ereje, a kultúrtáj kevésbé behatóan kidolgozott, s ezért a paraszthely (sic!) kevésbé ellenállóképes az úrral szemben.”³⁸

Nem csoda ezek után, ha lesújtóan nyilatkozik a mélyebb történeti beágyazottság és időbeli előzmények nélküli modern osztály képződményekről, amelyekből teljes mértékben hiányzik a szokásszerűségben felhalmozódó, és egy ideig még tovább élő (egyúttal kiaknázható) szakavatott hivatásbeliség. Így vonja meg Hajnal a mérleget ezekről a modern kapitalista társadalmi képletekről: „A szakszerűség egyoldalú *talaj nélküli* funkciója miatt tehát egész társadalomrétegek ülepszene meg az emberi képességeket elfojtó foglalatoságban.”³⁹ A modernitás illetően negatív megítélése különösen nagy hatást tett a korabeli magyar szociográfiai és szociológiai gondolkodásra, amelyet azonban itt most nincs módunk bemutatni. S éppily nagy hatással volt Hajnal egész történeti szociológiai szemléletmódja a 20. század végi fiatal magyar társadalomtörténészekre, a máig eleven Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület majdani megalapítóira is.⁴⁰

■ JEGYZETEK

1. Gyáni Gábor: *Kánon, ellenkánon és politikai megfelelés*. In: *Uő: Nemzeti vagy transznacionális történelem*. Kalligram, Bp., 2018. 34. Balog Iván szerint inkább alternatív kánon jellege volt Hajnal szociológiai történetírásának. Balog Iván: *Hajnal István alternatív kánonja*. In: Dénes Iván Zoltán (Szerk.): *A magyar történetírás kánonjai*. Ráció, Bp., 2015. 129–163.
2. Vö. Mályusz Elemér: *Visszaemlékezések*. Szerk., s. a. r. Soós István. BTK Történettudományi Intézet, Bp., 2021. 157–343.
3. Az életrajzhoz vö. Glatz Ferenc: *Hajnal István történetírása*. In: Hajnal István: *Technika, művelődés. Tanulmányok*. Vál., s. a. r., bev. és jegyz. Glatz Ferenc. História – MTA Történettudományi Intézet, Bp., 1993. XI–XIX. (a továbbiakban: *Technika, művelődés*); Lakatos László: *Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája*. Új Mandátum, Bp., 1996. 20–22.
4. Mályusz Elemér: i. m. 157–164.
5. Hajnal István: *Írástörténet az írásbeliség felújulása korában*. Budavári Tudományos Társaság, Bp., 1921.
6. Uő, szerk., bev.: *A Kossuth- emigráció Törökországban*. 1. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1927.; Uő, szerk.: *Esterházy Miklós nádor lemondása. Az 1642. évi meghíúsult országgyűlés időszaka (1640. december – 1643. március)*. Stephaneum, Bp., 1930.
7. Uő: *Az újkor története*. Magyar Szemle Társaság – Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., Bp., 1936. *Az Egyetemes történet négy kötetben* harmadik kötete. (A továbbiakban: *Az újkor története*)
8. Uő: *L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales*. Akadémiai, Bp., 1954.; 2. bővített kiadás: Akadémiai, Bp., 1959; a munka magyar nyelvű változata: *Az írásktatás a középkori egyetemeken*. Ford. Mezei Mónika. Gondolat, Bp., 2008. (A továbbiakban: *Az írásktatás*); a munka beható elemzése és kritikája: Gálffy László, *Korall* 34 (2008. december)

- 120–129.; Uő: *A Batthyány-kormány külpolitikája*. Akadémiai, Bp., 1957. (2. kiadás: Gondolat, 1987.)
9. Ehhez ld. „...ne deklaráljanak mesterségesen ellenfélnek...” Hajnal István levelezéséből halála 50. évfordulója alkalmából. Közli: Gyáni Gábor. *Korall* 24–25 (2006. június) 5–22.
10. Halmos Károly: *Hajnal István műveinek könyvészete*. In: Czoch Gábor – Horváth Gerely Krisztián – Pozsgai Péter, szerk.: *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára*. Korall, Bp., 2008. 187–203.; Balog Zsuzsánna et al. 2020: *Hajnal István kiadott szövegeinek bibliográfiája*. Letöltve: 2023. december 12. <https://www.hajnalkor.com/hajnal-istvan-bibliografia> (doi.org/10.51687/HI.bib.2020).
11. Hajnal István: *Árpád-kori oklevélíráások és a francia egyetemek* (1920). In: *Technika, művelődés*. 10.
12. Jacques Le Goff: *Az értelmiség a középkorban*. Ford. Klaniczay Gábor. Magvető, Bp., 1979. 107–108.
13. *Az írásoktatás*. 72. Továbbá: 121.
14. Glatz Ferenc: i. m. XXIV. ld. továbbá Gálffy László recenzióját. *Korall* 34 (2008. december) 122.
15. Hajnal István: *Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés* (1933). In: *Technika, művelődés*. 40.
16. Uo. 43.
17. Uo. 51–52.
18. Alfred Vierkandt: *Die Stetigkeit im Kulturwandel*. Duncker und Humblot, Lipcse, 1908.; Uő, szerk.: *Handwörterbuch der Soziologie*. Ferdinand Enke, Stuttgart, 1931.
19. Hajnal István: *Racionális fejlődés és írásbeliség* (1932). In: *Technika, művelődés*. 32.
20. Baráth Katalin: *Nemzetközi hatással a periférián. Megjegyzések Hajnal István írástörténeti munkáihoz*. In: Uő: *A történetírás terhe*. Kijárat, Bp., 2021. 89–93.
21. Hajnal István: *Történelem és szociológia* (1939). In: *Technika, művelődés*. 178. (A továbbiakban: *Történelem és szociológia*).
22. Uő: *Az újkor története*. 662. A racionális mozdulatú „fejlődéstörténetben” betöltött szerepéről ld. Uő: *A „racionális” a fejlődéstörténetben*. Századok 1940. 462–464.
23. Uő: *Az újkor története*. 663.
24. Uő: *Történelem és szociológia*. 163.
25. Uo. 181.
26. Uő: *Az újkor története*. 25.
27. Uo: 71., 75., 77., 84.
28. Uő: *Kézművesség, írásbeliség és európai fejlődés* (1948). In: *Technika művelődés*. 427. A kiemelés tőlem – Gy. G.
29. Uő: *Az újkor története*. 99, 124.
30. Uo. 112–123.
31. Uő: *Az európai város kialakulása* (1941). In: *Technika művelődés*. 216., 235.
32. Uő: *A technika fejlődése* (1937). In: *Technika művelődés*. 144.
33. Uő: *A gépkorszak kialakulása* (1944). In: *Technika művelődés*. 299–355.
34. Uő: *Technika és történelem* (1946). In: *Technika művelődés*. 389.
35. Uő: *Az újkor története*. 590.
36. Uő: *A kismemzetek történetírásának munkaközösségéről* (1942). In: *Technika művelődés*. 255–256.
37. Uő: *Az osztálytársadalom*. In: Domanovszky Sándor, szerk.: *Magyar művelődéstörténet. Ötödik kötet. Az új Magyarország*. Magyar Történelmi Társulat, Bp., é. n. 165., 166., 167.
38. Uo. 180.
39. Uo. 195.
40. Gyáni Gábor: *Miért és hogyan született meg a Hajnal István Kör?* In: Uő: *Nemzeti vagy transznacionális történelem*. Kalligram, Bp., 2018. 234–256.

DÉNES IVÁN ZOLTÁN

A NAGYMAGYAR–KISMAGYAR POLITIKA FOGALMA

I.

■ „Nem lesz majd könnyű dolga annak a történetírónak, aki egyszer majd higgadtabb korban mérlegre teszi Szekfű Gyula történetírói munkásságát. Ezt a munkásságot nem lehet elválasztani a kortól, amelyben az író élt, s amelynek szellemét a magyar tájon nagy és súlyos mértékben ő maga is formálta” – írta 1939-ben Csécsy Imre (Budapest, 1893 – 1961) a *Századunkban*.

S ha nem is élünk higgadtabb korban, érdeemes szembenéznünk azzal a csapdahelyzettel, amelybe belépve megbélyegzés és azonosulás, a 20. századi legnagyobb hatású magyar történetíró önmagáról és ellenségeiről kialakított képe oda-vissza forgatása közül lennének kénytelenek választani. Először a történetíró és ideológus életútját, szerepeit és helyszíneit vesszük számba (II) majd munkásságának recepcióját, az értelmezések főbb típusait. (III) Az *oeuvre* témái közül hármat, Rákóczi-képét (IV–V), magyar liberalizmusértelmezését (VI) és Bethlen Gábor-ábrázolását (VII) követjük nyomon. Közös mércéjük, a *nagymagyar–kismagyar politika* fogalma pedig szorosan kapcsolódott a történetíró magáról és ellenfeleiről/ellenségeiről kialakított képéhez. (VIII).

Ahhoz, amely *A száműzött Rákóczi* körüli politikai botrány kulcsélményének, a feldolgozatlan trauma beskatulyázásának a következménye volt. Erre építette azt a konstrukci-

Szekfű Gyula magyar történelemről, historiográfiáról, önmagáról és ellenfeleiről kialakított interpretációja, közösségi értékelési és magatartásmintája, nagymagyar–kismagyar politikaértelmezése mind a történetírásban, mind a köztudatban jelen van.

ót, amellyel saját pozícióját, áldozatszerepét, ellenségeinek tekintett ellenfeleiét, az elkövetőkét, és a magyar történetírás és a magyar történelem megosztottságát meghatározta. Így alakult ki az a besorolási, indoktrinációs séma, amely nemcsak őt ejtette csapdába, hanem amelynek korabeli, későbbi és mai olvasói és értelmezői is könnyen foglyaivá válhattak és válhatnak.

II.

■ Szekfű Gyula (Székesfehérvár, 1883. május 23 – Budapest, 1955. június 29) ötgyerekes katolikus értelmiségi család legidősebb fia volt. Édesapja, Szekfű Ignác ügyvéd (Steiner Fülöp székesfehérvári püspök pártfogoltja és Major István tisztiorvos barátja) a Katolikus Néppárt megalapítói közé tartozott.

1900-ban Székesfehérváron, a cisztercita főgimnáziumban érettségizett, majd nyolc szemeszteren át a Budapesti Tudományegyetem Bölcsészeti Karán történelmi és latin nyelvi tanulmányokat folytatott, az Eötvös József Collegium ösztöndíjas tagjaként pedig történelmi, német és francia nyelvi és irodalmi stúdiumokon képezte magát.

A kollégiumban Mika Sándor (Brassó, 1859 – Budapest, 1912) tanítványa volt, az egyetemen pedig Marczali Henriké (Marcali, 1856 – Budapest, 1940). A kollégiumban életre szóló barátságot kötött Horváth Jánossal (Margitta, 1878 – Budapest, 1961), és közeli ismeretségbe került Kodály Zoltánnal (Kecskemét, 1882 – Budapest, 1967).

1905-ben Marczalinál doktorált (*Adatok Szamosközy István történeti munkáinak kritikájához*), értekezését Marczali a *Budapesti Szemlében* ismertette. Marczali 1915-ben habilitációs kérelmének tárgyszerű bírálója és ajánlója, 1921-ben a *Három nemzedék* érdemi és szigorú kritikáját közölte az *Egynéltség Képes Folyóiratában*. Bírálataát így zárta:

„Egészben véve érdekes, néhol szépen írott, de többnyire nehézkes munka. Érzik rajta a szerző kínja előre megállapított keretei kitöltésében. Mégis csak ad hoc munka ez is /feltehetően mint *A száműzött Rákóczi*/. Kívánjuk neki őszintén és jó szívvvel, hogy mihamarabb visszatérhessen az objektív tudományos történetíráshoz és hogy abban megérdemelt sikert érhessen.”

Szekfű Gyula 1907-től 1918-ig Bécsben levéltárosként, 1918-tól 1925-ig pedig ugyanott külügyi tisztviselőként dolgozott. 1908-tól 1918-ig a bécsi Házi, Udvari és Állami Levéltár levéltárosa volt, ahol napi kapcsolatba került Károlyi Árpáddal (Pest, 1853 – Budapest, 1940), a levéltár magyar igazgatójával, a bécsi magyar történészek nesztorával. Rendszeresen levelezett Angyal Dáviddal (Kunszentmárton, 1857 – Budapest, 1943), a budapesti egyetem tanárával, Takáts Sándorral (Komárom, 1860 – Budapest, 1932), a képviselőház levéltárosával és Tagányi Károllyal (Nyitra, 1858 – Budapest, 1924) országos levéltárnokkal.

A budapesti egyetem (Marczali Henrik és Angyal Dávid 1915 tavaszán kelt, érdemleges jelentése, szakvéleménye és a jelölt sikeres kollokviuma után) 1916-ban az általa kért tárgykörből, a 16–18. századi magyar történetből habilitálta.

A Magyar Tudományos Akadémia 1925-ben levelező, 1941-ben pedig rendes tagjává választotta. 1925-től 1946-ig, majd 1948-tól 1955-ig Budapesten élt.

1925-től 1945-ig a Budapesti Tudományegyetem 1526 utáni magyar történeti tanszékének a tanára, 1927-től 1938-ig a *Magyar Szemle* szerkesztője,

1943-ban a bölcsészkar dékánja és a *Magyar Nemzet* főszerkesztője volt. Ekor publikálta a *Magyarságtudományban Az erdélyi száz történetírás* című akadémiai rendes tagsági székfoglalójának szövegét.

1926-ban, 43 éves korában megnősült. Felesége Altmann Antónia német anyanyelvű, zsidó családból származó özvegyasszony első házasságából született gyerekeit maga nevelte fel. Szekfű Gyulának nem volt gyermeke. Bíró Sándor (Alsósófalva, 1907 – Antibes, 1975) kolozsvári történésszel szinte fogadott fiaként levelezett a negyvenes években.

1926-tól 1931-ig Budapesten az Ilona utca 14. II. 5-ben lakott, 1931-től 1944-ig, majd 1948-tól 1955-ig pedig a Rózsadombon, az Endrődi Sándor utca 44. szám alatti kétszintes, tágas, amerikai konyhás saját házában.

Szekfű Gyula a Corvin-koszorút (1930), a Kazinczy-érmet (1936) és a Berzeviczy Albert-jutalmat (1938) vehette át a *Magyar történet* általa írt kötetéiért. A Magyar Tudományos Akadémia 1943-ban nagyjutalmával tüntette ki *Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdésről* című tanulmány- és cikkgyűjteményéért. A *Magyar Szemle* Szekfű Gyula, a történetíró és nemzetnevelő 60. születésnapjára címmel megjelent 1943. 5. számában Bethlen István, Eckhardt Sándor, Kosáry Domokos, Csapodi Csaba, Gogolák Lajos, Kovács Imre, Zolnai Béla és Bisztray Gyula, a *Magyarságtudományban* Jóó Tibor, a *Magyar Nemzetben* Almásy József és Frey András, az *Ungarische Jahrbücherben* pedig Barta István méltatta életművét. A *Regnum Egház-történeti Évkönyv* egy teljes számával a katolikus történetírás magisztere előtt tisztelgett. Pátzay Pál a hatvanadik születésnapra készítette el reliefjét, a *Mécsesőrzőt*.

Szegedy-Maszák Aladár (Budapest, 1903 – Washington, DC 1988) diplomata visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy Szekfű Gyula 1943-ban Isztambulon keresztül Nagy-Britanniába akart emigrálni, ahol reményei szerint C. A. Macartney segítségével az Oxfordi Egyetem tanáráként az Osztrák-Magyar Monarchia szakértőjeként dolgozhat. Ám ez külügyminisztériumi intrikák következtében csak terv maradt. 1944-ben a németek elől Zebegénybe, a nyilasok elől illegálisba vonult: előbb Pethő Sándor sógoránál, majd Huszti Józsefnél, Kosáry Domokos apósánál húzta meg magát feleségével együtt.

1945-ben Magyarország moszkvai követévé nevezték ki, amelyet 1946 márciusától 1948 szeptemberéig töltött be. 1948-ban a Magyar Köztársasági Érdemrend nagykeresztjével tüntették ki.

1949-ben, az MTA szovjetizálásakor – amikor Domanovszky Sándort, Eckhart Ferencet, Hajnal Istvánt, Holub Józsefet, Kumorovitz L. Bernátot, Mályusz Elemért, Markó Árpádot és Váczy Pétert visszaminősítették előbb címzetes, majd tanácskozó taggá, ami akadémiai tagságuk megszüntetését jelentette –, azok közé a kevesek közé tartozott, akiknek meghagyták akadémiai tagságát.

1953-tól haláláig, 1955-ig országgyűlési képviselő, s a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának tagja volt. Pártállami dísztemetést, Farkasréten díszsírhelyet kapott (20. körönd, 1/31–32). Sírját Pátzay Pál *Mécsesőrzője* díszíti.

Sík Sándor Szekfű Gyula halálára verset írt (*Menj keserű Látó*). Az emigráns *Látóhatárban* Szabó Zoltán nagy együttérzéssel és szomorúsággal emlékezett meg róla, mint akit a német és a szovjet megszállás akadályozott meg, hogy egy „óvatos reformszellem mentora” lehessen.

Történetírói, tanári és közírói *oeuvre*-je több mint két tucat könyvet (monográfiát, szintézist, forráskiadást, tudományos és publicisztikai gyűjteményt, pamfletet) és legalább kétszázötven tanulmányt, ismertetést, közleményt, vitacikket és cikket, kiadatlan kézírásos egyetemi előadást és jegyzetet, kiterjedt levelezést, fogalmazványt, és iratot foglal magában. Kiterjedt közírói munkássága, a bécsi Házi, Udvari és Állami Levéltár Magyarországra vonatkozó iratainak beható ismerete, egyetemi tanári előadásai és szemináriumai, szerkesztői és publicisztikai tevékenysége közéleti értékelési és magatartásminták voltak, amelyekkel nem csekély hatást gyakorolt korára és az utókorra.

III.

■ Szekfű Gyula munkásságáról és szerepeiről már egykorúan egymással elmentéses álláspontok alakultak ki. Voltak, akik – mint Szabó Ervin, Schöpflin Aladár, Babits Mihály, Horváth János, Keresztury Dezső, Borsody István, Kosáry Domokos, Kovács Imre és Szabó Zoltán – a nemzeti romantika régen várt kritikáját, a korszerű európai történetírás és a realista nemzeti önismeret áttörését üdvözölték munkásságában. Voltak, akik – mint Domanovszky Sándor, Braun Róbert, Mályusz Elemér, Jászi Oszkár, Hatvany Lajos, Szabó Dezső, Szende Pál, Németh László és Bibó István – aulikus, katolikus, arisztokrata elfogultságot, egyoldalúságot, „hamis realizmust” láttak munkásságában.

Kevés magyar történész szerepelt regényekben. Németh László *Utolsó kísérlétének Szerdai fogadónap* című kötetében (1939) Barbián Miklós, a Budapesti Tudományegyetem nagy hatású történészprofesszora Szekfű Gyulát jelenítette meg, ahogy Lengyel József *Szembesítés* című kulcsregényében (1971) az öreg Virágh, a moszkvai követ szintén őt. Azt, aki tisztában volt azzal, hogy követként csupán kirakati bábu a moszkvai magyar követségben.

Történetírói munkásságáról kiterjedt röpirat-irodalom született, amelynek legszínvonalasabb darabja, Németh László *Szekfű Gyula* című pamfletje (1940), amely kegyetlen, szellemi apagyilkossággal felérő, (az üldözési mániás elemeket leszámítva) alapjában hiteles belső lélekrajz.

Szekfű Gyula műveiről és szerepéről *A száműzött Rákóczi*tól (1913) a *Forradalom utánig* (1947) olyan diskurzus bontakozott ki, amelyben már felbukkant, majd rögzült a hitvitázó irodalom fekete-fehér beállítása.

A megbélyegző megítélés szerint Szekfű Gyula a tudósszereppel visszaélő Habsburg-bérenc, álláspontja nemzetellenes, ő maga pedig hazaáruló. Az eszményítés szerint viszont magányos hős, a tudományos álláspont egyedüli és kizárólagos képviselője. Ami Szekfű Gyulának a megbélyegzést visszajára fordító, a *Mit vétettem én? Ki gyalázta Rákóczit?* (1916) című pamfletjében megfogalmazott, önmagáról és ellenfeleiről kialakított képét követte.

A diskurzus 1945 után is folytatódott. Révai József 1945 áprilisában vezércikkben méltatta Szekfű Gyula politikai fordulatát a *Szabad Népb*ben. Gyapay Gábor a *Forradalom utánról* a *Válaszban* 1948-ban színvonalas bírálatot jelentetett meg. Mérei Gyula 1960-ban, Pach Zsigmond Pál 1962-ben elítélte Szekfű munkásságát, Szigeti József 1964-ben *A magyar szellemtörténet bírálatához* címmel pedig egész könyvben bélyegezte meg. Király István 1973-ban Molnár Eriket és Szekfű Gyulát együtt marasztalta el. 1983-ban viszont Mérei Gyula és Pach Zsigmond Pál is igazodott az akkor tetőző, Kosáry

Domokos és Glatz Ferenc nevéhez fűződő teljes rehabilitációhoz, Szekfű Gyula és életműve kritikátlan eszményítéséhez. Ennek eredménye az az indoktrinációs tétel, amely szerint aki Szekfűt bírálja, dilettáns, demagóg, romantikus nacionalista, sztálinista/nemzeti kommunista, mint Thaly Kálmán, Kacziány Géza, Ballagi Aladár, Révai József és Andics Erzsébet. Aki pedig azonosul vele, komoly, európai tudós, a nemzeti önismeret felelős képviselője, a nemzeti önáltatással szembeszálló realista.

A megbélyegzés és az eszményítés *circulus vitiosus*ából kitörni nem volt magától értetődő, és korántsem volt könnyű feladat. Ma sem az. Holott R. Várkonyi Ágnes *Thaly Kálmán és történetírása* (1961) és *A pozitivisták történeteszmélete a magyar történetírásban*. I–II. (1973) úttörő historiográfiai monográfiái és Szabó Miklós *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)* (2003) posztumusz publikált alapvető politika- és eszmetörténeti monográfiája már bizonyították, hogy ki lehet kerülni Szekfű Gyula ön- és ellenségképe közötti választás csapdáját, a megbélyegzés és az eszményítés ördögi körét.

IV.

■ Szekfű Gyula *A száműzött Rákóczi, 1715–1735* (1913) című monográfiájában Thaly Kálmán Rákóczi-kultuszát (joggal) elvetette, a fejedelem történelmi szerepét, hatását és történelmi jelentőségét pedig (egyoldalúan) anakronisztikusnak minősítette, s ezáltal mintegy kitérte Rákóczit a nemzet panteonjából. Emiatt politikai botrány robbant ki a monográfia körül.

Amennyiben madártávlatból végigkövetjük Rákóczi-képének változásait 1913-tól 1940-ig, a metamorfózisok ellenére konstans magra bukkanunk.

Szekfű Gyula *A száműzött Rákócziban* (1913), a *Mit vétettem én? Ki gyálázta Rákóczit?*-ban (1916), a *Der Staat Ungarnban* (1918), a *Magyar történetben* (1931-ben), a *Rövid magyar történet 1606–1939* című kéziratában (1939), a *Bercsényi és Károlyi a szatmári béke előtt* című akadémiai levelező tagsági székfoglalója kéziratában (1940) értelmezte Rákóczi történelmi szerepét, jelentőségét és hatását.

A kifejtett értelmezések változó hangsúlyokat és jellegzetességeket mutatnak, más-más összefüggésben helyezkedtek el, de lényegük, magvuk azonos maradt. 1913-ban, *A száműzött Rákócziban* az emigráns fejedelem szerepével, törekvéseivel, az őt vezérlő indítékkal és személyiségével foglalkozott. Azt állította, hogy Rákóczi az emigrációban (de nyilvánvalóan korábban is) a Magyarországtól különvált Erdély újjáélesztésére törekedett. Minthogy Rákóczi cselekedeteinek legfőbb indítéka az erdélyi fejedelemség megszerzése volt, ehhez pedig az önálló Erdélyt vissza akarta állítani, ez a törekvés az emigráns politikai szerepét komolytalanná, súlytalanná, anakronisztikussá és kártékonyá tette. Emiatt nem volt, nem is lehetett hatása és jelentősége. Nemzeti eszménnyé emelése tehát félreértésen alapult. Az a történelmi személyiség ugyanis, aki az ország egységének megbontására törekedett, saját korában nem testesítette meg, és később sem reprezentálhatta az egységes és független Magyarország ideáját. Az eszményítés tehát nem állja ki a történet-tudományi kritika próbáját.

1916-ban úgy látta, hogy a felkelés eredménye a szatmári béke volt, amely véget vetett a tragikus megosztottságnak. Ezzel az erdélyi fejedelem-

ség önállóságának létjogosultsága visszavonhatatlanul megszűnt, s a nemzet védelme új erők feladatává vált. Rákóczi eszménye nem a nemzeti eszme, hanem annak csak egyik mulandó formája.

1918-ban a *Der Staat Ungarn* (és magyar fordítása, *A magyar állam élet-rajza*) Rákóczi-ábrázolása szerint Rákóczi zászlai alatt a bécsi abszolutizmus elnemzetietlenítésével szemben egész Magyarország egyesült. Ezt XIV. Lajos kihasználta. Azzal áltatta Rákóczit, hogy szövetségesek, valójában azonban becsapta, hiszen sohasem tekintette partnernek. A szatmári egyezség viszont helyreállította a rendi alkotmányt és a Habsburg-ház örökösödési jogát. Rákóczi azonban ragaszkodott az erdélyi fejedelemséghez, az alkotmány legerősebb 17. századi biztosítékához, ezért száműzetésbe ment.

1931-ben, a *Magyar történetben* úgy látta és láttatta, hogy a felkelés rendi küzdelem volt, amely 1704-ig, a höchstádti csatáig némi eredménnyel kecsegtetett. Addig, amíg a Habsburg-haderő a spanyol örökösödési háborúban külföldön le volt kötve. Utána viszont a kérdés már csak az volt, hogy a felkelők képviselői milyen áron jutnak megegyezésre a Habsburg-uralkodó megbízottaival. A szatmári béke rosszabb volt, mint amelyet a császár meghatalmazottai korábban, 1704-ben és 1706-ban ajánlottak fel. Azoknál, amelyek Rákóczi ellenállásán feneklettek meg.

1939-ben a *Magyar történet rövid és újabb* (az 1606 és 1939 közötti időszakot bemutató, angol és francia fordítás és kiadás céljából átdolgozott) *változatában* a historikus úgy ítélte meg, hogy a felkelés szabadságharc volt, amely megakadályozta, hogy az idegen abszolutizmust rákényszerítsék az országra. Az ellenállás tapasztalata beépült a Habsburgok emlékezetébe, így a velük együttműködő magyar államférfiak a 18. század folyamán biztosíthatták az alkotmányos viszonyokat és a békés alkotómunkát.

A magyar jellem történetünkben (1939) című esszéjében azt állította, hogy a magyar jellem három vonásából – a szabadságszeretetet, a vitézség és a körmonfont politikálás (a politikai bölcsesség) – Rákóczi a szabadságszeretetet, Károlyi Sándor viszont a politikai realizmust képviselte.

Az egyetemen *A Rákóczi-kor problémái* címmel az 1939/1940-es tanév második félévében heti háromórás előadást, a 18. századi magyar történelem kérdéseiről pedig több féléves kollégiumot tartott.

Szekfű Gyula a Károlyi-nemzetségtől megbízást kapott arra, hogy megírja Károlyi Sándor életrajzát. A harmincas évek elejétől majd egy évtizedig gyűjtötte hozzá az anyagot a nemzetség levéltárában, az Országos Levéltárban és az Egyetemi Könyvtárban, de a *Gróf Károlyi Sándor élete és kora* című – két-kötetesre, százívesre tervezett – monográfiából végül is két fejezetet vetett papírra. Az egyik fejezet családtörténeti bevezető volt, és kéziratban maradt. A másik az, amit akadémiai székfoglalóként 1940. április 22-én *Bercsényi és Károlyi a szatmári béke előtt* címmel a Magyar Tudományos Akadémián felolvasott. Azt, amelyben a szatmári békekötést a teljes és feltétel nélküli Habsburg-megszállás fenyegető lehetőségével állította szembe. Rákóczi és Bercsényi a béke megkötését külföldről akadályozta, holott a kuruc hadsereg már szinte teljesen felbomlott, és emiatt teljes katonai katasztrófa fenyegetett. Elhárítását, a megegyezés keresztülvitelét Károlyi Sándor vállalta magára.

A Rákóczi-kép 1913-tól 1940-ig a teljes elutasítástól eljutott egyrészt a szabadságharc létjogosultságának elismeréséig, másrészt Rákóczi személyének erkölcsi példává emeléséig. Ám a hangsúly-, téma- és értékelési váltások

és megfogalmazási különbségek ellenére megmaradt az értelmezés konstans magva. Az az értékelés, miszerint Rákóczi törekvései anakronisztikusak, megalapozatlanok és irreálisak voltak.

Rákóczi-képe a részletekben módosult, lényege viszont változatlan maradt. Nevezetesen abban, hogy a nemzeti liberális kánonnal szemben továbbra is úgy látta, hogy nem lehet egyszerre igazat adni a szatmári békét elutasító Rákóczinak és a békét megkötő Károlyi Sándornak. Ez – az ő felfogásában – kizárta egymást. Ebben a vagy-vagyban pedig ő Rákóczi ellenében és Károlyi Sándor mellett foglalt állást.

Rákóczi-képe változó elemeinek konstans magva pedig szorosan összefüggött azzal, ahogy *A száműzött Rákóczi* szerzője átélte azt a botrányt, amely könyve kapcsán kirobbant. Csapodi Csaba történész úgy vélte, hogy Szekfű Gyula Rákóczi száműzöttje lett. Komlós Aladár irodalomtörténész pedig a botrányban a magyar Dreyfus-ügyet fedezte fel. Bár mindkét értelmezés szellemes, de jómagam egyikük véleményét sem osztom.

Nézzük meg közelebbről, hogy mi volt a függetlenségi harcok értelmezésének a szerepe a korabeli identitás- és emlékezetpolitikában!

V.

■ Bibó István – 1976-ban Németh László Szekfű Gyula kritikájáról írt, életben kiadatlan előadásában – idézte Jókai Mór naplójából, hogy a legsikerebb magyar író ágya feletti kép az aradi tizenhármak kivégzését ábrázolta. Ő pedig mindennap imádkozott I. Ferenc Józsefért, a magyarok királyáért. Azért, akinek a nevében a kivégzéseket elrendelték és végrehajtották Aradon és Pesten, s aki miatt Kossuth Lajos emigrációban halt meg. Addigra ugyanis már szinte mindent elborított az egymással össze nem békíthető személyek, események és értékek – történelmi kontextusukból kiszakított sémákká kiüresített – egybeolvasztása. Olyanoké, mint II. Rákóczi Ferenc és Károlyi Sándor, az aradi tizenhármak és Ferenc József, a függetlenség és a kiegyezés. Ferenc József addig nem engedte az 1905-ös választáson nyertes ellenzéknek kormányra kerülni, amíg programja legfontosabb pontjairól le nem mondott. Az 1906-ban kormányra jutott függetlenségi ellenzék politikai kudarcát szimbolikus politizálással kompenzálta. Legfőbb vívmánya, Rákóczi, Thököly és Zrínyi Ilona hamvainak hazahozatala, újratemetése, és II. Rákóczi Ferenc történelmi érdemeinek törvénybe iktatása volt, amelyet az uralkodó szentesített. Az 1910-es országgyűlési választáson az addig kormányon lévő egykori ellenzéki pártok vereséget szenvedtek, és a korábbi kormánypárt alakíthatott kormányt.

II. Rákóczi Ferenc nem egy történelmi személyiség volt a sok közül, hanem Kossuth Lajos mellett a magyar függetlenség szimbóluma, akit a nemzet hőseként helyeztek örök nyugalomra a kassai dóm kriptájában. Kassa azzal, hogy Rákóczit, édesanyját, Zrínyi Ilonát, Rákóczi idősebb fiát, Rákóczi Józsefet, és a bujdosó fejedelem társai közül Sibrik Miklóst, Bercsényi Miklóst (és feleségét, Csáki Krisztinát) és Esterházy Antalt oda temették, a nemzeti kegyelet, a nemzeti emlékezet, a nemzeti identitás szakrális helyei közé került. Olyan épületekkel, helyekkel, jelképekkel egy sorba, mint a Parlament, a budai vár, a kolozsvári Szent Mihály tér és a Mátyás-szobor, Mohács, Arad, Világos, Segesvár, Nagycenk, a Kossuth-, Deák- és Batthyány-

mauzóleum, és az 1848–49-es szabadságharc honvédtisztjeinek sírjai a Kerepesi temetőben és másutt.

Az emlékezetépítés persze korántsem mindig csak egyirányú. A párhuzamos emlékezetépítések, az identitáspolitikai harcok a magukat áldozatnak tartó, önérzetükben megsértett és mindenáron elégtételt kereső emlékezetközösségek politikai hisztériába átcsapó szimbolikus polgárháborúi Írországtól Görögorszáig, Belgiumtól Spanyolországig.

Rákóczi történelmi jelentőségét a magyar országgyűlés *A száműzött Rákóczi* megjelenése előtt hét évvel iktatta törvénybe. Ausztriában nemcsak a dinasztia számára jelentettek a kurucok *krucitürköket*, keresztény törököket, az oszmán-török pusztítás gyűjtogató segédcsapatait. Több Lajta menti faluban évente tartanak *kuruc tagokat*, amikor arról emlékeztek meg, hogy a kurucok egykor felgyűjtották a falujukat.

A magyar függetlenségi ideológiában nem kis feladványt jelentett a Habsburg-ellenes küzdelmek példaszerepének egyeztetése a Habsburg-uralkodó iránti lojalitással. A dualista kormánypárt eszmevilágában pedig a függetlenségi harcok kultusza okozott komoly feszültségforrást.

A száműzött Rákóczi körüli sajtó-, majd politikai botrány (1913. november–decemberi előzmények után) egy 1914. március 7-i újságcikk kapcsán robbant ki. A botrány során Szekfű Gyulát a napisajtóban, különböző társadalmi szervezetekben, számos politikai gyűlésen azzal vádolták, hogy Rákóczi emlékét megsértette, személyét gyalázta, s mindezt bécsi megrendelésre tette. Polonyi Géza a Magyar Országgyűlés képviselőházában interpellált amiatt, hogy a Magyar Tudományos Akadémia a nevét adta ehhez. Berzeviczy Albert, az Akadémia elnöke előbb védte, majd elhatárolódott a műtől, Riedl Frigyes (aki 1913-ban az *Irodalomtörténetben* kimutatta, hogy Thaly Kálmán kuruc balladáit között számos hamisítvány található), az MTA könyvkiadó vállalatának referense pedig lemondott tisztségéről, mert elmulasztotta lektoráltatni a kéziratot. Két évvel később Sághy Gyula viszont azt kifogásolta Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi miniszterhez intézett interpellációjában, hogy amennyiben az egyetem habilitálja, *A száműzött Rákóczi* szerzője a Budapesti Tudományegyetemen taníthatja Rákóczit. A botrány során a könyvről és szerzőjéről a közélet szinte valamennyi neves szereplője véleményt mondott Apponyi Alberttől Andrássy Gyuláig, Károlyi Mihálytól Prohászka Ottokárig, Schöpflin Aladártól Ignotusig, Szabó Ervintől Jászi Oszkárig, Hans Schlitter, a bécsi Házi, Udvari és Állami Levéltár igazgatója magát a trónörököszt, Ferenc Ferdinándot is tájékoztatta. 1914 tavaszán Szekfű Gyula neve országosan ismertté vált. Nevéhez olyan jelzőket tapasztottak, amelyek nemcsak jó hírét, hanem egzisztenciáját is veszélyeztették. Angyal Dávid, Károlyi Árpád és Takáts Sándor védencükkel egyetértésben visszavonták akadémiaitag-ajánlásukat. A habilitálás ügye viszont két és fél évig húzódott, 1916. október 17-én a *venia legendi* megadásával lezárult. A vádak később, többek között 1929-ben, *Bethlen Gábor*-monográfiája kapcsán viszont még felbukkantak. Szekfű Gyula számára az, amit átélt, és ahogy átélte, nem időhöz kötött, múltó tapasztalatok sora volt, hanem egész életét és életművét meghatározó trauma és kulcsélmény. Legsúlyosabb következménye, hogy védekezésül kialakított egy olyan magyarázó sémát, amely bevésődött az emlékezetébe, s amely a magyar historiográfia, majd az újkori magyar történelem magyarázó elve lett: a *felelőtlen demagógok – éretlen*

közvélemény – meghurcolt független tudós konstrukcióját. Védekezésében visszájára fordította vádlói vádjait és érvelését: nem ő nemzetellenes, hanem azok, akik őt támadták. A *kismagyar, kuruc, függetlenségi ideál* ugyanis csak része a magyar nemzet eszményeinek, s a *magymagyarok, a labancok, a Habsburg-hű magyarok* nem kevésbé hazafiak, mint a kismagyarok.

VI.

■ Hét évvel később *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története* (1920, 1922, és kibővített változata: *Három nemzedék és ami utána következik* (1934, 1935, 1938, 1940, 1942) című antiliberális hanyatlástörténeti politikai pamfletje, amit ő tudományos munkának tartott, ugyancsak politikai esemény volt: az ellenforradalmi rendszer ideológiai alapvetése, amely keresztény középosztályi olvasói számára meghatározó olvasmánnyá vált. *Bethlen Gábor* (1929) című monográfiája vízvázlatzó lett reformátusok és katolikusok között.

A *Három nemzedék* az emigráns Rákóczi-ról szóló monográfiával szemben nagy könyvsiker lett, számtalan kiadást ért meg, és igen sokakat befolyásolt és befolyásol. A *Három nemzedék* liberalizmuskritikája a két világháború között és alatt áthatotta és a rendszerváltás óta újból áthatja a magyarországi politikai közvélemény nagy részét. Sokak számára vált etalonná, konstrukcióit sokan magától értetődően magukévá tették és alkalmazták. Azokat, amelyeket Bibó István 1978-ban „a félreértések olyan kásás tömegének” látott, melyet „Szekfű hagyott a magyar történettudományra, és amelyet szét kell oszlatni”.

Az először 1920-ban megjelent (és 1922-től 1942-ig hat ízben újból kiadott) könyvben kifejtett álláspont szerint a magyar liberalizmus, az érzelmi-sérelmi függetlenségi politizálás volt az oka annak, hogy Magyarország hanyatlásba süllyedt, amely a forradalmak és Trianon katasztrófájához vezetett. A történelmi Magyarország eszményét, a magyar fejlődés kívánatos útját, a magyar történelem potencialitását pedig az időtlenített tételekbe foglalt Széchenyi képviselte.

A szerző 1933-ban a magyar történelemnek a millenniumi *A magyar nemzet története* nemzeti liberális mesterelbeszélésével szemben kifejtett *Magyar történetben* némileg módosított liberalizmusképen. Megállapította, hogy a török hódítás miatt Magyarország magyar nemzetiségű országból soknemzetiségűvé vált. A továbbra is időtlenített és eszményített Széchenyit immár transzcendens mércévé emelte, a kívánatos, megvalósítható politikát a realitások világában a centralisták képviselték. Kossuth-képének fenntartása mellett érzékelhető, hogy „az áprilisi törvények és a fegyveres védelem önélküle létre nem jöttek volna.”

A nacionalizmus terjedése a 19. században nem szűk látókörű politika következménye, hanem világjelenség volt. A magyar nacionalizmus viszont azért nem lehetett hatékony, mert a magyar liberalizmus áltevékenységbe szorította. Ezzel pedig – ismételte meg a *Három nemzedék* tételét – a nemzetet megbénította nemzetiségi ellenségeivel szemben, a szervezetlen társadalom és a kultúrát pedig kiszolgáltatatta a kapitalizmusnak, és haszonélvezőinek, a zsidóknak.

1939-ben a *Rövid magyar történetben* és 1942-ben *A nemzetiségi kérdés rövid történetében* volt a leginkább megértő és elismerő Kossuth iránt. Mél-

tányolta azt, hogy Kossuth kezdeményezte az 1849-es magyar–román tárgyalásokat. Az emigrációban pedig felismerte, hogy az államhatalom befolyása megnehezíti a népek együttélését, ezért az egyházi közösségekhez hasonló nemzeti közösségi autonómiákat kívánt Magyarországon belül létrehozni, a hazai nemzetiségi kérdés és a határon túli testvérállamok kölcsönhatásával számolt és azt rendezni kívánta.

1943–1944-ben *Valahol utat veszettünk* című, a *Magyar Nemzetben* közreadott cikksorozatában azt fejtette ki, hogy Magyarország nyugati jellegű fejlődését (szerinte) az önkormányzati rendszert meghonosítani kívánó centralisták képviselték. Eszméiket azonban a dualista állam nem alkalmazta, hanem központosításra, omnipotenciára törekedett, s ezzel a totális állam kiépítése irányába tett lépéseket. A nyugati fejlődés adaptálása ezért nem sikerült.

1947-ben *Forradalom után* (szándéka szerint: *Forradalom közben*) című politikai röpiratában leszögezte, hogy Magyarország már nem térhet rá a nyugati fejlődés útjára. Arra, amely korrupct és rossz, és amely Magyarország számára – szovjet hatalmi szférába kerülése miatt – immár járhatatlanná vált.

1952-ben *Az öreg Kossuth* című, a *Kossuth-émlékkönyvben* publikált tanulmányában Kossuth politikáját ugyanúgy korszerűtlennek és irreálisnak tartotta, mint korábban Rákócziét. Am az agg Kossuth személyét nagy együttérzéssel mutatta be. Azontúl, hogy megfeleljen a kommunista hatalom elvárásainak, saját öregkori emberi esendőségeit fedezhette fel benne és vetíthette bele.

Bár 1945-ben és 1947-ben a *Három nemzedéket* a magyar liberalizmus és demokrácia védelmében írott műnek láttatta, liberalizmuskritikája a magyar konzervatív antiliberalizmus alapműve volt. Szekfű Gyula liberalizmus-felfogása a változó elemek és hangsúlyok ellenére alapjában változatlan maradt.

VII.

■ Szilágyi Sándor, Angyal Dávid, Marczali Henrik és Károlyi Árpád elfogadták Bethlen Gábor önmagáról kialakított képét. Azt, hogy Bethlen Gábor kiépítette és nemzetközi hatalmi tényezővé tette Erdélyt, s ezzel képessé vált arra, hogy egyensúlyozzon és közvetítsen a Habsburg és az Oszmán Birodalom között. A kettőt időről időre kijátszotta egymással szemben, s így az idegen abszolútizmus ellenében a magyar rendi alkotmányosság és szabadság, az ellenreformáció ellenében pedig a vallásszabadság védelmezője lehetett. Angyal Dávid már 1925-ben azt hallotta, hogy Szekfű „készül egy munkát írni, mely a XVII. század történetét tárgyalja, s Bethlent leleplezi”.

Szekfű Gyula 1929-ben megjelent Bethlen Gábor-életrajzában nem elsősorban új források feltárása és elemzése alapján értelmezte újra Bethlen Gábor személyiségét és szerepét, hanem Meinecke államérdek-fogalmának értelmezési keretébe helyezve cáfolta a fenti Bethlen-képet. Azzal, hogy a 17. századi európai politikát hatalmi érdekek érvényesítése és az abszolútizmus kiépítése határozta meg. Bethlen Gábor Erdélyben abszolútizmust honosított meg és épített ki, amellyel visszaszorította és elnyomta az erdélyi rendeket. Ezért egyáltalán nem volt a magyar rendi szabadság külső védelmezője. Amit ugyanis Erdélyben elnyomott, azt nem védhette Magyarországon. Erdélyben korántsem biztosította a vallásszabadságot, hiszen az jóval későbbi korszak eszménye volt. A vallásszabadságra – mint annyi kortársa, ő is –

csak hivatkozott. Azért, hogy saját érdekeit korlátozás nélkül érvényesíthesse. Egyáltalán nem harcolt Magyarország török alóli felszabadításáért, hanem állandósította a Magyarországból a török által kiszakított, a megosztást szolgáló szulejmáni ütközőállamot. Az egységes magyarság helyreállítása helyett a magyarság nyugatira és keletre szakadását mélyítette tovább. A korábbi Bethlen-kép tehát a liberális szabadságfogalom és a vallási tolerancia visszavetítése, történelmietlen és elavult. Szekfű Gyula monográfiájában az államérdek fogalmi keretébe helyezte el Bethlen Gábor korabeli ellenségeinek vádjait, és így újította fel a gátlástalan, önző, kalandor, ügyesen manipuláló, törökös fejedelem egykori képét.

Angyal Dávid *Adalékok Bethlen Gábor történetéhez* címmel a *Századok*-ban cáfolta Szekfű Bethlen-képét – anélkül, hogy megnevezte volna Szekfűt és művét. Károlyi Árpád pedig tanulmánykötetében újraközölte Szekfű Bethlen-képével szembenálló értelmezését.

Hajnal István bírálata szerint Szekfű az eszmei motívumokat alábecsüli, a politikaiakat viszont hajlamos túlbecsülni. Ám cáfolni nem elemeiben, csak egészében, újabb művekkel lehet – summázhatjuk érveit.

Mályusz Elemér szegedi egyetemi előadásain kitért arra, hogy Szekfű Gyulának igaza van abban, hogy Bethlen Gábor az államérdekre hivatkozott, de „Erdély államérdeke azonos volt a rendi alkotmány fennmaradásával és a protestáns szabad vallásgyakorlat biztosításával. S hogy ugyanez kölcsönös volt, amint azt Pázmány Péter is hangoztatta.”

Mások viszont korántsem Hajnal István és Mályusz Elemér szintjén fogalmaztak.

Alvinczi Péter a Kálvinista Szemlében támadta, Rugonfalvi Kiss István – aki *A száműzött Rákóczi*-botrány idején Szekfű mellett állt ki, 1923-ban pedig maga is írt Bethlen-monográfiát – a *Protestáns Szemlé*ben bírálta, Baltazár Dezső debreceni református püspök pedig (Rugonfalvi Kiss István bírálóinak tételeiből merítve) előadásban ítélte el Szekfű Gyula Bethlen Gáborát. Szekfű Gyula a *Magyar Kulturában* válaszolt nekik. Úgy látta, hogy Rugonfalvi Kiss István szakmai bírálat helyett elhallgat, kitalál és igen súlyos, terhelő dolgokat konstruál.

A szakirodalom művelői mostanáig Szekfű és Rugonfalvi vitájára összpontosították figyelmüket. Ám érdemes elkerülnünk, hogy a Bethlen Gábor-könyv körüli vitákat erre szűkítsük. Ha ugyanis ezt tesszük, Szekfű Gyula saját képét, képzett szaktudós és a nemzeti érzést kihasználó demagóg szembeállítását hisszük meghatározónak könyve fogadtatásában, ami elfedi a nagy, széleskörű és sokszínű visszhangot, amely messze túlmutatott Szekfű Gyula és Rugonfalvi Kiss István írásain.

A Bethlen-monográfia visszhangja beletorkollt abba a széles és sokszínű diskurzusba, amely Bethlen Gábor történelmi szerepéről, Magyarország és Erdély viszonyáról, az erdélyi magyarok helyzetéről, dilemmáiról és identitásáról, így a transzvilvanizmus ideológiájáról folyt Kós Károlytól Makkai Sándoron, Ravasz Lászlón és Babits Mihályon át Tavasz Sándorig.

Szekfű Gyula az *Erdélyi Helikon* hasábjain újrafogalmazta Bethlen Gábor-értelmezését. Mások Bethlen-értelmezéseit visszavetítéseknek, korszerűtleneknek és túlhaladottnak láttatta, a sajátját pedig a korszerű, tudományos álláspontként mutatta be. Olyan álláspontként, amely az által, hogy európai összefüggésbe emeli, nem csökkent, hanem növeli Bethlen és Erdély szerepének nemzetközi jelentőségét.

Az *Erdélyi Helikon* szerkesztőségének felkérésére a folyóiratban ismertette Kós Károly Erdélyét. Átértelmezte és szélesebb összefüggésekbe emelte azt a képet, amelyet a Bethlen-monográfiában megrajzolt. Úgy látta, hogy Kós Károly a 17. század óta kialakult erdélyi elkülönülést, a transzilvanizmust sugározta vissza a korábbi időszakokra, idealizálta az erdélyi nemzetiségi és társadalmi együttműködést, és demokratikus igényeit vetítette rá a történelemre. Ez, miként Gyárfás Elemér Bethlen Miklósa, visszahatás a 19. századi magyar történetírók – Magyarország és Erdély unióját igazoló, Erdély szerepét a magyarországi alkotmány- és vallásszabadság védelmezőjére szűkítő, az erdélyi öncélúságot nem érzékelő – szemléletére. Mind a kettő érthető, ám egyoldalú beállítottság. Az erdélyi elkülönültség a 17. század előtt egy volt a magyarországi lokalitások közül. Úgy, mint a felvidéki, a dunántúli vagy az alföldi. Szekfű Gyula Kós Károly könyvéről az *Erdélyi Helikon*ban közölt gondolatmenete már előrevetítette azt, hogy a transzilvanizmus, a Sarló mozgalom és más társadalmilag radikális *kismagyar* kezdeményezések abba az irányba befolyásolták, hogy a *Három nemzedék és ami utána következik* újabb, *Trianon óta* című fejezetében a *neobarokk társadalom* rendszerkritikusaként pozicionálja újra magát.

VIII.

■ Szekfű Gyula a *Magyar történetben* – úgy tűnhet – századok szerinti korszakolást követett. Azon belül viszont megtaláljuk mindazokat az európai világnézeti és stíluskategóriákat, amelyek a 15. századtól a 19. századig elterjedtek és meggyökereztek Magyarországon: a reneszánszt, a humanizmust, a reformációt, az ellenreformációt, az abszolutizmust, a barokkot, a felvilágosodást, a nacionalizmust, a romantikát, a liberalizmust és a szocializmust. Mégsem az európai eszmeátvételek, kulturális transzferek alkották a korszakolás alapját, és nem is a századok. A periodizációt az határozta meg, hogy Szekfű Gyula a *Magyar történet* általa írt kötetekben az *egység – megosztottság*, az államterület és a magyar politizáló osztály értékrendjének kettészakadása történetét írta meg. Kötetcímei ellenére három nagy korszakot különített el egymástól: a 16–17. századot mint egy egységet, a 18. századot és végül a 19. századot. A török hódítás után kettészakadt a korábban egységes állam és nemzet két király, Habsburg Ferdinánd és Szapolyai János híveire, a királyi Magyarországra és a Szulejmán ütközőállamból törökpárti fejedelemséggé alakuló Erdélyre. A 18. század történetét a regeneráció és a fejlődés határozta meg, hiszen a török már nem, a betelepített nemzetiségek pedig még nem veszélyeztették a magyar államot és nemzetet. A 19. században viszont beértek a török hódítás következményei: kiéleződtek a nemzetiségi és a közjogi ellentétek. A korszakolás meghatározó szempontja tehát az volt, hogy mi segítette és mi veszélyeztette a magyar állam területi, és a magyar nemzet politikai és értékrendszerbeli integritását.

A 16–17. századi török uralom következményének látta, hogy az ország Habsburg-uralom alá került. A török hódítás vezetett oda, hogy az ország színmagyar területeinek lakossága elpusztult. A 18. századi betelepítésekkel nagy nemzetiségi, nem magyar tömegek kerültek Magyarország területére, az ország soknemzetiségű lett, a magyarok a nem magyarokkal szemben kisebbségbe kerültek. A Habsburg-uralom és a nemzetiségi kérdés tehát a tö-

rök hódoltság következménye volt. Csakúgy, mint a magyar politizáló osztály megoszlása *nagymagyarokra és kismagyarokra, nyugati magyarokra és tiszai magyarokra, labancokra és kurucokra*.

A száműzött Rákóczi korszerű–korszerűtlen ellentétpárját a Rákóczi-botrány *nagymagyar–kismagyar* felfogássá, a potencialitást jelentő *értelmi politika* és az aktualitást uraló *érzelmi politizálás* ellentétévé, a *nagymagyar* és a *kismagyar történetírás* historiográfiai alternatívájává, majd a 16–20. századi magyar történelem *nagymagyar–kismagyar* útjává transzformálta.

Olyan ideológiai konstrukcióvá, amelynek egyik tagja, a *nagymagyar politika* a metahistóriai mérce szerepét töltötte be, miközben az ellentétpár egyik pólusát alkotta. Igaz, tartalmilag nem estek mindig teljesen egybe, de a különbségek árnyalatnyiak voltak. Mindez önmagáról és ellenfeleiről *A száműzött Rákóczi-botrány védekező* írásaiban kialakított képével: a felelőtlen demagógok által felheccelt – éretlen közvélemény (az elkövetők) és a független, népszerűtlen, meghurcolt tudós (az áldozat) sémájával.

A konstrukciónak nemcsak az életműben volt nevezetes utóélete. Kiindulópontul szolgált Németh László *mélymagyar–hígmagyar–jötmagyar* triász megalkotásához. Ahhoz, amelyet Bibó István szabadított ki az asszimiláció, a nemzetkarakterológia és a nemzeti ontológia szövevényéből, helyezett politikai-pszichológiai összefüggésbe és értelmezett át a *túlfeszült lényeglátók – hamis realisták* ellentétpár kidolgozásával *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* című esszéjében. Abban, amelyben dekonstruálta a *nagymagyar* historista elbeszéléssel vitatkozó *kismagyar* nemzetkarakterológiai beszédmódot és a magyar alkatdiskurzus helyébe a történelmi Magyarország felbomlásától való félelemre épülő magyar politikai hisztéria okainak a feltejtését állította.

Szekfű Gyula magyar történelemről, historiográfiáról, önmagáról és ellenfeleiről kialakított interpretációja, közösségi értékelési és magatartás-mintája, *nagymagyar–kismagyar politika*-értelmezése mind a történetírásban, mind a köztudatban jelen van. De korántsem muszáj az alapkonstrukciót kritikátlanul elfogadni vagy visszajára fordítani. A megbélyegzés vagy az eszményítés közül választani ma is csapdahelyzet.

■ A SZERZŐ TÁRGYRA VONATKOZÓ MONOGRÁFIÁI:

- A „realitás” illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója* (1976),
Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával (1999),
Az „illúzió” realitása. Kollektív identitásprogramok (2011),
A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus (2015),
Választott nemzet. Marczali Henrik élete és munkássága (2022).

PAKSA RUDOLF

MÁLYUSZ ELEMÉR

Nagy kezdeményezései (oklevéltár, várostörténeti atlaszok) nagyszabású, jövőbe mutató projektek voltak, amelyek megvalósítása máig ad munkát a történészeknek.

52

Egy besztercebányai könyvmoly

■ Mályusz Elemér 1898. augusztus 22-én született Makón. Családja a 16. századig vezette vissza történetét, amikor a protestáns ősök Sziléziából a Felvidékre érkeztek. Itt latinította Jablonovszky Pál iskolamester a családnevet az „alma” jelentésű Málusra, s ez magyarosodott Mályuszra.¹ Mályusz Elemér nagyapja Zólyom megye főorvosaként Besztercebánya legtekintélyesebb polgárai közé tartozott. A kis Elemér itt, a nagyszülők tágas polgári házában érezte magát igazán otthon.² Alkatához az illetet volna leginkább, ha itt rendezhet be magának kényelmes dolgozószobát tágas könyvtárral és antik bútorokkal. A családi vagyon azonban a nagyapa halála, egy bankcsőd és némi spekulatív tőzsdézés után elúszott a 19. század végére, ami rányomta bélyegét Mályusz apjának és nagybátyjának sorsára: mindketten szívinfarktusban haltak meg. Az apa, Mályusz György Péter jogot végzett, s Makón lett bíró. Itt vette feleségül a katolikus Ruttkay Annát. A frigyből hat gyerek született, Elemér volt a negyedik. A fiúkból később jogász, kettőből mérnök, illetve Elemérből történész lett, a lányokból orvosfeleség, illetve tanítónő. 1910-ben, Elemér 12 éves korában veszítették el édesapjukat. Ezt követő-

A tanulmány megírását lehetővé tevő ösztönzésért, segítségért és észrevételekért ezúton mondok köszönetet Romsics Ignácnak, Ordasi Áginak, Horváth Dávid Boldizsárnak és Péterfi Bencének.

en a család életszínvonala tovább zuhant. Elemér ezért korrepetálást vállalt: egy nemesi és egy katolizált zsidó polgári családnál. Itt megtapasztalta, hogy ő a régi úri osztály része, de a zsidó eredetű polgárságot idegennek érezte. Elemér tehát jelentős kulturális és kapcsolati tőkét, valamint úri és protesztáns öntudatot örökölt, de anyagiakat nemigen.

Az egyébként evangélikus Mályusz a szegedi piarista gimnáziumba járt, ahol történelemtanára, Balanyi György a világtörténelem iránt keltette fel az érdeklődését. Rendszeres olvasója lett történeti könyveknek és folyóiratoknak, amiket a szegedi könyvtárban Móra Ferenc adott a kezébe.³ Ekkoriban hallott először Szekfű Gyuláról és *A száműzött Rákóczi-vitáról*, maga pedig önképzőkori előadást tartott Machiavelliről, s megírta első tudományos igényű dolgozatát az 1529-es török háborúról. Az első világháború idején egészségügyi okból nem sorozták be. Bátyjai visszajöttek a háborúból, de legközelebbi barátját, gimnazistatársát elveszítette, s ezt követően nem is engedett magához igazán közel senkit.⁴

A pesti egyetem történelem–latin szakára 1916 őszén iratkozott be. Hamar kiderült, hogy fő szakja a történelem, s inkább levéltári kutató, mintsem középiskolai tanár. Az egyetemen Angyal Dávid, Fejérpataky László, Gárdonyi Albert, Hóman Bálint és Szentpétery Imre óráira járt, s Domanovszky Sándor tanítványa lett. Elmélyedt Horvát Árpád háromkötetes oklevéltani jegyzeteiben, s rajongott Mabillonért. Az újkori világtörténetet tanító Ballagi Aladárt azonban kerülte, mivel alulmaradt a Szekfűvel folytatott vitájukban. Szekfűhöz pedig azért nem tudott jární, mert ő épp ekkor utazott bécsi küldetésre.

Mályusz az egyetem mellett az Eötvös Collegium tagja is volt. Itt Madzsar Imrétől történelmet, Melich Jánostól nyelvtörténetet, Gyomlay Gyulától latint, Eckhardt Sándortól pedig franciául tanult. Mályusz mégse érezte otthonosan magát a Collegiumban, mert nem tudott a közösség tagjává válni, noha számos hasznát látta az intézménynek: a szabadpolcos könyvtárnak, a kiscsoportos óráknak, valamint annak, hogy az egyetemi tanárok is számontartották a collegistákat, akiket az intézet szigorú munkafegyelemre és hivatástudatra nevelt.⁵ Mályusz a Szekfű-kultusz központjának látta a Collegiumot, amihez ekkor ő is rajongva csatlakozott.⁶

Meghatározó élménye volt 1917-ben a rokonságához tartozó pomázi Wattay család levéltárának rendezése. Itt szeretett bele végleg az eredeti oklevelek és iratok búvárlásába, s a birtokviszonyok feltérképezése során figyelt fel a helynevek és dűlőnevek történeti, valamint a táj régészeti forrásértékére. Egyetemi szakvizsga témának Turóc megye kialakulását dolgozta fel elsősorban a helyi családi levéltárak alapján, melyekhez rokoni kapcsolatai révén könnyen hozzáfért 1918 nyarán. Az itt talált újdonságokból született első, gazdasági-társadalmi érdeklődést mutató publikációja.⁷ Kutatott még városi levéltárakban, és az Országos Levéltár oklevélnyagával is megismerkedett. Eredményeit 1920. május 27-én mutatta be a Magyar Történelmi Társulat ülésén. Előadásának a trianoni béke közelgő aláírása adott aktualitást. Mályusz remélte, hogy kitűnő munkájáért lehetőséget kap, hogy a maga által kijelölt kutatással foglalkozhasson. Ehelyett konkrét feladatra kapott felkérést 1920 nyarán, hogy a Bécsi Magyar Történelmi Intézet keretében végezzen forrásfeltáró munkát.

■ Mályusz 1920 és 1922 között a Bécsi Magyar Történeti Intézet forrásfeltáró munkájában vett részt Károlyi Árpád irányításával Hajnal Istvánnal, Lukcsics Pállal és Miskolczy Gyulával együtt.⁸ Itt a nemzetiségi kérdés 19. századi forrásainak feltérképezését osztották rá, amit Szekfű, majd Eckhart Ferenc felügyeletével végzett. Szekfű próbálta szárnyai alá venni: nemcsak a modern kori források kezelésére tanította, hanem a szakmai közegbe is bevezette, s a mindennapi élethez is adott praktikus tanácsokat, sőt új kéziratait is megmutatta neki. Szekfű közvetlensége ellenére Mályusz távolságtartó maradt. Mályusz kétéves forrásfeltáró munkája végül nem hasznosult, noha a bécsi levéltár eredeti anyagai az 1929-es levéltártűzben megsemmisültek.⁹ A 19. századi nemzetiségi kérdés és Ferenc József monarchiája tehát nem érdekelték Mályuszt.

Turóc megyéről írt disszertációja Karácsonyi János, Tagányi Károly, s a bécsi Alphons Dopsch hatását mutatta, s nyelvészeti, régészeti és művészettörténeti munkákat egyaránt felhasznált.¹⁰ Ismert és általa feltárt oklevelek névanyaga alapján azt bizonyította, hogy Turóc megye területe a honfoglalás idején szlávok által gyéren lakott volt, s a 13. századra magyar jellegű, de a többnemzetiségű együttélés színhelye lett. Ennél messzemenőbb megállapítást is tett a nemesi megye kialakulásáról, ami szerinte fokozatos helyi fejlődés eredménye.¹¹ Az első önálló monográfia örömét azonban újabb tragédia árnyékolta be: 1922-ben, alig 24 évesen Mályusz édesanyját is elvesztette.

Disszertációjához kapcsolódóan nagy ívű programadó cikket írt a *Századokba*.¹² Ebben kárhóztatta a narratív és adathalmazó helytörténetírást, mely az országtörténet visszatükröződéseit keresi. Ennek épp ellenkezőjét javasolta: a helyi adatok gyűjtéséből és azok elemzéséből összeálló hely- és régiótörténetek készítését, amit egy kiterjed kutatási hálózatként képzelt, ami becsatornázná a helytörténetíráásra fordított energiákat.¹³ Helytörténeti érdeklődésére többen felfigyeltek. Hóman Bálint felkérte, hogy írjon a történeti földrajzról a Magyar Történettudomány Kézikönyve című sorozatba, ez azonban nem készült el.¹⁴ Ugyanekkor Szekfű azt javasolta, hogy Mályusz járjon elől jó példával, s a Napkelet Könyvtár számára írja meg a Felvidék régiótörténetét a francia helytörténeti monográfiák, Lucien Febvre (*Histoire de Franche-Comté*, 1912) és Marc Bloch (*L'Isle de France*, 1913), vagyis az Annales leendő alapítóinak mintájára.¹⁵ A tervezett kötethez Mályusz szeretete volna beutazni a Felvidéket, amire nem kapott lehetőséget, így e kötet ötlete is hamvába holt. Ahogy Hóman, Szekfű se adta fel a próbálkozást, s 1923-ban beajánlotta Mályuszt a könyvkiadó Révai Mórnak, hogy tőle kérjen országtörténetet. Mályusz egyéb elfoglaltságai, majd Révai 1926-ban bekövetkezett halála miatt erre sem került sor.¹⁶

Mályusz 1922-től 1930-ig az Országos Levéltárban dolgozott, ahol 18. századi források kiadásával bízták meg.¹⁷ A mintaszerű szorgalommal elkészített mű Mályusz belépője lett a tudományos életbe.¹⁸ A témához kapcsolódóan több kisebb tanulmányt is publikált, amelyekben a Szekfű által meghatározott múltképhez képest adott alternatív értelmezést.¹⁹ Fraknóihoz hasonlóan elítélően nyilatkozott Martinovics Ignácra és mozgalmáról, ami a nádor és az országgyűlés lassú reformjait lehetetlenítette el. Mályusz ugyanis ezekben látta a reformkor gyökereit. Szekfűtől eltérően nem az esz-

metörténet csúcsai felől közelített, hanem a mindennapi politika színtereit és a köznemességet vizsgálta. Ezekben és az őket megszólító Kossuthban látta a reális ütemű haladás zálogát. Ezért kritizálta Szekfűt, hogy idealizálja az erőltetett modernizációs törekvéseket (például a Habsburgokat és Széchenyt). Mályusz szerint a politizáló tömegek egyébként sem ideáktól hajtva, hanem anyagi érdekük alapján cselekszenek. Mályusz tehát a protestáns függetlenségi történetírás szemléletét követve az organikus helyi reformok híve volt a türelmetlen (és sokszor nemzetietlennek tartott) társadalomjobbítókkal szemben. 18–19. századi kutatásai egyúttal megtermékenyítették az ezzel párhuzamosan végzett középkoros munkáit: a középkori jelenségeket azok későbbi formái ismeretében rekonstruálta. Konceptiózus visszavetítései kipótolták a hiányzó középkori adatokat, ugyanakkor az anakronizmus veszélyét is hordozták.

Mályusz történetfilozófiája is eltért Szekfű szellemtörténeti konstrukciójától. Az egyes korszakok jellegét ő nem az eszmékből, hanem az aktív társadalmi csoportok alapján határozta meg: a 17. században a főpapok, a 18. századot a főurak, míg az 1790-es évektől a köznemesség adta a kor politikai arculatát. (A két nézet egyébként nem áll éles ellentétben, mivel a politikai életet meghatározó társadalmi csoportok körében eltérő nézetek népszerűek.²⁰) E szemléletet tükrözte habilitációs előadása, amit 1925-ben tartott a pesti egyetemen.²¹

Mályusz a Horthy-rendszert legitimáló, történeti köntösbe bújtatott politikai propaganda írását is vállalta.²² Teleki Pál a *Három nemzedéket jegyző Szekfű Gyulát* és a fiatal Mályuszt kérte fel, hogy írjanak az 1918–19-es „vörös emigrációról”, amiből Szekfű idővel kihátrált, így Mályusz egyedül írta meg a témát.²³ Ebben nem lépett túl a kor sablonjain: a Tanácsköztársaság vezetői ördögi, önző figuraként, a Károlyi-időszak politikusai naiv idealistákként jelentek meg, akik a magyarságtól idegen eszméket erőltettek az országra.

A népiségtörténet és feudalizmus professzora

■ Mályusz egyetemi ambícióit már magántanárrá habilitálása jelezte. Ezt követően rendszeresen tartott előadásokat a pesti egyetemen. Professzorrá 1930-ban nevezték ki Szegedre, majd 1934-ben felkérték a pesti egyetem középkor tanszékének vezetésére. Ugyancsak 1930-ban, tehát 32 évesen az MTA levelező tagja, majd 1941-ben rendes tagja lett. 1931 és 1935 között Domanovszky Sándor mellett Hajnal Istvánnal együtt szerkesztették a *Századokat*.²⁴ Emellett 1932-től a Luther Társaság vezetője, valamint a Protestáns Egyháztörténeti Adattár szerkesztője is 1930-tól 1944-ig.

Egyetemi óráin középkori, majd felvilágosodás-kori témákat hirdetett meg társadalomtörténeti fókusszal.²⁵ Élénken követte a kortárs német és francia történetírást, merített Max Webertől,²⁶ és hatott rá Burckhardt és Huizinga társadalmi jelenségeket tablószerűen ábrázoló kultúrtörténeti megközelítése. Szerzőként és szerkesztőként is részt vett mestere, Domanovszky enciklopédikus vállalkozásában, a többkötetes *Magyar művelődéstörténet* elkészítésében. Diákjai sokat követelő tanárként tartották számon, akiből karrierje csúcsán is hiányzott a harmonikus emberek nyugodt derűje.²⁷ Az 1930-as években kibontakozó tudományos munkássága követte az 1920-as évek irányadó írásait. Nézetei védelmében többekkel és olykor vehemensen

vitatkozott – leginkább Szekfűvel. Krakélerségbe hajló vitastílusának s egyúttal dzsentrí attitűdjének is bizonyítéka, hogy Iványi Béla könyvéről írt recenziója miatt párbajozni is hajlandó volt.²⁸

Mályusz a múltképe mögött húzódó elméleti-módszertani szempontokat „népiségtörténet” címmel fejtette ki Hóman felkérésére.²⁹ A történettudomány megújulását továbbra is a helytörténet felől remélte, az új megközelítések kimunkálására pedig egy új folyóirat, az 1929-ben indult *Annales*-hoz és az 1894 és 1906 közt működött *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemlé*hez hasonló tematikájú *Gazdaság és Társadalomtudományi Szemle* indítását javasolta. A programadó írás újdonsága azonban a német Volkstumskunde magyarországi meghonosítása népiségtörténet néven. Ennek alapjai a felvilágosodás kori Németországba nyúltak, amikor a több kisállamban élő németiség összetartozását nem definiálhatták állampolgársági, hanem csak etnikai alapon. E nézet az első világháború után ismét felértékelődött a Németországtól elcsatolt területek miatt. Sőt a kelet-európai német szórványok Németország birodalmi ambícióinak is alapot adtak. Mályusz felismerte a német és magyar helyzet hasonlóságát, de a német Volkstum-teória veszélyeit is a Magyarországon élő német kisebbség miatt.³⁰ Ezért a német fogalmi kereteket és módszereket a magyar érdekek mentén, vagyis a német ambíciók ellenében alkalmazta: túllépett a német „diaszpórakutatáson”, s a teljes helyi társadalom, vagyis a magyar és más nemzetiségek együttélését vizsgálta. (A probléma a politikai térben ezzel nem szűnt meg, ahogy a magyarországi németiség második világháborús sorsa mutatja.)

Mályusz mérsékelt támogatást kapott a terveéhez. 1937-ben a pesti egyetemen megszervezhette a magyar népiség- és településtörténeti intézetet (mai szóval inkább kutatócsoportot), s e bázison kiadhatta tanítványai (Fügedi Erik, H. Balázs Éva, Jakó Zsigmond) és az irányzathoz kapcsolódó kollégák (Szabó István, Illa Bálint) köteteit. Tervezte egy várostörténeti atlasz sorozat kiadását is, ami azonban nem indult el. (Ennek újszerűségére jellemző, hogy 1968-ban indult hasonló nemzetközi kezdeményezés *Európai Városok Történeti Atlasza* néven, amihez Magyarország csak a 2010-es években csatlakozott.) Mályusz munkacsoportja bővítését szerette volna,³¹ s csalódottan vette tudomásul, hogy inkább Deér József és Szekfű Gyula fiatal tanítványa, Kosáry Domokos kapott lehetőséget.³² „Félreállítását” a hitleri Németország példájára hivatkozva, antiszemita felhangú cikksorozatban kérte számon a kormányon a szélsőjobboldali avanszált Imrédy lapjában, az *Egyedül Vagyunkban*, ami önálló kötetben is megjelent.³³

A levéltárnokból MTA-tag egyetemi professzorrá emelkedés felvillanyozta Mályuszt, ami a magánéletére is kihatott. 1934-ben feleségül vette a 12 évvel fiatalabb, művelt és jó humorú Császár Edit színháztörténészt. Felesége karaktere élesen szemben állt Mályusz sértődékeny és hisztérikus alkatával, akinek szenvedélye a történeti kutatás és az ehhez szükséges könyvek gyűjtése, kikapcsolódása pedig a komolyzene volt.³⁴ Ezekon felül még régi bútoraiért lelkesedett. Két fiuk született: 1936-ban Miklós és 1939-ben Károly. Mályusznak azonban ahogy a pedagógiához, úgy a gyerekneveléshez sem volt elég empátiája, így azt feleségére hagyta, míg ő karrierjével és a család anyagi helyzetének biztosításával foglalkozott. (Fiaiból végül orvos és matematikus lett.) A családi idillt az is beárnyékolta, hogy Mályusz húga 1942-ben vasúti szerencsétlenség áldozata lett, imádott öccse pedig 1943-ban halt meg vesetuberkulózisban.

■ A világháború után Mályusz Elemért a kötelező munkahelyi igazoló eljárás során kényszernyugdíjazták a pesti egyetemről.³⁵ Ennél súlyosabb fenyegetést jelentett a Péter Gábor vezette politikai rendőrség által 1945 májusában indított eljárás.³⁶ A vizsgálat során egyetemi hallgatók és Szekfű Gyula dékán véleményét kikérve kérték számon Mályuszon antikommunista és antiszemita nézeteit. Az őt hallomásból ismerő hallgatók „fasiszta eszméket” és „fajleméletet” terjesztő „nyilas” professzorként jellemezték, egykori diákjai viszont a német imperializmus kritikusaként.³⁷ Szekfű kiegyensúlyozott értékelést adott: elismerte Mályusz írásainak antiszemitizmusát, de kiemelte, hogy mindig a magyar nép érdekeit tekintette elsődlegesnek, s ezért kritizálta a német imperializmust és annak történetírását.³⁸ Hangsúlyozta, hogy Mályusz soha nem ártott közvetlenül senkinek, sőt közös tanársegédjük épp egy zsidó fiatalember volt.³⁹ A politikai rendőrség végül Mályusznak *A vörös emigráció* és *A magyar történettudomány* című műveiből vett antikommunista és antiszemita idézeteket kért számon az egykori professzoron. A felületes jelentés rosszalotta, hogy Mályusz a szovjet történettudományt azzal vádolta, hogy az megfosztja a történészeket a kutatói szabadságtól, példastatuálás céljából pedig Mályusz „társadalomból való kivonását” javasolta. Mályusz 1945. decemberi kihallgatásán ügyesen építette fel védekezését. *A magyar történettudomány* című művét Hóman kultúrpolitikájának kritikájaként láttatta, azt pedig elhallgatta, hogy egyébként a hitleri modellt kérte rajta számon. A tagadhatatlanul antikommunista *A vörös emigráció* kapcsán azt emelte ki, hogy Teleki Pál megrendelésére írta, s eredetileg Szekfű Gyula lett volna a társszerzője. (Szekfűről ekkor már tudható, hogy Magyarország moszkvai nagykövete lesz.) Beismerte, hogy a leírtak akkori felfogását tükrözték, amit neveltetésének tulajdonított. Végül azt hangsúlyozta, hogy egyetemi nyugdíjazásakor Horváth Zoltán rektor szóban kifejezte, hogy tudományos munkájára a jövőben is számítanak. A politikai rendőrség ez utóbbi állítást ellenőrizte, mást nem. Így végül az ügyet Mályusz számára kedvezően zárták le. Később, 1949 őszén még szimbolikusan célkeresztbe került, amikor számos polgári történészhez hasonlóan visszaminősítették az MTA „tanácskozó tagjává”.⁴⁰ Az 1950-es évek elején pedig egy éjjel megjelent lakásukon az ÁVÓ, de Mályuszt végül nem vitték be. Egyszer pedig pénzbírságot kapott: önbíráskodásért, mivel egy utcai szóváltás során felpozított egy férfit.

A kényszernyugdíjazással a család anyagi körülményei nagyot romlottak. S bár a kitelepítést megúszták, társbérloket kaptak. Felesége betegsége miatt még a gyerekek ellátása is a sokszorososan frusztrált Mályuszcra maradt. Jellemző, hogy Mályusz még ilyen ínséges időkben is könyveket vásárolt fel megmaradt vagyonából, hogy házi könyvtárában minden meglegyen a tudományos kutatás folytatásához. Mályusz túlélését az Evangélikus Országos Levéltár tette lehetővé, ahol 1947-ben alkalmazták.⁴¹ A levéltár rendezését, az 1952-ben megszüntetett intézmények iratanyagának gyűjtését, s a gyülekezeti levéltárak felmérését kellett megoldania.⁴² Mályusz formálisan 1969-ig maradt a levéltár vezetője, de 1959-től a levéltárosi munkát lényegében Sólyom Jenő teológus-egyháztörténész végezte.⁴³

Mályusz a levéltárban végzett munkája mellett belekezdett a Zsigmond kori oklevéltár⁴⁴ elkészítésébe.⁴⁵ A nagyratörő vállalkozás első két kötete

1951-ben és 1958-ban jelent meg. Mályusz „túlélési stratégiája” jól példázza a partvonalra szorított történészek lehetőségeit: fellendült a kutatási segédletek és forráskiadványok készítése.⁴⁶ Mályusz helyzetének jobbra fordulását a kommunista tisztogatások okozta szakemberhiány is segítette. A tapasztalt kutatókat nem sikerült pótolni az 1949-ben kommunista irányítás alá vont Történettudományi Intézet középkorász munkacsoportja esetében se. Az első ötéves terv által sürgetve,⁴⁷ 1953-ban tanulmánykötetben számoltak be az új kutatási eredményekről, s a munkába több „polgári” történésszel együtt Mályuszt is bevonták, aki a mezővárosok mellett az „egyházi tizedkizsákmányolás”-ról írt.⁴⁸ A közép- és alsó rétegek iránti érdeklődése, valamint függetlenségi szemlélete közel állt az 1950-es évek hivatalos történetfelfogásához, protestáns elfogultságai miatt pedig többé-kevésbé még egyet is érthetett a katolikus klérus kritikájával. A kötetet szerkesztő Székely György kiemelte Mályusz forráskiadó munkájának fontosságát, s kritikát mondott a kollektív történetírást kárhóztató korábbi nézete felett - amit a politikai rendőrség is kifogásolt 1945-ben. „Haladó szellemű” munkájával tehát Mályusz afféle nyilvános önkritikát gyakorolt, s ezzel megnyílt az út a szakma élvonalába való visszatéréshez.

A középkorászok doyenje a TTI-ben

■ Mályusz 1954-ben nyert bebocsátást az MTA Történettudományi Intézetébe, ahol az intézetvezető Molnár Erikkel volt egykorú, történészként viszont ő volt a rangidős. Idővel a polgári történetírás utolsó „nagy bölényeinek” egyike, a középkorászok doyenje lett. Az egyetemi oktatásban nem vehetett részt, így régi vágya, hogy dékán legyen, nem teljesülhetett.⁴⁹ Kutatási területét a Mohács előtti időszakra szűkítette, habár a marxista történelemfelfogás jegyében foglalkozhatott volna az 1848-ig tartó feudalizmussal. Tehát Mályusz döntése volt, hogy a jelenkortól távolabbi, biztonságosabb középkor felé fordult. Vélhetően látta, hogy a reformáció utáni korok kutatásánál kiviláglott volna protestáns elfogultsága, ha nem tagadja el azt. Ezt pedig nem akarta megtenni.

Egyéb nézeteit viszont revideálta. A népi írókról 1958-ban rendezett intézeti vitán önkritikát gyakorolt népiségtörténeti programja felett.⁵⁰ A tízkötetes történeti szintézis vitáján pedig elismerte a kollektív történetírás érényeit, azzal kibővítve egykori „tévedését”, hogy az egész polgári történetírást individualistának minősítette. Ugyanakkor Acsádyt és Marczalit dicsérte, védelmébe vette Szekfűt és a szellemtörténetet, miközben kritikával illette a kommunista filozófus, Szigeti József dogmatikus történetfilozófiáját!⁵¹ Mályuszban tehát nemcsak önérzet, de mély igazságérzet is munkált, s a lehetőségek határaiig próbált autonóm véleményt formálni.

Kutatásaiban visszatért nagy szerelméhez, a Turóc megyéhez kötődő Thuróczy Jánoshoz, valamint krónikája előzményeihez, a középkori magyar krónikairódalomhoz. Thuróczy-kutatásának voltak baljós előjelei: elsőként 1944. október 16-án próbálta meg összefoglalni a krónikával kapcsolatos vizsgálatait az MTA-n.⁵² A témához való visszatérésre a TTI ösztönözte: a keleti blokk legfontosabb krónikáit oroszra fordító szovjet kezdeményezéshez Thuróczy János krónikájával akartak csatlakozni, melynek modern kiadása amúgy is hiányzott. A kötet tervezett bevezetője és több előtanulmány is

elkészült,⁵³ a szovjet kiadás azonban elakadt. Mályusz ezért Kristó Gyula bevonásával nekifogott a krónika kritikai kiadásának elkészítéséhez.

Mályusz 1955-ben megkapta a tudományok doktora címet az 1942-ben tartott akadémiai székhelyi kibővítő értekezésére.⁵⁴ A megítélt fokozat így korábbi munkásságának elismerése és az akadémiai tagság elvesztése miatti „kárpótlás” is lett. 1958-ban a Magyar Történelmi Társulat elnökségébe is beválasztották.⁵⁵ 1968-ban pedig a nyugdíjba vonuló Mályuszt a Munka Érdemrend arany fokozatával tüntették ki, s Pamlényi Ervin méltatta a *Magyar Nemzetben*.⁵⁶ Pamlényi Mályusz karrierjét a polgáritól a marxista történetírás-hoz való megtérésként mutatta be, s Thuróczy-kutatását dicsérve kívánt termékeny nyugdíjas éveket. Ez azért lehetett kétséges, mert 1964 karácsonyán Mályusz csak menyé gyors beavatkozásának köszönhetően élt túl egy szívrohamot.⁵⁷

A nyugdíjas Mályusz végül nem okozott csalódást: 1971-ben kiadta a középkori egyházi társadalomról írt nagyívű tablóját, ami 35 évvel korábbi egyetemi előadásaira épült.⁵⁸ Itt sem a szellemi csúcsteljesítményekre, hanem az egyházi középrétegek társadalmi szerepére és műveltségére koncentrált. A 18. század végének protestáns viszonyaitól inspirálva a késő középkori papságot mint értelmiséget láttatta.⁵⁹ A 75 éves tudós munkásságát 1973-ban Akadémiai Díjjal ismerték el. De még ezután is újabb köteteket publikált korábbi anyaggyűjtései alapján: Luxemburgi Zsigmondról 1984-ben magyarul, majd 1989-ben németül.⁶⁰ 1988-ban az erdélyi magyar kisebbség iránti érdeklődés megélénkülésekor a középkori erdélyi társadalomról.⁶¹ Végül azt is megérte, hogy az MTA 1989. május 9-én visszaállította rendes tagságát. 1989. augusztus 25-én, 91 évesen hunyt el – néhány nappal azután, hogy kézbe vehette a Kristó Gyulával közösen készített *Thuróczy-krónika* kritikai kiadásának kétkötetes kommentárját.⁶²

Beatus Mályusz?

■ Mályusz Elemér a rendszerváltást kísérő pártosodása előtt halt meg. Tudományos teljesítménye nagyra értékelt, személyisége azonban megosztó volt: adta magát, hogy az „elviselhetetlen zseni” címkével kanonizálódjon a historiográfiában.⁶³ Ehhez teljes rehabilitációját Czigány Lóránt kezdeményezte.⁶⁴ A Mályusz-kultusz kialakulásában az ELTE-n történészgenerációkat kinevelő H. Balázs Évának volt jelentős szerepe.⁶⁵ Mellette a hagyatékot gondozó, Mályusz emberi gyengéivel megengedő, tudományos teljesítményéről pedig szuperlatívuszokban fogalmazó Soós István említhető,⁶⁶ aki a TTI fiatal kutatójaként lett beosztva Mályusz mellé, hogy segítse a munkában. Hagyatékban maradt írásai mellett Soós magisztrális kötetben adta közre Mályusz visszaemlékezéseit,⁶⁷ s több historiográfiai konferencián és kötetben értékelte Mályuszt.

E kultikus tisztelet a középkorászok, de főleg az egyháztörténet kutatói körében jelentkezett. Érthető, hogy Mályusz 8 ezer könyvből és 4 ezer folyóirat-számból álló könyvtára is a Pázmány Péter Katolikus Egyetem tulajdonába került. Az érdeklődésre reagált az Attraktor kiadó több Mályusz-munka újrakiadásával, köztük az 1945-ben betiltott két legproblematisabb szöveggel.⁶⁸ E jelenség hasonló más antiszemita és antikommunista írások újrakiadásához,

az azonban jelzésértékű, hogy Mályuszt nem a szélsőjobboldali csoportokra specializálódó Gede Testvérek adták ki.

Az életmű átfogó értékelésére születésének centenáriumán, Makón került sor.⁶⁹ Itt különböző aspektusokból vizsgálták a pályatársak (Kristó Gyula, Koszta László, Soós István, Blazovich László), illetve a családi vonatkozásokat fia, Miklós. 2018-ban ehhez adódott az Evangélikus Országos Gyűjtemény megemlékezése.⁷⁰ A Horthy-kori történetírásról szóló Szekfű-központú vitákban is elő-előkerült Mályusz. E tekintetben Erős Vilmos forráspublikáló és elemző-szintetizáló munkái megkerülhetetlenek.⁷¹

Középkorász szempontból Engel Pál a 20. század második felének meghatározó alakjának tartotta Mályuszt (Szűcs Jenő, Györffy György és Borsa Iván mellett),⁷² de érdemes észrevenni, hogy azzal parodizálta Mályuszt, hogy az egyetlen ismert adatra épít fel messzemenő következtetést. Engel lényeglátó kritikája egybevág Mályusz munkáinak legújabb értékeléseivel.⁷³ Ezek szerint Mályusz konstrukciói szelektív adatkezelésük miatt megbízhatatlanok, így mára csak a kutatástörténet egyik állomását jelölik. Eleven tablóképei mégis hatnak a középkorász szakmán kívül, mivel nagy megjelenítő erővel ábrázolnak egy könnyen elképzelhető világot.⁷⁴ Legidőtállóbbak forráskiadásai, igaz oklevéltára első két kötetét érdemes lenne újrafeldolgozni, hogy azok is teljességre törekvőek legyenek, mint a sorozat későbbi darabjai. Nagy kezdeményezései (oklevéltár, várostörténeti atlaszok) nagyszabású, jövőbe mutató projektek voltak, amelyek megvalósítása máig ad munkát a történészeknek. A helytörténetírásról írt tanulmánya pedig 100 év után is aktuálisnak hat.

■ JEGYZETEK

1. Mályusz Miklós: *A Mályusz család*. Levéltári Közlemények 70 (1999) 167–173.
2. Vö. Mályusz Elemér: *Függelék*. In: *Uő: Visszaemlékezések*. Szerk. Soós István. ELKH BTK TTI, Bp., 2021. 627–643.
3. Mályusz Elemér: *Legsikerültebb könyveim*. Szerk. Soós István. Századok 149 (2015) 1. sz. 213–215.
4. Mályusz Elemér: *Turóctól Thuróczy-ig*. Szerk. Soós István. Sic Itur ad Astra 1990/1-2. 128.; Vö. Mályusz Miklós: i. m. 167–173.
5. Mályusz Elemér: *Visszaemlékezések*. Szerk. Soós István. ELKH BTK TTI, Bp., 2021. 98–103.
6. Mályusz Elemér: *Legsikerültebb könyveim* i. m. 214.
7. Mályusz Elemér: *Turóc megye várnhelyei és forgalma a középkorban*. Századok 53–54. (1919–1920) 34–56.
8. Mályusz Elemér: *Legsikerültebb könyveim* i. m. 216–219.
9. Erről Soós István jegyzete: Mályusz Elemér: *Turóctól Thuróczy-ig*. i. m. 136.
10. Mályusz Elemér: *Turóc megye kialakulása*. Budavári Tudományos Társaság, Bp., 1922.
11. Mályusz Elemér: *Legsikerültebb könyveim*. i. m. 222–223.
12. Mályusz Elemér: *A helytörténeti kutatás feladatai*. Századok 57–58. (1923–1924) 538–566.
13. Mályusz helytörténetírói programját – grandiózus optimizmusát kritizálva – továbbgondolta Váczy Péter: *A helytörténeti kutatás problémái*. Budapesti Szemle 223. (1931) 647. sz. 53–82.
14. Mályusz Elemér: *Turóctól Thuróczy-ig*. i. m. 137.
15. Mályusz Elemér: *Legsikerültebb könyveim* i. m. 226–227.
16. Uo. 221.
17. *Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790–1795*. Szerk. Mályusz Elemér. Magyar Történelmi Társulat, bp., 1926.

18. Soós István: *Az újkortörténész Mályusz Elemér*. Levéltári Közlemények 70 (1999) 1–2. 188–196.
19. Ezek közül kiemelhető Mályusz Elemér: *A reformkor nemzedéke*. Századok 57–58. (1923–24) 17–75.; Uő: *Kossuth működésének társadalomtörténeti háttere*. Napkelet 6. (1928) 3. sz. 166–183.
20. A két szempont összebékíthetőségére jó példa Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*. Révai, Bp., 1935.
21. Mályusz Elemér: *A köznemesség küzdelme a társadalmi vezetőszerzerepért 1790-ben*. Protesztáns Szemle 35. (1926) 215–227.
22. Soós István: *Szekfű Gyula és Mályusz Elemér A vörös emigráció című műve*. In: *A negyedik nemzedék és ami utána következik*. Szerk. Ujváry Gábor, Nagy József Zsigmond. Ráció Kiadó, Bp., 2011. 238–250.
23. Mályusz Elemér: *A vörös emigráció*. Napkelet 9. (1931) 2– 21., 97–110., 243–250., 329–339., 425–445., 515–539., 623–650., 714–753., 825–837., 901–904., 965–969., 1032–1036.; Uő: *Sturm auf Ungarn. Volkskommissäre und Genossen im Auslande*. A. Dresler, München, 1931; Uő: *The Fugitive Bolsheviks*. Grant Richards, London, 1931.
24. Pál Lajos: *Egy folyóirat a történész viták keresztjében, Századok (1931–1943)*. Századok 149. (2015) 33–86.
25. Benda Gyula: *Történelem és szociológia. Mályusz Elemér történetírása a két világháború között*. In: Uő: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Szerk. Bácskai Vera, Gyurgyák János, Kövér György. Osiris, Bp., 2006. 77–81.
26. Mályusz Elemér: *A patrimonális királyság*. Társadalomtudomány 13. (1933) 37–49.; Uő: *A karizmatikus királyság*. Társadalomtudomány 14. (1934) 153–178.
27. H. Balázs Éva: „Nincs kész történész.” Beszélgetés H. Balázs Éva történész professzorral. *Sic Itur ad Astra* 1996/1–3. 3.; valamint egykori Eötvös-collegisták (többek közt Gyapay Gábor) visszaemlékezései az Eötvös Collegium Levéltárának Elbeszélte Történeti Gyűjteményében és a szerző birtokában.
28. Habár a párbajozást 1878-ban betiltották, az első világháború utáni erőszakosabb légkörben ismét virágkorát élte e szokás az úri Magyarországon. Az 1929-es pisztolypárbajt ismerteti Soós István: *Egy „lovagias ügy”*. *Történetek párbajoznak*. História, 2006/1. 29–31.
29. Mályusz Elemér: *A népiség története*. In: *A magyar történetírás új útjai*. Szerk. Hóman Bálint. Magyar Szemle Társaság, Bp., 1931. 237–268.
30. Mályusz Elemér: *Az új német nacionalizmus történetírása*. Magyar Szemle 1932/15. 241–253.
31. *Mályusz Elemér feljegyzése egy Magyar Történeti Intézet felállításáról*. Szerk. Erős Vilmos. Történelmi Szemle 41. (1998) 1–2. sz. 113–114.
32. Vö. Romsics Ignác: *Kosáry Domokos és a Teleki Intézet, 1941–1949*. Magyar Tudomány 2013/12. 1458–1465.
33. Mályusz Elemér: *A magyar történettudomány*. Bolyai Akadémia, Bp., 1942; Vö. Erős Vilmos: *A Hóman–Mályusz-ügy*. Aetas 12 (1996) 220–226. Hasonlót figyelhetünk meg a „fajbiológiai intézetet” sürgető Méhely Lajos esetében is. Ld. Paksa Rudolf: *A Zsidókérdéskutató Magyar Intézet, avagy a „tudományos antiszemitizmus” Magyarországon*. Múltunk 2018/1. 4–49.
34. Mályusz Miklós: i. m. 167–173.
35. H. Balázs Éva: i. m. 3–11.
36. Papp István: *A Mályusz Elemér elleni politikai rendőrségi vizsgálat 1945-ben*. In: *Szekfű Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban*. Szerk. Paksa Rudolf. Argumentum – Eötvös Collegium, Bp., 2007. 153–165.
37. Valójában az imrédysta és nyilas értelmiség egy része is kritikus volt a német imperialisztikus törekvésekkel szemben.
38. Vö. Romsics Gergely: *Történetpolitikai gondolkodók*. In: *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Szerk. Romsics Ignác. Osiris, Bp., 2009. 414–448.
39. Szekfű nem nevezte meg, de a témát feldolgozó Papp István beazonosította az említett Kardos Tibort.
40. A folyamatról lásd Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Osiris, Bp., 2011. 374–375.
41. Csermelyi József: *Egy meghatározó XX. századi evangélikus történész és levéltáros: Mályusz Elemér (1898–1989)*. Hítel 2019/8. 107–117.

42. Mályusz Elemér: *A Magyarországi Evangélikus Egyház levéltárügye, 1920–1954*. Lelkipásztor 31. (1956) 10. sz. 587–591.
43. Baraczkza István – Mályusz Elemér: *Az evangélikus egyházi levéltárak aktuális kérdéseiről*. Levéltári Szemle 19. (1969) 531–544.
44. Az oklevéltár címében a mai helyesírástól (Zsigmond-kori) eltérően (Zsigmondkori) jelenik meg a korszak megjelölése a munkálatokat elindító Mályusz iránti hagyománytiszteletből.
45. Blazovich László: *A forrásfeltáró és oklevéltár-készítő Mályusz Elemér*. Levéltári Közlemények 70 (1999) 1–2. sz. 197–202.
46. Az ekkor készült forráskiadványokat és bibliográfiákat felsorolja Romsics Ignác: Clio bővületében i. m. 394–395.
47. Vö. Kövér György: *A magyar történettudomány első öt éves terve és a gazdaságtörténetírás*. In: *Tudomány és ideológia között*. Szerk. Erős Vilmos – Takács Ádám. ELTE, Bp., 2012. 22–43.
48. *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században*. Szerk. Székely György. MTA TTI, Bp., 1953. 128–191., 320–333.
49. Mályusz Miklós: i. m. 173.
50. Romsics Ignác: Clio bővületében i. m. 404.
51. *Mályusz Elemér felszólalása*. In: *Vita a feudális kori magyar történelem periodizációjáról*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1968. 124–130.
52. Mályusz Elemér: *Thuróczy János krónikája*. MTA, Bp., 1944; Vö. Mályusz Elemér: *Turóctól Thuróczy-ig*. i. m. 137–138.
53. Mályusz Elemér: *A Thuróczy-krónika és forrásai*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1967; Mályusz Elemér: *Az V. István-kori gesta*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1971.
54. Mályusz Elemér: *A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1958.
55. Romsics Ignác: Clio bővületében i. m. 410.
56. Pamlényi Ervin: *A magyar történettudomány szolgálatában. Mályusz Elemér 70 éves*. Magyar Nemzet 1968. szeptember 1. 11.
57. Mályusz Miklós: i. m. 171.
58. Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1971; Vö. Koszta László: *Mályusz Elemér, az egyháztörténész*. Levéltári Közlemények 70 (1999) 1–2. sz. 180–187.
59. Mályusz Elemér: *Legsikerültebb könyveim* i. m. 225.
60. Mályusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437*. Gondolat Kiadó, Bp., 1984.
61. Mályusz Elemér: *Az erdélyi magyar társadalom a középkorban*. MTA TTI, Bp., 1988.
62. Kristó Gyula – Mályusz Elemér: *Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum. Commentarii*. I–II. Akadémiai Kiadó, Bp., 1988; Vö. Kristó Gyula: *Mályusz Elemér, a krónikakutató*. Levéltári Közlemények 70 (1999) 1–2. sz. 174–179.
63. Ez egyébként megfelelt Mályusz önképének és családtagjai értékelésének is. Vö. Mályusz Elemér: *Turóctól Thuróczy-ig* i. m. 128–140.; Mályusz Miklós: i. m. 167–173.
64. Czigány Lóránt: *A túlsó partról. Mit „vétett” Mályusz Elemér?* Magyar Nemzet 1989. szeptember 18. 6.
65. H. Balázs Éva: i. m. 7.
66. Ennek korai megjelenése Soós István: *Jegyzetek Mályusz Elemér írásához*. Sic Itur ad Astra 1990/1–2. 138. Idővel Soós hangja reflektáltabb lett, illetve inkább nem adott hangot megértőbb nézőpontjának, mintsem konfrontálja azt a sokkal kritikusabb kollégákéval.
67. Mályusz Elemér: *Népiségtörténet*. Szerk. Soós István. MTA TTI, Bp., 1994; Mályusz Elemér: *Klió szolgálatában*. Szerk. Soós István. MTA TTI, Bp., 2003; Mályusz Elemér: *Visszaemlékezések*. Szerk. Soós István. ELKH BTK TTI, Bp., 2021.
68. Az újrakiadott Mályusz művek időrendben: *A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog* (2005), *A vörös emigráció* (2006), *A türelmi rendelet* (2006), *A magyar történettudomány* (2008), *Turóc megye kialakulása* (2015).
69. *Mályusz Elemér 1898–1899*. Levéltári Közlemények 70 (1999) 1–2. sz. 165–202.
70. Csermelyi József: i. m. 107–117.
71. Erős Vilmos vonatkozó írásai: *A Hóman-Mályusz ügy*. Aetas 1996/2–3. 220–243.; *A magyar történetírás a két világháború közötti időszakban*. Erdélyi Múzeum-Egyesület,

2009/1–2. 7–27.; *A szellemtörténetől a népiségtörténetig*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012; *Utak a „népiségtörténet”-hez: Mályusz Elemér és Szabó István*. Századok 2013. 33–62.

72. Engel Pál: *Anyádvaloga monográfiája*. Holmi 13. (2001) 1045–1050. Engel írásának Mályusz jelentőségét elismerő jellegére Csermelyi József: i. m. 31. jegyzete mutatott rá.

73. Vö. C. Tóth Norbert: *A „mályuszi modell” érvényessége: vissza az alapokhoz?* In: *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*. Szerk. Varga Szabolcs, Vértési Lázár. Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola – Pécsi Egyháztörténeti Intézet, Pécs, 2017. 11–34.; C. Tóth Norbert: *A „korai rendiség” és a „rendi állam” között – országgyűlések 1301–1440 között*. Vázlat. In: *Rendi országgyűlés – polgári parlament. Érdekképviselés és törvényhozás Magyarországon a 15. századtól 1918-ig*. Magyar Nemzeti Levéltár–Eszterházy Károly Egyetem, Bp. – Eger, 2020. 9–23.; Pálosfalvi Tamás: *Monarchia vagy rendi állam? Gondolatok a késő középkori magyar állam jellegéről*. Századok 154. (2020) 1. sz. 135–182.

74. Hasonlóan Erdei Ferenc kettős társadalom elméletéhez.

ERŐS VILMOS

SZABÓ ISTVÁN (1898–1969)

1947-es véleményében kifejezetten a magyar nép története helyett a magyar nemzet története címet kéri számon, s ezt egyetemi előadásában következetesen érvényesíti (végig a magyar nemzet történetéről beszél)...

■ Szabó István 1957-ben az alábbi önéletrajzot nyújtotta be a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Rektori Hivatalába:¹

„Alulírott dr. Szabó István elemi és középiskolámat Debrecenben végeztem. Majd a Debreceni Tudományegyetem jog- és államtudományi, utána a bölcsészettudományi fakultáson szereztem végbizonyítványt. Az államtudományi doktorátust a Szegedi Tudományegyetemen summa cum laude 1923-ban szereztem meg. Ugyanott 1927-ben jogtudományi, a Debreceni Tudományegyetemen pedig 1928-ban summa cum laude bölcsészettudományi doktorátust szereztem. Mivel egyetemi éveim alatt már teljesen árva és vagyontalan voltam, már akkor kereső foglalkozást vállaltam.

Tudományos munkáim elsősorban a magyar társadalomtörténet köréből merítik témáikat. Különösen elmélyültem a magyar jobbágság történeti kérdéseinek tanulmányozásában. Tudományos munkásságom alapján a Budapesti Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara 1940-ben magántanárává habilitált. A Magyar Tudományos Akadémia 1941-ben levelező tagjává választott, s 1943-ban a nagyjuttalom mellékjuttalmával, a Marczibányi-juttalommal tüntetett ki. A Magyar Tudományos Akadémiának 1949-ben történt újjászervezése alkalmával kimaradtam a működő tagok sorából, s az ún. tanácskozó tagok sorába kerültem. A Tudomá-

nyos Minősítő Bizottság 1952-ben a történettudomány kandidátusává, 1957-ben pedig doktorává nyilvánította.

Az igazoló bizottság 1945 júniusában igazolt.

Leányom Budapesten a Leövey Klára Gimnázium tanára, férje Jakucs Pál, a Természettudományi Múzeum növénytarának tisztviselője. Egy gyermekük van.

Debrecen, 1957. november 12.

Dr. Szabó István sk.
egyetemi tanár”

Mi derül ki a fenti rövid életrajzból (és persze mi hiányzik belőle)?

Nem derül ki ebből az összegzésből, hogy Szabó István 1898-ban született Debrecenben, egy szappanosmester családjában. Középiskolai tanulmányait Debrecenben, a Református Kollégiumban végezte, ezután iratkozott be a Debreceni Tisza István Egyetem Állam és Jogtudományi Karára. Államtudományi doktorátust Szegeden szerzett az önéletírás szerint 1923-ban, időközben beiratkozott a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karára is, ahol 1928-ban szerzett doktori fokozatot.

Nem szerepel Szabó István önéletrajzában, hogy a doktori értekezését Debrecen 1848/49-es történetéről írta, amelyhez számos előtanulmányt készített, ezek a helyi lapokban jelentek meg. „Mivel egyetemi éveim alatt teljesen árva és vagyontalan voltam, már akkor kereső foglalkozást vállaltam” – írja a fenti önéletrajzában Szabó. Itt minden bizonnyal arra utal, hogy az 1920-as években újságírói, részben pedig nem szakképesített levéltárosi állást is vállalt. Az újságírói és levéltárosi tevékenysége alapvető összefüggésben állt egymással, hiszen a különböző debreceni napilapokban és folyóiratokban (*Hajdúföld*, *Debrecen*, *Debreceni Független Újság*, *Debreceni Képes Kalendárium*) megjelent cikkei a levéltárban összegyűjtött anyagok alapján készültek.²

Érdekes módon szintén nem szerepel Szabó István önéletírásában az alapvető tény, hogy 1928-ban az Országos Levéltárban kap állást, tehát Budapestre költözött, ahol 1943-ig különböző beosztásokban levéltárnoki tevékenységet végzett. Az 1930-as években bekapcsolódott az Országos Levéltárban a Mályusz Elemér által megszervezett ún. felvidéki településtörténeti munkálatokba. Itt a legkisebb megye, Ugocsa történetének a feldolgozását vállalta, amelyről monográfiája, Domanovszky Sándor és Mályusz Elemér előszavával meg is jelent a „Magyarság és Nemzetiség” című sorozatban, 1937-ben.

Szintén nem szerepel a szóban forgó önéletrajzban, viszont az Országos Levéltárban végzett tevékenységével alapvető összefüggésben van, hogy 1937-től Szabó István veszi át a *Levéltári Közlemények* szerkesztését, amelyet ettől kezdve alapvetően egy elmélyültebb gazdaság- és társadalomtörténeti irányultság jellemez.

Ebben az időszakban számos recenziót készít, többek között német népiségtörténeti, helytörténeti, levéltárügyi, szellemtörténeti, nagybirtoktörténeti, egyéb társadalom- és politikatörténeti stb. kérdésekről, illetve kiadványokról, mindenképp a *Századok*, a *Levéltári Közlemények*, a *Protestáns Szemle*, a *Hitel*, a *Sorsunk*, a *Magyarok*, de pl. az *Annales* folyóiratok hasábjain is.

Fontos megemlíteni mindezeken felül azt is, hogy Szabó tevékenyen részt vesz a Domanovszky-féle *Magyar Művelődéstörténet* szerkesztési munkálataiban is, valamint a *Századok*hoz kapcsolódóan is végez hasonló tevékenységet.

Szabó szóban forgó önéletírásában megemlíti, hogy 1940-ben habilitált a Budapesti Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán, nem említi viszont a habilitációs, magántanári eljárás/előadás témakörét. Ekkori tevékenysége kapcsán fontos megemlíteni, hogy – több visszaemlékező szerint – ebben az időszakban órákat adott a neves néprajztudós, Györffy István szemináriumainak keretén belül.

Legfontosabb ekkori munkái *A magyar parasztság története* (1940), illetve *A magyarság életrajza* (1941/42), amelyeknek köszönhetően elsősorban (az *Ugocsa megye* mellett), hogy 1941-ben az akadémia levelező tagjává választotta, majd 1943-ban a nagyjutalom mellékjutalmával a Marczibányi-jutalommal tüntette ki. Ebben az időszakban mindenekelőtt Mályusz Elemérrel, Domanovszky Sándorral és – valamivel később – Hajnal Istvánnal folytat levelezést.

Fontos momentum pályafutásában, hogy Szabó István ekkor részt vesz a Teleki Intézet tevékenységében. Annak folyóiratában, a *Revue d'Histoire Comparée*-ben több cikket is publikál, *A magyarság életrajza* német fordítását az intézet adta ki, 1944-ben, amelynek francia és német nyelvű részletei megjelennek a *Nouvelle Revue de Hongrie* és a *Hungarian Quarterly* című folyóiratokban is.³

1943-ban Szabót a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Történelmi Intézetébe nevezi ki (Rugonfalvi Kiss István utódaként) Hóman Bálint először rendkívüli, nem sokkal később rendes tanárnak.⁴

Szabó Istvánt 1945 után nem kívánják igazolni, B listára kerül, tevékenységét sógora, a világhírű fizikus, Bay Zoltán közbenjárására tisztázzák.

Szabó István 1945 és '48 között, bár többször is hosszabb ideig kórházi kezelésre szorul, több munkát is publikál a magyar parasztság történetéből (nagyszabású forráskiadványt is kezdeményez minderről). 1948-ban az 1848/49-es forradalom és szabadságharc 100. éves évfordulóján kötetet szerkeszt ifjabb Révész Imrével és Szabó Kálmánnal mindenek debreceni szakaszáról. A kötet, valamint 1948-as paraszttörténeti tanulmányai miatt súlyos támadások érik, amelyek lényegében 1954-ig eltartanak. Tanítványai, munkatársai közül többeket letartóztatnak, meghurcolnak. 1952-ben felkérést kap egy tanulmány megírására a Kossuth-émlékkönyvbe, ennek közzélése azonban (elvi ellentétek miatt) elmarad, az írás végül a *Századok*ban, illetve egy további része a Debreceni Történelmi Intézet évkönyvében jelenik meg 1957-ben (ténylegesen 1959-ben). A folyamatos támadások mintegy betetőzése Sándor Pál 1954-es cikke, amelyben Szabót és a népiségtörténetet, valamint a Domanovszky-féle művelődéstörténeti iskolát a szerző együttesen támadja, s részint fasisztának, részint feudálkapitalista történetiszemléletűnek minősíti.⁵ Szabó István az ügyben levélváltást folytat a Magyar Történelmi Társulattal, az afférba a Magyar Tudományos Akadémia is bekapcsolódik.

A történész védelmére Léderer Emma kelt a *Századok* 1955-ös évfolyamában, ott jelenik meg egyébként H. Balázs Éva cikke is a jobbágylevelek ügyében, amely azonban szintén inkább kritikát fogalmaz meg Szabóval szemben.

Életének ebben a periódusában mindenekelőtt Jakó Zsigmonddal, Ila Bálinttal, Varga Endrével, Maksay Ferencsel, Szántó Imrével vált leveleket, amelyekből életművének egyes vonatkozásaira is fény derül.⁶

Az 1956-os forradalom debreceni eseményeiben Szabó István több tanítványa is (elsősorban Für Lajos) vezető szerepet játszik, ő maga az Egyetemi Forradalmi Bizottság társelnöke.

Mindennek ellenére jelentős retorziók nem érik, sőt 1957-ben meghívást kap az ELTE középkori magyar történeti tanszékére, amit azonban nem fogad el.

Ugyanebben az évben lemond a *Századok* szerkesztőbizottsági tagságáról is.

Időközben több kutatóiskolát is szervez tanítványai részvételével, ezek közül az egyik az *Agrártörténeti tanulmányokat* készíti el, amely 1960-ban jelenik meg. A kötet lektorai Mérei Gyula és Szabad György.⁷ Az 1960-as évek elején több történeti-demográfiai tanulmányt is publikál, amelyek miatt az Akadémia Történettudományi Intézete többször is kritikában részesíti. Az akadémiai intézet mellett debreceni kollégáitól is rendszeres bírálatokat kap.⁸

1965-ben jelenik meg a kétkötetes kiadvány a magyar parasztság kapitalizmus kori történetéről, amelyet Erdei Ferenc, Veres Péter és Lázár Vilmos is támogat.⁹ Ekkor írásai jelennek meg az *Agrártörténeti Szemlé*ben is, mindenekelőtt középkori településtörténeti és agrártörténeti kérdésekről. Lektorri véleményeiben, levelezésében Sápi Vilmos jogtörténésszel, illetve Horváth Miklós hadtörténésszel kerül összeütközésbe.¹⁰ Támogatói közül jelentős a széles körű filozófiai műveltséggel rendelkező Szabó István,¹¹ aki az ötvenes évek végén, hatvanas évek elején készült tanulmányai kapcsán folytat vele levelezést.

Az 1960-as évek második felében jelennek meg a középkori magyar falu történetével kapcsolatos monográfiái, és egyéb a középkori társadalom- és település-, illetve mezőgazdaság-történettel kapcsolatos írásai, amelyek anyagát minden bizonnyal már az 1930-es években összegyűjtötte.

Ebben az időszakban levelezést folytat Bartha Antal, Dienes István, Thirring Lajos és – kisebb mértékben – Pach Zsigmond Pál, Eperjessy Kálmán történészekkel, illetve munkáiról Méri István, Sinkovics István, Hoffmann Tamás, Tálasi István készít lektori véleményeket. Szabó István maga többek között Bácskai Vera, Puskás Julianna, Balogh István, Sápi Vilmos, Bakács János, Tárkányi Szűcs Ernő, Rázsó Gyula munkáiról ír lektori, illetve opponensi jelentést.¹²

Tanítványai közül többen magánlevélben köszönik meg a tőle a tanári/tudósi működése során kapottakat.¹³ Erdei Ferenc 1967-ben ifjabb Révész Imre nekrológjának megírására kéri fel Szabó Istvánt a *Magyar Tudomány* számára.¹⁴ Posztumusz munkája a magyar mezőgazdaság történetéről az 1970-es években jelenik meg, hasonlóan válogatott parasztságtörténeti tanulmányaihoz, amelynek anyagát nagyrészt ő maga állította össze.

Tanítványait az 1970-es, 1980-as években az állambiztonsági szolgálat rendszeresen megfigyeli, az ún. „Szabó István iskolát” rendszerellenesnek/narodnyiknak minősíti.¹⁵

Akadémiai tagságát 1989-ben visszakapta, egyben (több más neves egykori történész, például Mályusz Elemér, Domanovszky Sándor, Hajnal István, Wellmann Imre társaságában) posztumusz Széchenyi-díjjal tüntették ki.

Halála után tanítványai több emlékkötetet is szentelnek a történész életműve örökségének megőrzése céljából. 1978-ban az *Alföld* több cikkben em-

lékezik meg halálának 10 éves évfordulójáról, tiszteelői 1987-ben agrártörténeti konferenciát rendeznek emlékére Nyíregyházán,¹⁶ 1988-ban a *Hajdú Bihar Napló* egy teljes oldalt szentel életműve méltatásának. 1989-ben *Parasztság és magyarság* címen jelenik meg ezzel kapcsolatos kiadvány Rácz István szerkesztésében. 1998-ban pedig, születésének 100. évfordulója alkalmából tisztelegnek tanítványai és pályatársai emlékének, szintén Rácz István szerkesztésében.¹⁷

Tanítványai, munkatársai az 1990-es évek második felében, a 2000-es évek elején több alkalommal is megemlékeznek róla, különböző alkalmakkor (például egyes műveinek újrakiadása vagy barátaik/kollégái emlékkötetei során).

Jelen sorok szerzője, számos előtanulmány után 2022-ben monográfiát jelentet meg a történésről, s ehhez kapcsolódóan védi meg MTA doktori disszertációját is, ugyanebben az évben.¹⁸

Melyek Szabó István életművének fő elemei?

A kérdésre válaszolva mindenekelőtt Szabó Istvánnak a Debrecen és az Alföld történetével összefüggő írásait vehetjük górcső alá, amelyek az 1920-as évektől az 1940-es évek végéig, *A szabadságharc fővárosa Debrecen* című kötetig, illetve az utóbbit ért támadásokig tartó periódust ölelik fel. Ezt illetően fő megállapításom, hogy Szabó vonatkozó, alapjában helytörténeti írásai a kezdeti, inkább eseménytörténeti (és az érdekességekre vagy a politikai kérdésekre való) fókuszálás után egyre inkább társadalomtörténeti tartalommal telítődnek. Mindennek egyfajta betetőződése az 1948-as centenáriumi kötet, s utóbbit övező hercehurca során Szabó egyértelműen hitet tesz népi elkötelezettsége mellett. (Ez a népi elkötelezettség azonban korántsem azonos a fennálló hatalomnak a Szabó fogalomrendszerében inkább a plebsszel azonosítható nép fogalmával.)¹⁹

Egy második nagyobb egységként Szabó István népiségtörténeti kutatásait foglalhatjuk össze, és adhatunk erről átfogó értékelést. A fő megállapítás itt az lehet, hogy ezek a munkák sok tekintetben köthetők Mályusz Elemér népiségtörténeti iskolájához (Szabó István mindezekkel összefüggésben Mályusz egyfajta tanítványának és tudatos követőjének tekinthető), ugyanakkor jelentősek az eltérések is: a népiségtörténetet több vonatkozásban diszkreditáló „néptalaj” és „kultúrtalaj” fogalom nála kevésbé érvényesül például, de nála is egy, a szellemi történet, mindenekelőtt Szekfű Gyula által reprezentált politikai nemzet fogalmával szembeállítható népi nemzet fogalma a domináns, a Szabó István által érvényesített fogalomhasználat „populus” értelmében. Szabó István mindezt a *Nemzetszemlélet és magyarságtudat* című többrészes, 1943-ban és 1944-ben megjelent tanulmányában fejti ki a legrészletesebben, amely 1941-es, nagylélegzetű népiségtörténeti szintézisének (*A magyarság életrajza*) feltétlenül értelmezendő, eszmei-ideológiai/retorikai „pendant”-ja.²⁰

A harmadik nagyobb egységben Szabó Istvánnak a középkori magyar parasztság történetére vonatkozó műveit elemezhetjük. Középpontban a *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből* című kötet (1948) vonatkozó írásai állnak, de kitérhetünk Szabó Istvánnak *A jobbágyság kialakulása* (1940) című kéziratára, *A parasztság a magyarság történetében*, illetve *A parasztszemléletünk alakulása* című, feltehetően az 1940-es évek második felében tartott előadásaira, valamint a Székely Györggyel 1954-ben az 1351. évi törvények értelmezéséről folytatott vitájára is. Egyik fontos eredménye itt an-

nak a megállapítása és filológiai bizonyítása, hogy *A parasztság a magyarság történetében* című előadás, amely szorosan kapcsolódik Szabó István népi-ségtörténeti tanulmányaihoz is, eredetileg az említett kötet, a *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből* bevezető írása volt, s így elvi jelentőséggel bír. Szemléleti vonatkozásban pedig jelen sorok szerzője szerint Szabó István nézeteinek háttérében egy a népi ideológiához közel álló felfogás húzódik meg (a kapcsolatot több dokumentummal igazolhatjuk). Ennek elemei részben a parasztság középkori emelkedő helyzetéről szóló tézis, illetve a magyar parasztság és társadalom Nyugat- és Kelet-Európa közötti *átmeneti* helyzetéről vallott felfogás, amely a népiekhez közel álló Hajnal István hatását is tükrözi.²¹

A történész életművének analízise során a továbbiakban Szabó Istvánnak az újkori parasztság történetére vonatkozó nézeteit taglalhatjuk. Az itt vizsgált munkák részben szintén a *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből* című kötet vonatkozó írásai, de alapvető *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyország korában* című kötet, a hajdúkról szóló tanulmányok, az *Úr és paraszt a magyar élet egységében* című kötetben megjelent tanulmány vagy *A jobbágy megnemesítése* is. Mindezekon felül nagyszámú dokumentumunk is van e tanulmányok gondolati háttérének megvilágításához, Szabó István 1950-es évekbeli lektori véleményeiből, leveleiből, külön szól a Szabó István által még az 1940-es évek közepén kezdeményezett nagyszabású, a parasztságtörténettel összefüggő forráskiadvány-sorozat hányattatásairól (amelyet azért vettek ki a kezéből az 1950-es években, mert jobbágy és földesúr viszonyát túlságosan is „patriarchális”-nak mutatta be); de említhetjük Szabó Istvánnak az 1950-es években tartott egyetemi előadásainak a szövegét is, amelyben egy másfajta fórum előtt ismétli meg az egyéb tanulmányokban kifejtett eredményeit, illetve ezeket egy szélesebb horizontba illeszti.²²

Jelen sorok szerzőjének konklúziói szerint ekkor is lényegbevágó Szabó Istvánnak a népi irányzattal (pl. Veres Péterrel) való kapcsolata. Tanulmányainak háttérében azonban a korszak mesternarratívájának számító „második jobbágyország”-ról/elkanyarodásról szóló tézissel való oppozíció tűnik. Alapvető mindebben Szabó Istvánnak a Domanovszky Sándor-féle mezőgazdaság történeti irányzat eredményeihez (és tagjaihoz, pl. Wellmann Imre, Ila Bálint, Sinkovics István, Bakács István, rajtuk kívül az inkább Mályusz Elemérhez közelebb álló Maksay Ferenc, Fügedi Erik, Jakó Zsigmond) való kapcsolódása.²³

Ennek alapvető eredménye a Grundherrschaft és a Gutsherrschaft fogalmainak/modelljének a kora újkori magyar fejlődésre való adaptálása, amelyeknek végső összegzéseként Szabó István azt állapítja meg, hogy a magyar fejlődés ebben a vonatkozásban is egy *átmeneti* helyzetet képvisel Nyugat- és Kelet-Európa között. 1514 után ugyanis, bár beszélhetünk egyfajta megmerevedésről, megtorpanásról és refeudalizációról, a magyar jobbágy helyzete azonban lényegesen kedvezőbb, mint a kelet-európai (főként orosz) jobbágy-ságé, hiszen különböző birtoklási formákkal rendelkezhetett, mezővárosokba költözhetett, végvári katonának vagy hajdúnak állhatott. De nem volt számára lezárt a nemessé válás útja sem, fontos szerepet tulajdonít a különböző szabadságokkal rendelkező rusticus (manumissi, exempti, kontraktualista, taksás) rétegeknek, s maga a nagybirtok is jelentős mértékben (alkalmanként túlnyomóan) a jobbágyüzemekben nyugodott, tehát a kelet-európai

Gutswirtschaft modelljével nem azonosítható. (Szabó István itt is a *köztes* helyzetet állapítja meg).

Elemzésünk utolsó nagyobb része Szabó Istvánnak a parasztság 19. századi történetére vonatkozó munkáival, illetve a középkori falutörténeti monográfiáival (valamint a részben ezekhez is kötődő tanulmányaival) foglalható. Különösen fontosak itt az 1848/49 jobbágyproblémáit elemző írások, amelyek értelmezéséhez jelen sorok szerzője korábban ismeretlen, terjedelmes forrásanyagot mozgósított. Ennek alapján bizonyítja például, hogy Szabó Istvánnak a végül 1959-ben megjelent, Kossuth és a jobbágyfelszabadítás kérdését feszegető tanulmánya eredetileg az 1952-es Kossuth-emlékkönyv számára készült (végül „csak“ a *Századokban* megjelent) írás egyik kihagyásra kárhozott részlete volt. Az e tanulmányokat övező diskurzus elméleti háttérben az rejtett, hogy Szabó István szerint a korszakban Kossuthnak a *szabad* föld megteremtésére irányuló s az „érdekegyesítés“ jegyében fogant programja volt aktuális és reális, míg a hivatalos ideológiához kötődő narratíva (Szabó István marxista ellenfelei) a földosztásnak a baloldali radikálisok által követelt programját tartották követendőnek, illetve pozitívnak.²⁴

Fontos kérdés itt a Szabó István által szerkesztett kapitalizmus kori parasztságtörténeti kötetek bemutatása, ahol érinthetjük Szabónak a tanya-kérdéssel összefüggő, még az 1920-as évek végére nyúló tanulmányait is. Másrészt pedig Szabó Istvánnak azt az álláspontját bizonyíthatjuk, hogy bár e kötetek nem kívántak *expressis verbis* állást foglalni a kérdésben, sőt itt-ott a magyar fejlődésnek a kelet-európaival való rokonságát hangsúlyozták, s esetenként kifejezetten hangsúlyozták a magyar mezőgazdaság „porosz utas” jellegét, Szabó István a korábban kifejtettekből következően is, nem azonosult a „porosz út” gondolatával, s pl. a tanyakérdés kiemelése (ami Erdei Ferencsel való rokonságát is felveti), az önálló magyar út hangsúlyozását sugallja. (Nem véletlenül adott teret az ekkori, általa szerkesztett kötetekben pl. Tokaj vagy Kismarja kapcsán a szabad paraszti fejlődést, a parasztpolgárosodás problémáit feszegető tanulmányoknak. De ehhez köthető a porosz utat nagymértékben cáfoló Szabad Györggyel való közeli kapcsolata, illetve nagy ívű bírálata Szántó Imre könyvéről is, amely a 18–19. század eleji viszonyokra vonatkozóan cáfolja az egyre fokozódó paraszti kizsákmányolásra vonatkozó sémát.)²⁵

Jelentős terjedelemben foglalkozhatunk végül Szabó István két, a hatvanas évek második felében született falutörténeti monográfiájával. Itt az egyik alapvető álláspont a honfoglalás kori magyarság félnomád életmódjáról szóló tézis, amely szoros összefüggésben volt Szabó István másik alapvető megállapításával, miszerint a magyar falvak előzményének a téli szállás tekinthető. A másik lényeges megállapítás ezzel kapcsolatban az, hogy Szabó István e munkákban is megismétli, megerősíti a korábbi vitákban kifejtett nézeteit pl. a középkori jobbágyság emelkedő helyzetéről, a középkorvégi pusztásodás motívumairól, valamint a mezővárosi fejlődés fontosságáról.²⁶

Egyik lényegbevágó itt kifejtett nézete a középkori falu „közösség”-i (Gemeinschaft) jellegéről való állásfoglalás, amelyben világosan bizonyítható a német szociológia (Tönnies), de Hajnal István hatása is. Utóbbiak tudatos és szemléletileg releváns módon állították szembe mindezt az újkori kapitalista fejlődés „Gesellschaft”/üzletszerű és racionalista jellegével, mindezek befolyással voltak Szabó István nézeteire is. Mindezzel azonban ismét

csak egy a népi ideológiához kötődő állásponthez jutunk. Ez szemben áll a marxizmus közösségi/kollektivistá alapállásával is, hiszen legalább annyira aláhúzza az egyén, az egyéni autonómia, legfőképpen az egyéni tulajdon lehetőségének a fontosságát is.²⁷

Mennyiben jelentenek mindezek újat a korábbi Szabó Istvánnal foglalkozó irodalomhoz képest?

A fentiek ismeretében már minden bizonnyal el lehet vetni azokat az értelmezéseket, melyek szerint Szabó István „feudálkapitalista” vagy egyenesen „fasiszta” történész lett volna.²⁸ Kétségtelen, hogy ezt a véleményt már megjelenése idején erőteljesen támadták (Léderer Emma), ráadásul az értelmezés elsősorban Szabó István háború előtti, illetve alatti (40-es évek eleji) műveire vonatkozott, bár pl. a földosztás kérdésében 1948-as tanulmányára is utal (tehát mégiscsak átfogó értékelés szándékával készült).

Minimum kétellyel kell fogadnunk ugyanakkor pl. Léderer Emma értékelését is.²⁹ Hiszen az ő álláspontja ellen Szabó István is tiltakozott, miszerint 1945 előtt inkább a szellemtörténeti irányban „tévelygett”, s ebből találta meg a helyes utat a marxizmus felé, főként 1945 után. Azaz Szabó István igazi érdeme az lett volna, hogy marxistává vált/megtalálta az utat a marxizmushoz. Ezzel az értékeléssel egyébként Léderer Emma nem áll egyedül, hiszen Orosz István 1978-as értékelése szerint Szabó István már 1945 előtt is azok közé a történészek közé tartozott, akik a legközelebb álltak a marxizmushoz, ekként minősített történészi tevékenységét Pamlényi Ervin (ő főként az 1960-as évekre vonatkozóan), vagy Kriston Pál is.³⁰

Nem véletlen, hogy egy másik Szabó István-tanítvány viszont éppen ezt tagadta (igaz főként 1990 után, bár már 1978-ban is a „nemzeti” szempontokat érvényesítő történészként aposztrofálta, elsősorban egyetemi előadásai ügyén³¹). Rácz István egyébként a szellemtörténettel és a marxizmussal szemben határozta meg Szabó István pozícióját, tehát még a tanítványok részéről sem egyértelmű a marxizmussal való azonosítás, hogy Für Lajos vagy Borosy András értékeléséről³² már ne is beszéljünk. Mindenesetre a korábbiak alapján jogosan vonható le az a következtetés (nem lévén itt bele annak a nemigen belátható szövevénynek a boncolgatásába: mi is a „marxista történetírás”?), hogy Szabó István 1945 előtt biztosan nem volt marxista történész, elég csak (a számtalan egyéb érv mellett) a *plebs* és a *populus* megkülönböztetésére utalni, amikor a szociáldemokráciát (még 1944-ben is) azért bírálja, mert „nép”-en csak az alsóbb társadalmi rétegeket érti. De nyilván utalni lehet a Szabó elleni 1948-as támadásokra is, amelyek éppen azért indultak ellene, mert nem volt marxista („polgári”-nak vagy éppen „pozitivistá”-nak minősítették), s amennyiben most már konkrétan az 1945 utáni marxista történetírás mesternarratívájának tekintjük az „elkanyarodás”-ról és a „második jobbágyság”-ról szóló tézist, úgy Szabó István ismételen nem volt marxista, hiszen mindennek talán leginkább következetes cáfolója volt.³³

Persze Szabó István életművében található olyan pontok és források, amikor a marxizmusra hivatkozik, és bizonyos azonosulás elemei megtalálhatók kijelentéseiben – pl. egyetemi jegyzeteiben), illetve akár az 1960-as években, pl. a kapitalizmus kori parasztság kötetek bevezetésében, stb. Nagy kérdés viszont, hogy ez életművének leginkább lényegi részét érinti-e, vagy

pedig az utóbbi időben joggal előtérbe került probléma a „vörös farok” problémakörébe tartozik mindez.

Viszonylag röviden lehet végezni azokkal az értelmezésekkel, amelyek Szabó István történetírását „eklektikus”-nak (Rácz István) vagy egyfajta „történelem alulról” (history from below) megközelítés reprezentánsának tekintik.³⁴ Az eklektikus jelző elvileg minden történészre érvényes, nincs olyan irányzat, amelynek általánosabb jegyei minden az irányzathoz kapcsolható történészre kivétel nélkül érvényesek lennének, így viszont a historiográfiai stúdiuma szétesne minimum több ezer történész „rossz végtelen” életrajzára, s minden komolyságát elveszítené. Az eklektikus jelző használata (együtt pl. a „fragmentálódás”-sal) általában azt jelzi, hogy a kutató nem tud mit kezdeni az előtte tornyosuló anyaggal. (A „történelem alulról” minősítés, amelyet Fáy Béla persze csak kérdőjellel és ötletként vetett fel, amennyiben a történeti antropológiai szemszög érvényesítését jelenti egyrészt túl korai Szabó István esetében, másrészt pedig legfeljebb a hatvanas évek falutörténeti monográfiáinak bizonyos aspektusaira érvényes.)

Sokkal több megfontolandót (sőt talán a legtöbbet) azokban az értékelésekben vélek felfedezni, amelyek Szabó Istvánt a „népi ideológia”, a népi szemlélet egyfajta párhuzamának vagy egyenesen a reprezentánsának tekintik a történetírásban. Erre épült Für Lajos, Balogh István, részben Várdy Béla és Faragó Tamás véleménye, illetve támadói közül azok, akik „narodnyikizmus”-t vetettek szemére. (Sándor Pál ezt inkább tagadja.) Érdekes módon a Szabó István-tanítványok egy része – Orosz István, Rácz István – ezzel kevesebbet foglalkozik, s inkább a történész munkatársak, a Domanovszky-tanítványok, Hajnal István hatását húzzák alá.³⁵

Úgy gondolom, hogy az ő interpretációjukban számos megfontolandó szempont van, s Szabó István már a parasztság történetének középpontba helyezésével, a nemzeti-kisebbségi, demográfiai kérdések felvállalásával, általában a szociológiai szempont érvényesítésével, de a protestáns, s a magyarság „középpontját” az ország keleti felén, a Tiszántúlon, illetve az Alföldön megtaláló elkötelezettségével is számos vonatkozásban érintkezik a népi ideológiával. (Az érintkezés konkrét bizonyítására számos forrás áll rendelkezésünkre, Móricz Zsigmondtól kezdve, Erdei Ferencen keresztül Veres Péterig.) Amint tanulmányaimban utaltam erre, a korábbi irodalomból azonban kevésbé derül ki, hogy mi is ennek az érintkezésnek az igazi tartalma, hogyan érvényesül mindez Szabó István történetírói koncepciójának kialakulásában, az egyes művek, sőt az egész életmű gondolatvezetésében.³⁶

Kutatásaim eredményei szerint Szabó nézetei alapvetően egy *harmadik utas* koncepción nyugodtak (ez a népi ideológia gerince), hiszen számos parasztságtörténetre vonatkozó tanulmányában fejti ki, hogy a magyar fejlődést *átmenetinek* a nyugat- és kelet-európai társadalmi alakulás között. Ez a fel fogás szerintem a két világháború közötti ún. „művelődéstörténeti iskola” (Domanovszky Sándor) eredményeire nyúlik vissza, amely először vetette fel a magyar történeti irodalomban a termeltető és adóztató nagybirtok közötti különbség problémáját, ezzel részben a magyar fejlődés kelet-európai párhuzamait taglalta. Láthattuk, hogy Szabó István mindennek végső konzekvenciáit 1948 körül öntötte formába, amikor persze mondanivalója egy teljesen új kontextusba került, s a hivatalos ideológia a „második jobbágyság” és az „elkanyarodás” tézisével a magyar fejlődés Kelet-Európához való

tartozását próbálta igazolni. Mindezzel párhuzamos (s ezzel az ideológiával ellentétes) Szabó Istvánnak az az általános nézete, hogy tagadja a magyar történelemben az „osztályharc” motívumának átfogó magyarázó erejét, amivel párhuzamos a paraszti elnyomorodás, a földesúri kizsákmányolás fokozódása, az osztályharc élesedéséről szóló tézis.³⁷ Szabó István számtalan írásában mutatott rá a jobbágyi emelkedés lehetőségeire már a középkorban is, a kora újkorban erre a mezővárosok, a végvári katonáskodás, a hajdúszabadság révén nyílt lehetőség, de általában is a nemessé válás alternatívája, a nemes és jobbágy állapot sok szempontból való összeszővődöttsége, „közösség”-e, később pedig pl. a tanyák bizonyítják, hogy a jobbágyállapot nem volt kilátástalan. (Szerintem bizonyos fokig ennek az átmeneti állapotnak az alátámasztására szolgál pl. Szabó Istvánnak a nomád-félnomád kérdésben való állásfoglalása, de az is, hogy 1848/49 eredményeit a nemesi vezetés, a nyugat-európaiaktól való eltérés és a hiányosságok ellenére pozitívnak, a hasonló kelet-európai jelenségektől mindenképpen előbbre mutatónak tartja.)³⁸

Hozzá kell fűzni mindehhez ugyanakkor, hogy Szabónak e „harmadik utas” felfogása nem kezdettől fogva jellemző nézeteire, s fokozatosan alakult ki. A második világháború előtt (s részben alatt) erről történetírásában nem esik szó, sőt ott még kisebb részben egy nemzeti romantikus szemlélet elemei is kitapinthatók. Alapvetően hiányzik mindez népiségtörténeti tanulmányaiban, így *A magyarság életrajzában* (de „*A magyar parasztság történetében* is), ahol inkább a „populus”, a kompakt módon felfogott nép, „népi közösség” szempontjai érvényesülnek. Minderre bizonyíték az is, hogy teljesen hiányzik a „harmadik út” gondolata Mályusz Elemér népiségtörténettel kapcsolatos kutatásaiból, amely mégiscsak Szabó István ilyen jellegű törekvéseinek a bevallott kútfeje.

Mindez a „harmadik utas” felfogás egy másik szempontból is értelmezhető, s itt inkább azoknak a véleménye releváns (Orosz István, Rácz István, Pamlényi Ervin, Hoffmann Tamás, részben Fáy Béla, Wellmann Imre, Gyáni Gábor, Romsics Ignác, Fáragó Tamás), akik Szabó Istvánnak az egyébként alapvetően társadalomtörténeti alapállású történészekkel (Országos Levéltár-beli kollégáival, így Pleidell Ambrussal, Berlász Jenővel, Guoth Kálmánnal, Wellmann Imrével, Sinkovits Istvánnal, illetve Maksay Ferencsel, Fügedi Erikkel, Jakó Zsigmonddal) való rokonságát hangsúlyozzák, az igazán kiemelkedők, így Mályusz Elemér, Domanovszky Sándor vagy Hajnal István mellett. A nevek megemlítésén kívül ez az irodalom azonban nemigen tárta fel, hogy mi is ezeknek a párhuzamoknak a szemléleti tartalma, bár a metódikai vonatkozásokra, így a társadalomtörténeti aspektusra, a rendkívül széles körű, alkalmanként nem okleveles forrásbázisra vagy a rokontudományokkal való intenzív kooperációra (Mendöl Tibor, Györffy István, Kniezsa István, Melich János) többször utalt.

Jelen sorok írója ebben a vonatkozásban különösen Hajnal István szerepét és koncepcióját emeli ki, akinek a nézetei persze közel álltak a népi ideológiához is, itt tehát nincs különösebb ellentmondás. Merthogy Szabó fogalomrendszerében lehetetlen fel nem ismerni már a harmincas évektől kezdődően a „közösség”, a „kölcsonosság” a „szokásszerűség”, alkalmanként a „tradicionálizmus” s vele szemben (s persze szintén alkalmanként) a „racionálizmus”, „individualizmus”, „érdek”, „okszerűség” fogalmait. Előbbiekre különösen, amint erről korábban szó esett, *A debreceni közösség*, „*A paraszt-*

ság a magyarság történetében című előadása, az Eckhardt-kötetbeli tanulmánya, *A jobbágy megnemesítése, A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság időszakában*, az 1948-as kötet tanulmányai, de a hatvanas évekbeli falutörténeti monográfiák kapcsán is számos példát lehet hozni, sőt egyes tanulmányokban egyenesen tobzódik az ilyen jellegű szóhasználat.³⁹

Véleményem szerint ez (a levelezésük mellett) egyértelműen bizonyítja Hajnal István koncepciójának alapvető hatását és jelentőségét Szabó István életművében, ami azt sugallja, hogy az egyéni teljesítménynek, a munkának és az innovációnak (amelyek egyébként a nyugat európai értékek, a kapitalizmus, indusztrializmus és a „polgári” demokrácia eszméjével ekvivalensek) számára is csak a közösségi értékekbe, a „hagyományba” és a „szokások”-ba való integrálással van értelme és pozitív jelentősége de pl. a középkorban a jobbágy és földesúr viszonyát mindenképpen ez szabályozza legfőképp, nem feltétlenül az osztályharc vagy az érdek és a haszon). Ez a közösségi fogalom (amint erre Tagányi Károly kapcsán Wellmann Imre is utal), az egyéni szempontoknak a közösségi értékek alá rendelése (ami amúgy egyfajta keleti vonás, az 1945/48 utáni kelet-európai „népi” demokráciákra mindenképpen jellemző vonás) azonban számos vonatkozásban gyökeresen különbözik a szocialista-kommunista felfogás „közösségi” elvétől, hiszen utóbbi közösségen mindenekelőtt az állami onnipotenciával összekötött (azáltal megvalósított/realizált) tulajdon közösségét látta, ami így az egyéni szabadság kiküszöbölését, az egyénnek a közösség alá való rendelését jelentette. Szabó Istvánnál azonban (s itt tökéletesen egyezik Hajnal Istvánnal) mindezzel szemben a „közösség” többek között „kölcsonosság” is, ami az egyéni, az individuális szabadság elvét is magában hordozza, nem véletlen, hogy számtalan tanulmányában hangsúlyozza a jobbágyi/paraszti autonómia szempontjait. Mindezzel azonban ismét egy átmeneti és harmadik utas, Nyugat és Kelet (egyén és közösség) között kiegyenlítést igénylő szemlélethez jutunk.

Szeretném hangsúlyozni/aláhúzni azonban azt is, hogy Szabó István mindehhez alapvetően 1945 után jutott el, ezen felül népi és történelmi azért nem állott olyan kibékíthetetlen ellentétben egymással nézeteiben, mint a népi ideológia számos hívénel, s 1945 előtti nézeteiben inkább Mályusz Elemérre vagy Domanovszky Sándorra hivatkozik. Bizonyíték minderre akár a *Nemzetszemlélet és magyarságtudat* című tanulmánya is, ahol többször referál pozitívan Szeffű Gyulára, s ezt megteszi egyéb helyeken is.

1947-es véleményében kifejezetten a magyar nép története helyett a magyar nemzet története címet kéri számon, s ezt egyetemi előadásaiban következetesen érvényesíti (végig a magyar nemzet történetéről beszél), ötvenes évekbeli lektori véleményeiben is bírálja az „ún. történeti Magyarország”, „ún. Szent István-i állam” kifejezéseket, de számos példát lehet hozni a történelmiség hordozóinak tekintett nemességről való pozitív felfogásáról, többek között 1848/49-cel kapcsolatban, ahol Szabó nem véletlenül igazolta Kossuth pozícióját.⁴⁰

■ JEGYZETEK

A rövidítések feloldása: MTA KIK Kt – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattára

1. Lásd *Szabó István emlékkönyv*. Szerk. Rác István. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1998. 17.

2. Szabó István műveinek bibliográfiája lásd Bitskey Istvánné: *Szabó István 1898–1969*. Kosuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára, Debrecen, 1982. Debrecenre vonatkozó munkásságáról Balogh István: *Szabó István debreceni vonatkozású munkássága*. Déri Múzeum Évkönyve, Debrecen, 1978. 453–458. Mindkettőt jelentősen kibővítve Erős Vilmos: *Populus, plebs, rusticus*. (Szabó István „harmadik utas” társadalomtörténete.) Ráció, Bp., 2022.
3. Lásd Bitskeyné: *Szabó István 1898–1969*.
4. Lásd *Szabó István emlékkönyv*. 19.
5. Lásd Sándor Pál: *A magyar agrár- és paraszttörténet polgári irodalmának kritikájához*. Századok 1955. 373–419.
6. Lásd *A harmadik út felé* (Szabó István történész cikkekben és dokumentumokban). Szerk., válogatta, a jegyzeteket készítette Erős Vilmos. Lucidus, Bp., 2006.
7. Lásd pl. Balogh István: *Adalékok egy korszak történetírásához*, Debreceni Szemle 1993/1. 119–134.
8. Lásd Erős: *Populus, plebs, rusticus*. 442–449.
9. A kétkötetes, nagylegzetű kapitalizmus kori parasztságtörténeti munkáért Szabó István 1967-ben Akadémiai Nagyjutalomban részesült.
10. Erős: *Populus, plebs, rusticus*. 466.
11. Lásd róla Balogh István: *Alkotás és tudományszervezés a politika szorításában*. In: *Szabó István emlékkönyv*. 37–52. 45.
12. Korábban még Szabad György, Szántó Imre, Maksay Ferenc műveiről készített hasonlót. Lásd Erős: *Populus, plebs, rusticus*. Passim.
13. Kávássy Sándor levele Szabó Istvánhoz, Kölcse, 1956. július 29. MTA KIK Kt., Ms 5438/143.
14. MTA KIK Kt., Ms 5438/134. Erdei Ferenc Szabó Istvánnak. Bp., 1967. szeptember 15. Lásd *A harmadik út felé*. 397.
15. Lásd Erős: *Populus, plebs, rusticus.*; Uó: Egy „polgári” történész viszontagságai az 1950-es/1960-as években. *Múltunk* 2020/4. 106–130.; Uó: “Prussian Way” versus “Third Road”. *Peasant-History in Hungary in the 1950s and 1960s. The Case of István Szabó*. Moving the Social. Bochum, Institut für Soziale Bewegung, 68. 2. 67–81.
16. Lásd *Agrárnépesség, agrártársadalom Magyarországon a Mária Terézia-kori úrbérendezés és 1945 között*. Szabó István (1898–1969) történettudós emlékének. Szerk. Kávássy Sándor, Bessenyei György Tanárképző Főiskola Történettudományi Tanszéke, Nyíregyháza, 1987.
17. Lásd *Parasztság és magyarság. Tanulmányok Szabó István történetíró születésének 90. évfordulója tiszteletére*. Szerk. Rácz István. Történelmi és Klasszika-Filológiai Intézet, Debrecen, 1989.
18. Erős: *Populus, plebs, rusticus.*; *A harmadik út felé*.
19. Erős: *Populus, plebs, rusticus*. 42–82.
20. Lásd Erős Vilmos: *A „populus” bővületében (Szabó István népiségtörténete az 1930-as és 1940-es években)*. I–III. Valóság 2019/3. 59–79.; II. Valóság 2019/4. 12–41.; III. Valóság 2019/5. 33–58 .
21. A szerző Szabó István és Hajnal István kapcsolatára is több filológiai bizonyítékot szolgáltat monográfiájában. Lásd Erős: *Populus, plebs, rusticus.*, valamint *A harmadik út felé*. 249–253.
22. Lásd *A harmadik út felé*. Erős: *Populus, plebs, rusticus*.
23. Erős: *Populus, plebs, rusticus*. 219–326.
24. Erős: *Populus, plebs, rusticus*. 327–350. Valamint Erős Vilmos: *Szabó István és 1848/49*. Valóság 2003/7. 94–108.
25. Erős: *Populus, plebs, rusticus*. 353–390.
26. Erős: *Populus, plebs, rusticus*. 391–439.
27. Uo.
28. Erős Vilmos: *Szabó István (1898-1969) a magyar történeti irodalomban*. Századok 2020/3. 621–644.
29. Erős: *Populus, plebs, rusticus*. 15–16.
30. Részletesen Erős: *Szabó István (1898-1969) a magyar történeti irodalomban*.
31. Uo.
32. Uo.
33. Erős: *Populus, plebs, rusticus*. Passim.

34. Erős: *Szabó István (1898-1969) a magyar történeti irodalomban.*
35. *Parasztság és magyarság.* 9–12.
36. Erős: *Populus, plebs, rusticus.* 13–40.
37. Lásd Székely György, de pl. Szendrey István, Szuhay Miklós, Kristó Gyula, Pach Zsigmond Pál és mások Szabó István elleni kritikáit. Részletesen Erős: *Populus, plebs, rusticus.*
38. Erős: *Populus, plebs, rusticus.* Erős: “*Prussian Way*” versus “*Third Road*”.
39. Lásd pl. Erős: *Populus, plebs, rusticus.* 235., 250., 271.
40. Erős: *Szabó István és 1848/49.*

ROMSICS IGNÁC

KOSÁRY DOMOKOS (1913–2007)

■ Nem készült történésznek. Az átlagon felüli intelligenciával rendelkező fiatalokhoz hasonlóan sok minden érdekelt, és több területen tehetségesnek mutatkozott. A budapesti Pázmány Egyetem Trefort utcai gyakorló gimnáziumának, az ún. Mintának a növendékeként fizikai kísérleteket végzett, és különböző mechanikai szerkezeteket konstruált. Ezek egyikét ma is őrzi a gimnázium szertára. Nagyon jól rajzolt és festett, rajztanára próbálta is a képzőművészetek felé terelni. Zongorázott, hegedült és falta a könyveket. Az utóbbi nem is csoda, hiszen apja tanár, anyja pedig a Horthy-korszak neves ifjúsági regényírója, Kosáryné Réz Lola volt.

Végül a tanár szakot választotta, és 1931-ben a pesti bölcsészkar történelem–latin szakára iratkozott be. Ezzel egy időben felvételt nyert az 1895-ben alapított neves tanárképző intézménybe, az Eötvös Collegiumba, amely a párizsi *École Normale Supérieure* mintájára külön szakképzésben részesítette a bennlakó diákokat. A latin, a klasszikus görög és a német után, melyek alapjait már a gimnáziumban elsajátította, itt tanult meg franciául, és itt ívódott zsigereibe az a szellem, amelynek legfőbb jellemzői a tudás és a teljesítmény becsülete s „az emberben élő legmélyebb pokol: a butaság gyűlölete” (Sőtér István) volt. Politikai téren pedig a felvilágosodás racionális eszmeiségének és az erre épülő nyugat-európai demokráciák ethoszának a tisztelete.

„A kutatót felelőssége és szakmai tisztessége nemcsak arra kötelezi, hogy bonyolult igazságokat elfogadjon, hanem arra is, hogy kritikai vizsgálat és viszonyítás nélkül, pusztán tekintélyi alapon ne fogadjon el »igazságokat.«”

A történetírás módszertanát, a források megszólaltatásának, szelekciójának és a múlt mozaikdarabjai egységes épületté formálásának tudományát az egyetem kiválóan felkészült professzoraitól, Domanovszky Sándortól, Hajnal Istvántól, Mályusz Elemértől és mindenekelőtt a haláláig mesterének tekintett Szekfű Gyulától sajátította el. Első írásában, amely 1934-ben jelent meg németül, a 19. századi nemzeti liberális és pozitivisták történetírói hagyományt egyaránt meghaladottként mutatta be, s egy olyan új, objektívebb és ennyiben tudományosabbnak tételezett történetírást jelölt meg követendő ideálként, amely az egyes korszakok „szellemi életének” vizsgálatát tekintette alapvetőnek. Vagyis a német gyökerű és a magyar tudományosságban ekkortájt domináns szellemtörténetet. Szekfű Gyula és Hóman Bálint mellett mintaadó példaként két német szerzőre hivatkozott: Leopold von Rankéra, a historizmus atyjára és Karl Lamprechtre, aki elsőként értelmezte a történelem nagy korszakait szociálpszichológiai aspektusból.¹ A szellemtörténeti megközelítés mellett vonzónak találta Szekfű történetírói teljesítményét azért is, mert egész addigi pályáján határozottan fellépett a romantikus és önáltató nemzeti mítoszok terjesztőivel szemben. A történész feladata és felelőssége – írta 60 éves mesterének életművét méltatva 1943-ban – annak elősegítése, hogy a nemzeti múltat a nemzet tagjai „olyannak lássák, amilyen az a történetíró kritikai módszere és legjobb lelkiismerete szerint valóban volt”, még ha tudjuk és el is ismerjük, hogy „a múlt ismerete, mint minden más ismeret, folyton alakuló valami”. *A száműzött Rákóczi* (1913), amelynek pártosztól mentes realista attitűdjéért a háború előtt Szekfűt sokan nemzetgyalázzal vádolták, Kosáry ugyanebben az írásában „legszebb történeti monográfiánk egyikeként” méltatta. Imponált Kosárynak az is, hogy a közhiedelemmel ellentétben mestere egyáltalán nem lecsupaszított politikátörténetet adott elő, inkább tág értelemben felfogott, a mindenkori társadalmi valóságba ágyazott eszme- vagy gondolkodástörténetet.²

A négy egyetemi év alatt Kosáry Domokos minden kollokviumát jeles eredménnyel abszolválta, miként alapvizsgáit is a második év végén. Emellett több tanártól kapott dicséretet. A legtöbbet Szekfű Gyulától, akivel az évek folyamán meghitt viszonyba került, de másoktól, például a mindenki szerint „irgalmatlanul szigorú” Mályusz Elemértől is. Latinból és franciából ugyancsak a legjobbak közé tartozott. Kollégiumi latintanára, Moravcsik Gyula sajnálkozva vette tudomásul, hogy tanítványa nem nyelvésznek készült, hanem „inkább történeti irányban” dolgozik. Dacára ennek többször terjesztette fel kollégiumi dicséretre, és még 1934-es értékelésében is azt írta róla, hogy „latin nyelvi tudás és készség tekintetében szinte összes társait túlszárnyalta”. Pedig a francia mellett ekkor már angolul is tanult.³ „A munka a fontos” – jegyezte Kosáry naplójába még gólyaként, és ezt Leopold von Rankéhoz hasonlóan („*Labor ipse voluptas*”) egész életében így gondolta.

Tanítási gyakorlatait 1935 végén teljesítette régi alma materében. Szakvezetői egykori tanárai, Sipőcz Pál és Dékány István voltak. Mindketten elragadtatottan nyilatkoztak róla. „Szép készültségű, tanító vénával megáldott, tehetséges fiatalember. Modora megnyerő, közvetlen nyíltszívű, vidám” – írta róla valamikori osztályfőnöke és latintanára. Történelemtanára, Dékány István – egyébként egyetemi magántanár és az MTA tagja – pedig így jellemezte: „Kiváló képességű, rendkívül energikus, szinte apostoli lelkű, vérbeli tanár. Magas etikai egyéniség. Évtizedekere visszamenőleg hasonló értékes

tanárt itt nem talált.”⁴ A tanítási gyakorlatot 1936 áprilisában követte az államvizsga, ezt pedig ugyanezen év júniusában doktori disszertációjának megvédése. Témája, melyet Szekfű Gyulától kapott, az addig lényegében árulónak tartott Görgey Arthur 1848–49-es tevékenysége s különösen annak megítélése volt Világostól az I. világháborúig. Munkáját, amely mind terjedelmével mind fajsúlyos mondanivalójával messze felülmúlta az akkor szokásos doktori disszertációkat, két bírálója, Szekfű Gyula és Mályusz Elemér egyaránt kiválóra értékelte. Elsőrendűen sikerültek szóbeli vizsgái is. Mindezek alapján 1936. június 20-án Kosáry Domokos történelem–latin szakos tanárt summa cum laude minősítéssel a Pázmány Péter Tudományegyetem rektora bölcsészdoktorrá nyilvánította. Disszertációjával, amely 1936 nyarán már meg is jelent, Kosáry érdemben hozzájárult ahhoz, hogy az árulás vádja végre elhalványuljon, és az 1930-as évek második felére Görgey Hunyadi János és Zrínyi Miklós mellé, a nagy magyar katonák sorába kerüljön.⁵

Kosáry kiemelkedő intellektuális képességeivel minden tanára, beleértve az Eötvös Collegium kurátorát, Teleki Pált is, tisztában volt. Ezzel magyarázható, hogy a szokásoktól eltérően nem egy, hanem gyors egymásutánban két állami ösztöndíjat is megítéltek számára. Így 1936–37-ben egy tanévet Párizsban, majd 1938–39-ben közel másfél évet Londonban tölthetett. Mindkét útja döntő befolyással volt történetírói habitusának alakulására. A Sorbonne professzorai közül maradandó hatást gyakorolt rá Marc Bloch, az *Annales* alapító szerkesztője és Charles Seignobos, az akkor használatos történelem módszertanok egyikének szerzője. Őket, valamint társaikat hallgatva és olvasva ébredt rá a társadalomtörténet és az összehasonlítás, a komparatiztika fontosságára, ami kiválóan alkalmas volt a különböző nemzeti történetírások romantikus toposzainak a hiteltelenítésére, és jól megfeleltethető volt annak a deheroizáló attitűdnek, amely Szekfű Gyula nyomán őt is jellemezte. Érdeklődése a személyiség történelemben betöltött szerepe iránt az új tematikák, szempontok és módszerek megismerése ellenére élete végéig megmaradt. Londonban többek között a „szlávbarát” Robert Seton-Watson diplomácia-történeti szemináriumaira járt, akivel többször vitába is keveredett. Oxfordban az inkább „magyarbarát” Carlile A. Macartney tette rá a legnagyobb benyomást, aki nemcsak tanított, hanem politikai elemzőként a *Foreign Office* kutató stábjának is dolgozott. Természetesen mindkét város nagy könyvtáraiban és levéltáraiban is többször megfordult, s igen jelentős cédu-laanyagot halmozott fel a Monarchia és azon belül a 19. századi magyar törekvések brit és francia megítéléséről. Ezek felhasználásával a következő években több kisebb tanulmányt, sok év múlva, amikor munkakörülményei ezt lehetővé tették, pedig könyveket is írt.

A párizsi és a londoni út között két fontos esemény történt életében. 1937 szeptemberében kinevezték az Eötvös Collegium tanárává, december 16-án pedig oltár elé vezette Huszti Klárát, a neves klasszika-filológus és kultúrpolitikai potentát, Huszti József leányát. Szekfű, Domanovszky és Teleki mellett ezzel egy negyedik fontos patrónusra is szert tett. Domanovszky felkérésére 1938 nyarán részt vett a történészek világszövetségének zürichi kongresszusán, ahol előadást is tartott a Monarchián belüli 1848-as forradalmi mozgalmakról. A főleg egykori professzoraiból összetevődő 25 tagú magyar delegáció legfiatalabb, ám nyelviileg egyik legfelkészültebb tagja volt. Ezt többek között a Nicolae Iorga vezette román delegáció tagjaival franciául folytatott heves vitájával is igazolta.⁶

1939 szeptemberétől hosszú távú és kényelmes – heti nyolc órát kellett tartania – tanárkodásra készült az Eötvös Collegiumban. Egy amerikai magyar egyesület felkérésére és Szeffő biztatására emellett elkezdett fogalmazni egy országtörténetet. A sors azonban, akit ezúttal Teleki Pálnak hívtak, közbeszólt. A kormányfő szükségesnek tartotta, hogy a *State Department* illetékeseivel és az amerikai magyarokkal informális úton is tudassa: „amíg én élek, addig Magyarország nem keveredik be a háborúba, mert ez tragikus dolog. Ezt a németek biztosan elvesztik, és akkor jön a muszka.” A feladatra Kosáryt és kedves tanársegédjét, Kovács Pétert szemelte ki, akik kalandos utazás után 1940. március 4-én érkeztek meg New Yorkba.⁷

A New Yorkban töltött fél év alatt Kosáry befejezte országtörténetét, amely 1940 augusztusában már a könyvesboltokba is került. A közel ötszáz oldalas *A History of Hungary*, amely 1943-ban magyarul, majd 1944-ben spanyolul és svédül is megjelent, a magyarok etnogenezisével kezdődött, és Teleki Pál 1939–41-es miniszterelnökségével zárult. Számos rész munka mellett elsősorban Hóman és Szeffő terjedelmes *Magyar Történetének* 1928 és 1933 között megjelent kötetekre támaszkodott, melyet az irodalmi ajánlásban „a legmagasabb követelménynek is megfelelő modern szintézisnek” nevezett. Mestereihez hasonlóan a honfoglalókat ő is az ugarság és a bolgár–törökök keveredéséből létrejött népcsoportnak tartotta, s nagy elismeréssel írt Szent Istvánról és Szent Lászlóról, Károly Róbertről és Nagy Lajosról, Mátyás királyról és Bethlen Gáborról, s a török utáni újjáépítést hathatósan előmozdító Mária Teréziáról. A reformkorral foglalkozó fejezet középpontjában Széchenyi és Kossuth személye és politikája állt. Mindkettőjükéről nagy elismeréssel írt; Széchenyiről mint a polgári átalakulás programadójáról, Kossuthról mint a liberális doktrína népszerűsítőjéről. A köztük lévő ellentét lényegét abban jelölte meg, hogy míg Széchenyi nem akarta az Ausztria és Magyarország közötti viszony problémáját kiélezni, mert látta, hogy ez a két ország közötti „alkotmányos, sőt katonai küzdelemhez vezethet, melyben Magyarország lesz az esélytelenebb”, addig Kossuth „levonta a liberális eszmék logikus következményeit és politikájának legfőbb céljává az ország politikai szabadságát tette meg”. 1848–49 egyik főszereplője ugyancsak Kossuth, a „nemzeti védelem megtettesítője”, a másik pedig Görgey, „a szabadságharc kiemelkedő katonai géniusza” volt. A köztük lévő ellentétet tényszerűen és távolságtartóan, az igazságosztó szerepét tudatosan kerülve ismertette. A viszály lényegét abban látta, hogy Kossuth politikus – „jogász és államférfi” – volt, Görgey pedig katona, hadvezér. Ebből következett, hogy Kossuth még akkor is harcolni akart, amikor ennek már semmi értelme sem lett volna, míg Görgey belátta a fegyverletétel elkerülhetetlenségét, amellyel sok ezer honvéd életét mentette meg.

A Világos utáni időszakot tárgyalva kimerítően s nagyon egyetértően írt a dunai konföderáció 1861–62-es programjáról, amelyben lehetőséget látott a térség nemzetiségi ellentéteinek meghaladására. A nemzetiségi kérdés a dualizmus korával foglalkozó két fejezetnek is központi témája volt. Az I. világháború alatti és utáni külföldi vádakról kimutatta azok túlzó jellegét. Ugyanakkor nem tagadta, hogy – Deák és Eötvös útmutatásától eltávolodva – a 19. század utolsó harmadától jelen volt, sőt erősödött az asszimilációs szándék. A korszak egyéb problémái közül kettőt exponált: a nagybirtokrendszer fennmaradását és a zsidóság felemás integrációját.

A Monarchia és a történelmi Magyarország felbomlását alapvetően a nemzetközi élet eseményeivel, a nagyhatalmak stratégiai céljaival és az utódállamok vezető politikusaiknak propagandatevékenységével magyarázta. A határok védelmének elmulasztásért éles kritikával illette Károlyit és környezetét, miközben belpolitikai reformterveiről, mindenekelőtt a földreformról és a választójog szót sem ejtett. Egyoldalú képet festett a Tanácsköztársaságról is, amelyet „egy kicsiny, de jól organizált csoport terrorjával” azonosított. A forradalmakkal foglalkozó fejezete végén esett szó a fehér terrorról, amelynek méreteit és jelentőségét kisebbiteni, Horthy felelősségét pedig tagadni igyekezett.⁸ Nemzetközi ismertségét Kosáry ezzel a szintézisével alapozta meg.

Hazaérkezése után új kihívással szembesült. Hóman Bálint felajánlotta számára az újonnan létrehozott Gróf Teleki Pál Tudományos Intézet Történettudományi Intézetének igazgatóhelyettesi posztját. Anélkül, hogy az Eötvös Collegium szaktanári állását feladta volna, Kosáry elfogadta az egyéniségének teljes mértékben megfelelő irányító és szervező szerepet. 1941 végétől a 28 éves Kosáry tehát tanított, kutatott és a középkorral foglalkozó igazgató, Deér József mellett (és gyakran helyett) szervezte, irányította az intézeti munkát. Eredményei közül kiemelkedett a *Revue d'histoire comparée* névre keresztelt francia nyelvű évnegyedes periodika megindítása 1943-ban, amelyet régi kollégiumi szobatársának, Benda Kálmánnak a közreműködésével szerkesztett. Ebben Kosáry is több írását közzétette. Az 1943-as évfolyamban jelentette meg például Kossuth 1851-es kútahtyái alkotmánytervét, nyilvánvalóan a háború utáni rendezésre gondolva. Az 1944-es évfolyamban pedig az európai hatalmi egyensúly (*balance of power*) több évszázados eszméjével foglalkozott, ugyancsak az aktuálpolitikai összefüggésekre kihegyezve. Mindkét írása kapcsolódott a Kállay-kormány békeelőkészítő tevékenységéhez, amelyet a Külügyminisztérium részéről Szegedy-Maszák Aladár és Kertész István koordináltak. Történetírás és politika illetően összefonódása Kosáryt egyáltalán nem zavarta, inkább stimulálta. Tetszett neki, hogy a történelemből leszűrhető tanúságokat a politika alakítói elé tárhatja.

Miközben tanított és szervezett, Kosáry egyéni kutatásait sem adta fel. Az 1940-es évek elejétől egy háromkötetesre tervezett, „szigorúan tudományos igényű” Kossuth-életrajz írásához fogott. Kiadójával, a Magyar Szemle Társasággal egyetértésben azt tervezte, hogy Kossuth halálának 50. évfordulójára, az 1944-es könyvnapra hozzák ki az első kötetet. 1943 szilveszterére Kosáry el is készült a kézirattal, s 1944 elején a nyomdai munkálatok is megindultak. Az ország német megszállása és az ezt követő hatalomváltás miatt a „kiszedett könyv” megjelentetését azonban elhalasztották.

Ügyvezető igazgatósága, a *Revue* és a hozzá kapcsolódó magyar és francia nyelvű könyvsorozatok kiadása, új kutatásokon alapuló szaktanulmányai és nem utolsósorban szakmán túli társadalmi és politikai kapcsolatai Kosáryt messze nemzedéktársai fölé emelték. Sokan a magyar történetírás jövőbeli meghatározó személyiségét, az új Domanovszkyt és Szekfűt, sőt a kultúr- és tudománypolitikus Telekit és Hómant látták benne. Bár 1944–45-ben Magyarországról nem az angolszász, hanem a szovjet csapatok úzték ki a németeket, egy-két évig, az ún. koalíciós időszakban erre mutatkozott is esély.

Az 1945 és 1949 közötti közel fél évtized Kosáry Domokos pályájának első csúcspontja. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945 augusztusában kine-

vezte a Történettudományi Intézet igazgatójává, amely a következő néhány évben változó összetételben 20-25 fővel működött. Ő és munkatársai készítették el a demokratikus szellemű új történelemtankönyveket, melyek első köteteit már 1945 őszen kézbe vehették a diákok. Sikerült biztosítani a *Revue* megjelenését és könyvsorozataik folytatását is. Továbbra is részt vettek a békekonferenciára készülő magyar delegáció munícióval való ellátásában.

Az intézeti munka irányítása mellett változatlan óraszámban tanított az Eötvös Collegiumban, sőt a moszkvai követnek állt Szekfű Gyula helyett az egyetemen is. A 19. századi magyar történelemmel foglalkozó előadásaira 90-100, szemináriumaira 20-22 fő járt, köztük Hanák Péter, Katus László, Litván György, Niederhauser Emil, Spira György, Szabad György és Vörös Károly. Az először nem s később sem könnyen igazolt Domanovszky helyett 1946 februárjában megválasztották a Magyar Történelmi Társulat ügyvezető alelnökévé. A rádióban egymást érték ismeretterjesztő jellegű előadásai a magyar és a világtörténelem különböző kérdéseiről. Többször utazott előadni, kapcsolatokat építeni és kutatni Ausztriába, Svájcba, Franciaországba, Angliába és Svédországba. 1946 tavaszán megjelent Kossuth-trilógiájának első kötete: a *Kossuth Lajos a reformkorban*. Csaknem négyszáz oldalas, irodalmi igényességgel megformált művét, amely Kossuth pályakezdésének első tudományos igényű feldolgozása volt, a Magyar Tudományos Akadémia az 1946-ban és 1947-ben megjelent legjobb történelmi munkának minősítette, és 1948-ban Kosárynak ítélte az ezzel járó díjat. Következett volna akadémikussá választása, melyet többek között Szent-Györgyi Albert is pártfogolt, ám a nagypolitika alakulása miatt erre csak több mint 30 év múlva kerülhetett sor.

A többpártrendszer egypártrendszerre alakításával párhuzamosan a történetírás gleichschaltolása is végbement. 1949 márciusában kicserélődött a Történelmi Társulat vezetése, és átalakult a Századok szerkesztősége. A kulcspozíciókba Andics Erzsébet, Pach Zsigmond Pál és Hanák Péter kerültek. A következő célpont a Történettudományi Intézet volt, ahonnan 1949 őszen távolították el Kosáryt és az általa vezetett „hírszerző gyanús tudóscsoportot”, tagjai között Benda Kálmánnal. Ezzel egyidejűleg az egyetem is megvált tőle. Szekfű tanszékét a kommunista történészcsoport vezetőjének, Andics Erzsébetnek a gondjaira bízta, aki nem tartott igényt Kosáry előadásaira. Szakvezetői állása az egyébként ugyancsak felszámolásra ítélt Eötvös Collegiumban egyelőre megmaradt, ám a jobboldali múltját feledtetni akaró új igazgató, Lutter Tibor 1949 ősztől szabadságolta. Az ekkor 37 éves Kosáry Domokos, az 1940-es évek első felének feljövő csillaga és az évtized második felének meghatározó történésze és történetpolitikusa 1949 szilveszterén úgy köszönt el az óévtől, hogy minden hatalmát, befolyását és nagyrészt munkáját is elvesztette. A legrosszabbtól azonban megmenekült: nem tartóztatták le, nem fogták perbe, és még csak nem is internálták. Pedig környezetével együtt ő is tartott ettől. Egykori diákja, aki professzora lakásán is megfordult, jelentette róla 1950. május 15-én, hogy Kosáry „állandó rettegésben él”. Amikor becsöngetett hozzájuk, „ijedten kérdezték, hogy ki az?”⁹

A magyar tudományos élet irányítását 1949 végére kézbe vevő kommunista vezetés Kosáryt a kutatásszervezéstől, a tudománypolitikai szerepvállalás lehetőségeitől és a tanítástól, vagyis a fiatalok történelmi tudatának alakításától egyaránt megfosztotta. Azt viszont nem akadályozta, hogy a szakma peri-

fériájára szorítva továbbra is szellemi munkával foglalkozzon. Molnár Erik, a Történettudományi Intézet új igazgatója féléves ösztöndíjat biztosított Kosáry számára a *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába* című kézikönyv összeállítására. Ezt a további kutatások elősegítése szempontjából rendkívül hasznos munkát Kosáry ötlötte ki. Úgy gondolta, hogy egy bibliográfia összeállítása teljesen ideológiamentes feladat, tehát nem kell ütköznie senkivel. Bár ebben csalódnia kellett (egy diktatúra ideológiai cenzorai mindig, mindenhol és mindenbe bele tudnak kötni, ha akarnak, és Magyarországon ekkortájt feltétlenül akartak!), a nagyszabású vállalkozás első kötete 1951-ben, a második 1954-ben és a harmadik 1958-ban mégis csak megjelenhetett. Ennek kiegészített és modernizált változatait a mai napi használják a kutatók és az egyetemisták.

A féléves ösztöndíj természetesen nem biztosította a Kosáry család megélhetését. Huszti Klára ezért 1950-től képesítésének megfelelően elkezdett tanítani egy általános iskolában, Kosáry pedig könyvtárosnak állt. 1951 őszétől az Országos Könyvtári Központ, 1952 októberétől pedig az Agrártudományi Egyetem Könyvtárának munkatársaként, majd 1955-től igazgatójaként dolgozott. Igazgatói kinevezése jelentős részben a Nagy Imre által 1953 nyarán meghirdetett „új szakasz” politikájának volt köszönhető, amelynek egyik hangsúlyos eleme a „jó szándékú” és „felkészült” „régie értelmiségnek” okozott sérelmek orvoslása és képzettségüknek megfelelő munkakörökbe helyezése volt. Kosáry a magyar kommunisták nemzetileg elkötelezett, „nem Moszkva szagú képviselőjének” tartotta Nagy Imrét, és teljes mellszélességgel támogatta politikáját. 1956. június 7-én jelen volt Nagykád Orsó utcai lakásán, ahol az időközben félreállított miniszterelnök 60. születésnapját ünnepelte a reformpárti magyar értelmiség színe-java. Sőt nemcsak jelen volt, hanem pohárköszöntőt is mondott az ország volt és „leendő” miniszterelnökére.¹⁰

Kosáry ezekben a hetekben, hónapokban kezdett közel kerülni azokhoz a reformkommunistákhoz (Vásárhelyi Miklós, Donáth Ferenc, Litván György), akikhez ettől kezdve élete végéig stratégiai szövetség fűzte. Ők balról, Kosáry jobbról érkezett Nagy Imre környezetébe. Kölcsönösen fontosnak és hasznosnak tűntek egymás számára. A reformkommunisták szemében Kosáry testesítette meg a sztálinizmussal szembenálló, demokratikus elkötelezettségű, nagytekintélyű és nemzetközileg is felmutatható szaktudóst, míg Kosáry számára a sztálinizmustól eltávolodott reformkommunisták jelenítették meg azt a valószínűleg Moszkva számára is elfogadható politikai irányzatot, amelytől az ország sorsának demokratikus irányú jobbrafordulását remélte.

1956. október 23-án részt vett a diáktüntetésen, amelynek egyes mozzanatait megindultan és patriotá büszkeséggel jegyezte naplójába. Október 31-én beválasztották az Agrártudományi Egyetem Forradalmi Bizottságába, november 3-án pedig a Magyar Történészek Forradalmi Bizottmányának elnökévé emelte a Történettudományi Intézetben összegyűlt mintegy negyven történész. A két hét alatti felszólalásaiban és nyilatkozataiban Kosáry hitet tett a „nemzeti demokratikus forradalom” célkitűzései mellett, miközben az önkényeskedéseket és atrocitásokat határozottan elítélte. Történelmi tanulmányai és a hírek alapján úgy látta, hogy „van sansz arra, hogy ezt a tűrhetetlen és ostoba diktatúrát lazítsuk. Azt nem hittem, hogy a szovjetet sikerül kiűzni, de azt, hogy egy finn megoldás jön létre, azt lehetőségek tartottam. Amit én mindig reméltem, hogy a szovjet egyszer megbukik, az még elég messzinek tűnt.”¹¹

A november 4-ei szovjet intervenció után elkezdte gyűjteni a forradalom dokumentumait: újságokat, rölapokat, sőt egyéni visszaemlékezéseket is. Gyűjteményéről említést tett a Francia Intézet igazgatójának, majd egy ebéd keretében a francia nagykövettel is megvitatta a két hét néhány homályos eseményét. Ez lett a veszte. Beszélgetésüket ugyanis a magyar államvédelem lehallgatta, a követ ezzel kapcsolatos jelentéseit pedig elfogta. A szóban kötött – egyébként mindenki által ismert és tárgyalt – információkat „kémadatoknak” nyilvánították, és 1957. november 14-én „folytatólagosan elkövetett hűtlenség” vádjával letartóztatták. A hadbíróság 1958. június 18-án ítélte négy év börtönbüntetésre, amibe az előzetes letartóztatásban töltött hét hónapot is beszámították. A következő közel két évet Kosáry a Kozma utcai gyűjtőfogházban töltötte. Déry Tiborhoz hasonlóan neki is megengedték, hogy könyveket kapjon, és kedvére olvasson, jegyzeteljen és írjon. S ő élt is ezzel a lehetőséggel. Mint annak idején Párizsban és Londonban, ezúttal is hatalmas cédulaanyagot halmozott fel, s több későbbi könyvének vázlatát papírra vetette. Gályapadból laboratórium, ahogy egy másik mellőzött, Németh László ajánlotta ugyanezekben az években. Több társával együtt 1960 áprilisában szabadult az Elnöki Tanács részleges kegyelmi rendelete alapján.¹² Kiszabadulásáról a magyar sajtó nem, „csak” a *Neue Zürcher Zeitung* adott hírt.¹³

Nem könnyen talált munkát. 1961 őszéig az Országos Fordító Iroda külső munkatársaként dolgozott, majd a Pest megyei levéltárba került, amelynek igazgatója, Lakatos Ernő egyik első tanítványa volt az Eötvös Collegiumban. Itt 1966-ig maradt. A levéltárban töltött öt év termése néhány helytörténeti tanulmány, többek között a *Paraszti „família” a XVIII. század elején* (1963), a *Pest megye a kuruc korban* (1965) és *A tétényi „tumultus” 1766-ban* (1966). Ez utóbbi a tétényi jobbágyok néhány óras zendülésének „sűrű” leírása a korabeli bírósági tanúvallomások és egyéb dokumentumok alapján úgy, hogy a cseppben a tenger, vagyis a parasztek korabeli életkörülményei is látszódnak. Ma mikrotörténelemnek neveznénk. Ezek elkészítése során ismerte fel, hogy nem elég a megjelölt forrásokat és az irodalmat rendszerbe foglalva kiadni, hanem a nyomtatott könyvtári anyagot érdemes szembesíteni a kiadatlan levéltári forrásokkal. A *Bevezetés* első kötetének új kiadása 1970-ben már így látott napvilágot. Ez a „szürke Kosáry”, ahogy színe alapján a diákok akkor és azóta is emlegetik. Ezt további négy kötetnek kellett volna követni, amelyeknek a munkálatai a következő évtizedekben azonban mindig halasztódtak, elakadtak, majd újrakezdődtek. 1966-tól két évig az MTA „független” kutatója volt, majd 1968-ban visszakerül oda, ahonnan 1949-ben elűzték: a Történettudományi Intézetbe.¹⁴

Kosáry egykori intézete, amelyet Molnár Erik 1966-os halála óta Pach Zsigmond Pál vezetett, erre az időre teljes mértékben szakított az 1950-es évekre jellemző vulgármarxizmussal, s az újra szakszerűsödés útjára lépett magyar történetírás zászlóshajójává vált. Ebben döntő szerepet játszott az intézet igazgatóhelyettese, majd 1985-től igazgatója: Ránki György, aki teljes mértékben tisztában volt Kosáry kivételes jelentőségével, és minden téren támogatta történetírói törekvéseit. Kosáry számára így ismét kinyílt a világ. Először a bécsi levéltárakban kutatót, majd 1965-ben Párizsban tartott előadásokat, ahová Fernand Braudel, az *Annales* második generációjának vezéralakja hívta meg. Ezután Stockholm és Upsala következett, majd 1973-ban

a New York-i Columbia Egyetem, ahol utoljára 1941-ben járt, s ezt követően a világ számos nagy egyeteme, könyvtára és levéltára. Kosáry élvezte ezeket az utakat, s ha csak tehetette, elfogadta a különböző helyekről érkező meghívásokat.

Az 1968 utáni két évtized Kosáry számára a termés kényszerűen kései betakarításának időszaka. Régi és új gyűjtéseire támaszkodva, régi és új elképzeléseit megvalósítva egymás után jelentek meg monográfiái, nagy tanulmányai és tanulmánykötetei. Ezek egy része a nemzetközi politika rendszerével és a magyar külpolitikával, másik része Magyarország 18–19. századi történetével, döntően művelődéstörténetével foglalkozott. A sort két kismonográfia nyitotta meg: a *Napóleon és Magyarország 1977-ben*, s a *Magyar külpolitika Mohács előtt 1978-ban*. Ezeket 1979-ben *A reformkor sajtója* követte *A magyar sajtó története* című vállalkozás első kötetében. Majd 1980-ban megjelent monumentális, több mint 700 oldalas nagymonográfiája, a *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, amely a kései barokk és a felvilágosodás szellemi életének az európai modellbe illesztett rendkívül adatgazdag szintézise. Bár egyáltalán nem könnyű olvasmány, fogadtatására jellemző, hogy 1983-ban második, majd 1996-ban harmadik kiadásban is elfogyott. És nem melleleg ennek alapján kapta meg 1977-ben az MTA doktora címet, és ez képezte alapját a tízkötetes *Magyarország története* 1989-ben megjelent negyedik kötetében található művelődéstörténeti fejezeteknek is.

1981-ben vehettük kézbe a „legnagyobb magyar” utolsó évtizedét és halálát mikroszkopikus alaposággal bemutató művét (*Széchenyi Döblingben*), amelynek nagy részét még a börtönben írta 1958–59-ben. Görgey és Kossuth után ebben a korszak harmadik meghatározó alakjáról is elfogulatlan véleményt formált. Igaz, nem az egész életpályáról, hanem annak utolsó szakaszáról, amikor Széchenyi a „farkas torkában”, szinte reménytelen pozícióból fogott új küzdelembe „az elnyomó hatalom ellen”. Azt hihetnék, hogy pszichodramát írt, de nem: a mű lényege Széchenyi elképzeléseinek ütköztetése a nemzetközi politika alakulásával. Úgy tűnik, hogy az 1980-as években a diplomáciatörténet és Magyarország sorsának nemzetközi meghatározottsága foglalkoztatta elsősorban. 1982-ben ilyen témában tartotta székfoglaló előadását az Akadémián (*Magyarország Európa újabkori nemzetközi rendszerében*), majd miután 1985-ben a testület rendes tagjává választották, 1986-os újabb előadását szintén (*Az európai kisállamok típusai*).

A magyar 18–19. század, valamint a nemzetközi kapcsolatok rendszerének és abban Magyarország helyének a vizsgálata az 1970-es és 1980-as években kiegészült a 19–20. századi európai és magyar történetírás, valamint a történettudomány aktuális elméleti és módszertani dilemmáinak a vizsgálatával. A Gondolat Könyvkiadó méltán népszerű *Társadalomtudományi Könyvtár* című sorozatában ő szerkesztette Marc Bloch írásainak első magyar válogatását (*A történelem védelmében*, 1974). Ennek bevezetőjében Bloch minden fontos meglátásáról nagy egyetértéssel írt. Arról a pluralista fejlődésemelétről is, amely „óvakodott attól, hogy akár az alapnak, akár a felépítménynek elsődleges meghatározó szerepet tulajdonítson”, a történelem „totális”, a társadalom minden életfunkcióját felölelő jellegéről, s persze a komparatiztikáról is, amelynek a fontosságát már 1936–37-ben megtanulta tőle. A 20. századi historikusok közül, azt hiszem, Marc Blochot becsülte legtöbbször. És nemcsak írásai miatt, hanem azért is, mert amikor 1944. júni-

us 16-án, 58 évesen a németek kivégezték, a sortűz előtt elsőként kiáltotta: *Vive la France!*¹⁵

A strukturalizmus és a posztstrukturalizmus minden jelentős alkotóját ismerte: Saussure-t és Jakobsont éppúgy, mint Lévi-Strausst és Cassirert, s a történelem újabb elméletalkotói közül Toynbee-t, Braudelt és Wallersteint. Mindegyikük modelljében talált megszívlelendőt, de egyiket sem abszolutilizálta, és emelte piederasztárra. Irtózott a divatjelenségektől, mert tudta: ami ma divat, az holnap ócskavas lesz. Ezt gondolta arról az erősödő ismeretelméleti székepszisről is, amelyet sohasem fogadott el. Megrögzött „realistaként” vallotta, hogy „a történelemnek – a múlt minden szögletében – csak egy objektív valósága van, s ez megfelelő szakmai feltételek mellett kielégítően megismerhető.”¹⁶

A késői Kádár-kor liberálisabb viszonyai közepette munkásságát végre a hivatalos fórumok is elismerték. Akadémikussá választása mellett ezt jelezte az is, hogy 1984-ben megkapta a Munka Érdemrend arany fokozatát, 1985-ben a Magyar Történészek Nemzeti Bizottságának elnökévé nevezték ki, majd 1988-ban átvehette az akkor legnagyobb állami kitüntetést, az Állami Díjat.

1989-ben nyugalomba vonult. Úgy tervezte, hogy hátralévő éveit nagyrészt dörgicsei tuszkulánumban fogja tölteni olvasgatva, írogatva és meleg nyári délutánokon a Balaton-felvidéki rizlinget ízlelgetve. A történelem azonban ismét közbeszólt. A rendszerváltozással párhuzamosan átalakuló magyar tudományi élet tekintélyes és egyben feddhetetlen vezetői igényelt. Ezt sokan Kosáry Domokosban találták meg, akit 1990-ben – hetvenhét évesen – az MTA elnökévé választottak. Két ciklusban irányította a tudós testület munkáját. Elnökségének két fő eredménye volt. Az akadémia autonómiájának helyreállítása, valamint a demokratikus viszonyok között újjáéledő magyar jobboldal revánsvágvának és tisztogatási hajlamának (*Tavaszi nagytakarítást!*, *Justitia*, *Fehér könyvek* stb.) a visszaverése. Azt, hogy ez utóbbi micsoda szellemi visszaesést jelenthetett volna, Kosáry a saját példájából pontosan tudta. Ezért az őt magát megfigyelő és íróasztalát 1949-ben feltörő – időközben szintén akadémikussá lett – kollégáival szemben is megbocsátást mutatott. Csak annyit kért tőlük, hogy lépjenek kissé hátra, és az első sorokat engedjék át másoknak. Volt, aki megfogadta a tanácsát, és akadt, aki amnéziát mímelt, és továbbra is ragaszkodott a rivaldafényhez. Eredményei között említhető továbbá az '56-os Intézet önálló kutatóhelyé alakításának előmozdítása s az *advanced study* jellegű Collegium Budapest támogatása.¹⁷ Jellemző és egyben nagyon nagyon szomorú, hogy az állami politika napjainkra mindkét intézményt megszüntette.

Bár a két ciklus leteltével 1995-ben másodszer is visszavonult, sem a közéletnek, sem a szakmának nem fordított hátat. Szívéhez legközelebb a Magyar Történelmi Társulat állt, amely először 1999-ben, másodszer 2003-ban választotta elnökévé. Miután a szabályok szerint harmadszer már nem lehetett, 2007 tavaszán örökös tiszteletbeli elnökünk kértük fel. Közben folyamatosan bejárt Országház utcai irodájába, ahonnan egy kis bibliográfia kutatócsoport munkáját irányította. Tervezte, hogy *Harminchárom nemzedék* címmel több mint félszázad után újra megírja Magyarország rövid (egy kötetes) történelmét, ám több más tervéhez hasonlóan erre sem maradt már ereje.

Szellemi értelemben az utolsó napokig friss volt, növekvő fizikai fájdalmait pedig óriási önfegyelemmel tűrte és palástolta. Utolsó nyilvános beszé-

dét – mintegy fél évvel 2007. november 15-ei halála előtt – a Történelmi Társulat tisztújító közgyűlésén tartotta. Mondandójának veleje a történészi hivatás ethoszának körvonalazása volt. Szabadon fogalmazva arra hívta fel a figyelmünket, amit börtönaplójában, a csak 1997-ben megjelent *A chilloni fogolyban* szabatosan így fogalmazott meg: „A kutatót felelőssége és szakmai tisztessége nemcsak arra kötelezi, hogy bonyolult igazságokat elfogadjon, hanem arra is, hogy kritikai vizsgálat és viszonyítás nélkül, pusztán tekintélyi alapon ne fogadjon el »igazságokat«. Hogy ragaszkodjék az ellenőrzés, a meggyőződés, a meggyőzetés jogához. S hogy se kedvezés reményében, se a könnyebbség kedvéért ne fogadjon el olyasmit, amiről megbizonyosodva nincs. [...] Igazi feladata nem az, hogy minden veszedelmet mindenáron elkerüljön, hanem az, hogy a kutató felelősségével, tisztességével végezze munkáját. Meghajoljon az igazság előtt. Ne hajoljon meg, csak az igazság előtt.”¹⁸

■ JEGYZETEK

1. Dominik Kosáry: *Neue Wege der ungarischen Geschichtsforschung*. Hochschule und Ausland 1934. Heft 5. 33–36.
2. Kosáry Domokos: *A történetíró*. Magyar Szemle 1943. 5. 231–239.
3. ELTE Eötvös Kollégiumának Irattára. 52. doboz. Tanulmányi jelentések 1931–1935.
4. ELTE Levéltára. 27.d. tétel 5. kötet. 1935–36. Kosáry Domokos.
5. Kosáry Domokos: *A Görgey-kérdés és története*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1936. 328.
6. Markó Árpád: *Tudós és katona. Markó Árpád visszaemlékezései*. I. S. a. r. Kincses Katalin Mária. HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Bp., 2014. 201–202.
7. Hanák Gábor: *Kosáry Domokos pályaképehez*. In: Ferch Magda – Ormos Mária (szerk.): *Hommage à Kosáry Domokos*. Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia, Bp., 2009. 96.
8. Dominic G. Kosáry: *A history of Hungary*. The Benjamin Franklin Bibliophile Society Cleveland, New York, 1941.; Kosáry Domokos: *Magyarország története*. Országos Közoktatási Tanács, Bp., 1943. 403.
9. Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára. 3.1.5 O-11182. 196–197. és 200–201.
10. Országos Széchényi Könyvtár. Videótár. Hanák Gábor: *A chilloni fogoly* című filmjének forgatókönyve. 13. rész.
11. Hanák Gábor: *Kosáry Domokos pályaképehez*. In: Ferch Magda – Ormos Mária (szerk.): *Hommage à Kosáry Domokos*. i. m. 103.
12. Magyar Közlöny 1960. 27. (Az 1960. évi 10. sz. tvr.)
13. Neue Zürcher Zeitung 1960. december 15.
14. Héjjas Pál: *Kosáry Domokos a Pest megyei Levéltárban*. In: *Tanulmányok Pest megye múltjából*. III. Szerk. Halász Csilla, Tóth Judit. Pest megyei levéltár, Bp., 2009. 127–151.
15. Kosáry Domokos: *Marc Bloch 1886–1944*. In: Marc Bloch: *A történelem védelmében*. Gondolat, Bp., 1974. 7–26.
16. Uó: *A történelem veszedelmei*. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1987. 5.
17. Gyáni Gábor: *Az állhatatos reformelnök*. In: *A Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtítkárai*. Szerk. Szilágyi Adrienn. MTA, Hun-Ren, Bp., 2023. 184–193.
18. Kosáry Domokos: *A chilloni fogoly. Olvasónapló 1958*. A Magyar Írószövetség és a Belvárosi Könyvkiadó kiadása, Bp., 1997. 105.

KISS ANDRÁS

JAKÓ ZSIGMOND (1916–2008)

Túlélés, kényszerpálya, alkotás

**...kora erdélyi
tudományosságában
az ő nevével vált
azonossá a korszerű
medievalizáció és az
igényes, hiteles
forrásközlés.**

88

Úttörő és alapozó volt az erdélyi magyar történetkutatásban és -írásban, aki – miután számos sorstársával együtt a kérlelhetetlen történelmi események kényszerpályára térítették – a járható úton továbbra is következetesen a mesterség szabályai szerint végezte azt a munkát, amire elhivatottságot érzett.

Születésének hetvenedik évfordulóján tisztelői munkásságát összefoglaló tanulmánnyal,¹ valamint addig megjelent írásai könyvészetével köszöntötték.² A születése nyolcvanadik évfordulójára kiadott *Emlékkönyv*ben közölt, majd 2006-ig kiegészített könyvészete jóformán felöleli egész életművét.³ Életéről, munkásságáról, szemléletéről az említett könyvészet II. fejezetében feltüntetett interjúkban beszél, a róla szóló írásokról pedig a III. fejezet tájékoztat. De ezek közül az 1945 és 1990 közöttiekben saját és a kérdezők hibáján kívül számolnunk kell a korra jellemző visszafogottsággal, az ön- és másfajta cenzúrákkal. Beszélgetései közül leginkább azokból meríthettünk, amelyek a megélt több mint kilencven esztendején átívelve szólnak az utolsó pillanatig szellemileg friss, a végzetes kórral szembenező életéről, pályájáról és művéről.⁴ A kutató tehát egy hosszú alkotó élet megbízható forrásai alapján vizsgálhatja a Jakó-életmű geneziséét, értékelheti minőségét és időál-

Részlet a Jakó Zsigmond 90. születésnapján elhangzott köszöntő kiegészített szövegéből.

lóságát. Ez szakszerű tudománytörténeti feladat, amire az erre nem szakosodott szerző nem vállalkozhat. Azonban mint aki közelről követhette munkásságát, bőven merített írásaiból, megkísérli összegezni az életpályát és -művet, mindig szem előtt tartva a változó korszakokat és az alkotás lehetőségeit. Hiszen életútja során három főhatalom-változást ért meg, és szenvedő alanya volt egy olyan társadalmi rendváltásnak, amely nem forradalmi úton következett be, hanem egy nagyhatalom fegyvereinek erejével.

Jakó Zsigmond 1916. szeptember 2-án született Biharfélegyházán, ahol agrármérnök édesapja egy magyarországi viszonylatban nagybirtoknak minősülő uradalomban gyümölcsöztette szaktudását. Élete első éveit a nagybirtokhoz tartozó Ágostmajorhoz kötik, de a magyar társadalomban akkor impériumváltás néven emlegetett, az első világháborút követő főhatalom-változás annyi magyar családehöz hasonlóan a Jakó család életébe is beleszólt. A család az akkor már Romániához csatolt nagyapai birtokra, Micskére költözött. Jakó Zsigmond életpályája tehát vidékről indult, amely az évszázadok folyamán kiapadhatatlan tiszta forrása volt a magyar kultúrának, felmenői pedig a vidéki birtokosréteghez tartoztak.

Elemi és középiskolai tanulmányait követően 1934-ben beiratkozott a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészeti karára, a történelem, latin, művészettörténeti szakra. Az egyetemi életben járatlan fiatalember szilárd céltudatossággal igyekezett tájékozódni történészi szakosodását illetően. (Nem tudunk arról, hogy kora művelt fiataljaihoz hasonlóan elkötelezettje lett volna akár a Szabó Dezső, akár a Németh László nevével fémjelzett szellemi mozgalmak valamelyikének, illetve aktív tagja lett volna valamelyik diákszövetségnek. Arról sem tudunk, hogy különösebben érdekelté volna a népi és urbánus irodalom körüli vita. Mint ahogy arról sem, hogy később, a könyv- és művelődéstörténet elkötelezett kutatójaként munkáihoz elengedhetetlen széles körű műveltsége mellett a kortárs irodalom is különösebben érdekelté volna.⁵ Annál jobban érdekelté azonban a történeti szakirodalom, amit folyamatosan nyomon követett. Már egyetemi hallgató korában elkezdte rendszeresen beszerezni ennek termékeit, amelyeket könyvtári örökségeire építve, közismert következettséggel gyarapított, létrehozva a legteljesebb és nagy értékű erdélyi történeti magánkönyvtárat. Rövid tájékozódás után a történetkutatás mellett döntött. Ez annyira szilárd és következetesen követett választása volt, hogy a bölcsészhallgatók zömétől eltérően nem is iratkozott be a Tanárképző Intézetbe.

A budapesti egyetemen akkor a történelemoktatás virágkorát élte. Olyan neves egyetemi tanárok előadásait hallgatta, mint Szentpétery Imre, Domanovszky Sándor, Hajnal István, Mályusz Elemér, Hóman Bálint és Szekfű Gyula.⁶ A fegyelemre és kemény helytállásra nevelt hajdúböszörményi diák úgy vélte, az életében felmerült kérdéseire Mályusz Elemér népiség- és településtörténeti előadásain és az azóta történeti iskolaként elismert Mályusz-szemináriumában kapja meg a választ. Elhatározásától az sem tántorította el, hogy az egyetemi hallgatók berkeiben az a hír járta, Mályusz professzor kérlelhetetlenül szigorú, és megköveteli a felállított mércének megfelelő eredményeket. Választásával eldölt, hogy a fiatal egyetemi hallgató a medievisztika és a kora újkori történelemben való szakosodás útjára lépett. Doktori disszertációját pátriájáról, Biharról írta *Bihar megye a török pusztítás előtt* címmel. A Budapesten 1940-ben megjelent művet több kiváló törté-

nész ismertette. Egész életében kitüntető elismerésnek tekintette, hogy a doktorátus megszerzése után Mályusz professzor maga mellé vette gyakor-
noknak, és ezáltal részt vehetett a Település- és Népiségtörténeti Intézet szervezési munkálataiban. További elismerésként 1942-ben kötetben kiadott disszertációja megkapta a Magyar Tudományos Akadémia Kőrösi Flóra-juta-
lomdíját.

Ausztriai tanulmányút után és a Magyar Országos Levéltárban elsajátított korszerű archivisztikai ismeretekkel 1941-ben Kolozsvárra helyezik, az egyetem mellett a legtekintélyesebb tudományos intézménybe, az Erdélyi Múzeum-Egyesület kereteibe tartozó Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárába. Itt szembesül Kelemen Lajos életművével, az erdélyi magyar levéltárképzők-
től begyűjtött levéltári anyaggal, azzal a páratlanul gazdag gyűjtőlevéltárral, amit Kelemen Lajos a korszerű levéltári szemlélettel, zömével teljes levéltár-
rak begyűjtésével hozott létre. De felmérte azt is, hogy ennek az óriási for-
rásbázisnak a működését és használhatóságát jóformán kizárólag Kelemen Lajos bámulatos ismeretanyaga és páratlan memóriája biztosítja. Tisztában volt azzal, hogy az addig elért eredmények tiszteletben tartásával, a korsze-
rű archivisztika szellemében és módszereivel az újítások elkerülhetetlenek. Meg kell állapítanunk, hogy az előtte álló feladatok valóra váltásához szemé-
lyében mind az archivisztika, mind a történetkutatás terén alkalmas személy jelenik meg az erdélyi tudományosságban. Az erdélyi középkori és kora új-
kori történeti források nyelvének ismeretével, kiváló szakmai képzettséggel lát hozzá a munkához. Már 1942-ben az Erdélyi Tudományos Füzetek (a to-
vábbiakban ETF) 133. kiadványaként megjelenik *Az Erdélyi Nemzeti Múze-
um levéltárának múltja és feladatai* című munkája, ami az említett felmérés alapján felvázolt munkaprogramnak tekinthető. Kelemen Lajos emberi nagy-
ságát bizonyítja, hogy teljes melleséggel fiatal munkatársa célkitűzései mellé áll, így biztosítva az állandóságot és következetességet az új szemléle-
tű levéltári munka valóra váltásához.⁷ A pályakezdő Jakó Zsigmond kedve-
zőtlen körülmények között látott munkához. A levéltári munkán, kiadvá-
nyok szerkesztésén, saját kutatómunkáján kívül a háborúba sodort ország-
ban gondoskodni kellett a levéltári anyag biztonságos óvóhelyre szállításáról és elhelyezéséről is. Szakszerű évi jelentései a levéltárban folyó munkálatok-
ról, a jövőbeli tervekről úttörő jellegűek az erdélyi levéltári irodalomban.⁸ 1944-ben új tájékoztató jellegű levéltári segédletet indít *Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára* címmel, a levéltárban őrzött anyag könnyebb kutatható-
sága érdekében. A sorozat első füzetében Valentiny Antal közreműködésével a torockószentgyörgyi Toroczky család levéltárát ismerteti, és pedig a kö-
zépkori iratokat regesztákban, az újkoriakat pedig a fasciculusok tartalmi bemutatásával.⁹ Ezzel egyidejűleg nem hanyagolja el egyéni kutatómunká-
ját sem. Ugyancsak 1944-ben megjelenteti *A gyalui vártartomány urbáriumai* című kötetét. A Mályusz-iskola szellemében és módszereivel megírt munka is úttörő alkotás az erdélyi konkszripciók irodalmában. Az urbárium hiteles közzétételén túlmenően bevezetőjében a vártartomány népességének mély-
reható vizsgálatával, jegyzeteivel a vizsgált terület valós múltját eleveníti meg. A mű időállóságát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a vártarto-
mányhoz tartozó terület és népessége kutatásában szinte hat évtized eltelté-
vel is megkerülhetetlen forrás. Ugyanazzal a szemlélettel és módszerrel megírja Belső-Szolnok és Doboka vármegye magyarságának újkori tör-

ténetét.¹⁰ Ezt követően a történeti események az ígéretes alkotómunkát kényszerpályára terelik. A település- és népiségtörténet a kárhozottat diszciplínának sorsára jut, annyi más tudományággal és kutatási tárggyal együtt. Azonban az említett kutatói vonulat egy késői hajtásának tekinthetjük Aranyosszék múltbeli társadalmának tömör összefoglalóját.¹¹

A Szolnok-Doboka magyarságáról szóló kötet, benne a Jakó-tanulmány-nyal ma már könyvritkaságszámba megy. Ez is a megjelenése évében bekövetkezett történelmi változások áldozata lett. A nyomdából alighogy kikerült könyvet Désen raktározták el, de a bekövetkezett kultúrapusztító korszakban jelentős magyar, román és német munkák tömegével együtt ennek is a papír-zúzda lett az osztályrésze, akárcsak Bónis György középkori hűbérisséggel és rendiséggel foglalkozó kötetének – vagy a Bolyai Tudományegyetem akkori döntéshozóinak elévülhetetlen szégyenére – Horváth Barna ugyancsak 1944-ben megjelent és az egyetemen tárolt *Angol jogelmélet* című kiváló művének is. Az 1944. október 11-én Kolozsvárra bevonuló szovjet hadsereg egy új korszak „beköszöntője” volt. Egy olyan korszaké, amely megszüntetett minden önálló létet, életformát, és szigorú sorompók közé szorította a szellemi tevékenységet, gondolkodást, alkotást. A sorompók pedig csak a párt-hűség, pártosság felé nyíltak meg. A történetkutatás terén megszabták a preferenciális témákat, alaposan „lekáderezett” személyeket, akikkel foglalkozni kellett vagy lehetett, kijelölték a „tiltott területeket”, és kilúgoztak az emberek tudatából minden olyan múltbeli értéket, amit „ideológiailag” károsnak minősítettek. Ez volt az a keret, amelyben a közösségi intézmények működhettek, amíg eleve elrendelt sorsuk beteljesedett – és ez volt az a keret, amelybe a további években Jakó Zsigmond kényszerpályája is beszorult.

Bár levéltárosi működése, egyetemi tanári tevékenysége, kutatói és történetírói munkássága párhuzamosan, olykor összefonódva haladt, a jobb áttekinthetőség érdekében a három munkaterületet külön-külön, egymást követően kíséreljük meg összefogni. [...]

Az egyetemi tanár. A jól képzett fiatal medievistát már Kolozsvárra érkezése után múzeumi levéltárosi beosztása mellett kinevezték a Ferenc József Tudományegyetem tanársegédjévé, majd egyetemi oktatói pályája a Bolyai Tudományegyetemhez kötődik. Ez az egyetem más volt, mint azok, amelyeket addig ismert. A pártállamnak kellemetlenné vált autonóm Kolozsvári Tudományegyetemet a hatalom a nemzetközi joggyakorlat megsértésével úgy szüntette meg, hogy taktikai okokból egy új magyar egyetemet létesített, a Bolyai Egyetemet. Nyilvánvalóan ideiglenes jelleggel, hiszen a párt kezdetől fogva nyilvánosan is ellenezte egy önálló magyar felsőoktatási intézmény létezését. Viszont az új intézményt teljesen saját intenciói szerint szervezte meg, úgyhogy ez az egyetem jóval az ország többi egyeteménél előbb vált a hatalom szempontjai szerint szervezett intézménnyé. Jakó Zsigmondnak tehát olyan universitashoz kellett alkalmazkodnia, ahol az oktatás folyamataiba az egyetemi tanár addigi függetlenségét a pártbizottság, a tanulmányi igazgató, a szovjet tanácsos, fő ideológusok, tanszékvezetők, sőt a gazdasági hivatal munkáskáder beleszólásai korlátozták. A tanári karban pedig elismert szakemberek mellett képzetlen, a párt bizalmát élvező személyek jelentek meg. A tanárnak alkalmazkodnia kellett ahhoz, hogy vannak kiemelt témák, mint például a parasztháborúk, felkelések, forradalmak, a jobbágy-

ság, de még inkább a munkásmozgalom és a párt története. Mellőzték a városi polgárság történetét, és ha netán egy az „elnyomó osztályhoz” tartozó személyről nem lehetett elhallgatni elismerésre méltó tevékenységét, annak értékelésekor hozzá kellett tenni, hogy az illetőnek azonban „osztálykorlátai” vannak. Az előírt szemlélet mellett kötelező jelzőket kellett használni. Így, amíg részesei voltak a hatalomnak, Ana Pauker és Vasile Luca neve mellől nem hiányozhatott a „rettenthetetlen harcos”(vajnica luptătoare/vajnicul luptător) minősítés. Jakó Zsigmondra a középkori egyetemes történet, valamint a segédtudományok oktatását bízta. Nem tartozott az első hallásra magával ragadó előadók közé, ráadásul a középkor az akkori szemlélet szerint nem számított „jelentős” korszaknak, az „illetékesek” pedig a diákok figyelmét nagy igyekezettel terelték más korok és tudományágak felé. Az a diák azonban, aki figyelmesen hallgatta előadását, maradandóan értékes ismereteket halmozott fel jövőbeli pályájához. Az egyetemi tanár Jakó Zsigmondot ugyanis a nagy szaktudás, a lelkiismeretesség és a rá rótt oktatói feladatok maradéktalan teljesítése jellemezte. Így például paleográfiai óráit mindig előre kiválasztott erdélyi oklevelek felhasználásával tartotta meg. Híressé váltak latin paleográfiai óráihoz erdélyi forrásokból gondosan készített hasonmás táblái. Az órákon pedig nem szorítkozott csupán a szövegek olvastatására, hanem a korszerű írástörténeti szemléletnek megfelelően diákjaival elemezte a kibocsátó kancellária vagy személy hatáskörét/társadalmi szerepét is. Nyugdíjba vonulása után pedig a segédtudományok oktatását folytató egykori kollégái előadásaihoz az ő kurzusának román fordítását használták.¹²

Tanársága idején bevezették az úgynevezett szakmai gyakorlatokat, amelyek keretében vizsgák után a diákokat egy-egy intézményhez osztották be, hogy ott részt vegyenek annak munkájában. Ez az intézkedés nem volt népszerű sem a diákok, sem az intézmények körében. Ezért sok helyen a gyakorlatot afféle elővakációként kezelték. Jakó azonban ezt a feladatot is komolyan vette. A gyakorlatok során vezetésével igen szorgalmas munkát végeztek diákjai az Állami Levéltár raktáraiban az anyag rendszerezésével és rendezésével. Gyakran kivitte őket a Házsongárdi temetőbe is, ahol a hallgatók több, földbe sülyedt síremléket ástak ki, köztük a jelenleg legrégebbi házsongárdi sírkövet, Felten Waida kolozsvári polgárét. Azért pedig, hogy a műemlék jellegű síremlékeket megóvják a pusztítástól, Sipos Gábor, Varga Árpád és társaik ezekre a a román *monument istoric* (műemlék) rövidítését jelző „MI” feliratot festették. A titokzatos felirat, abban a korban, amikor nem lehetett tudni, hogy ki áll egy-egy intézkedés mögött, egy ideig védelmet jelentett a megjelölt síroknak.¹³

Egyetemi tanárként Jakó Zsigmond tagja volt a Román Akadémia Történeti Intézetének is. Itt megbízást kapott, hogy vegyen részt a készülő *Documente privind istoria României*, a DIR-ként ismert középkori oklevéltár erdélyi, C sorozat munkálataiban. Tudatosan mellőztem a „szerkesztésében” kifejezést, mert a kor szokásainak megfelelően a kiadvány élén egy gondosan kiválogatott személyekből álló szerkesztőbizottság szerepelt, akik közül csak David Prodan volt jártas az erdélyi okleveles anyagban, de ő is kora újkori oklevelekkel foglalkozott, és a munkálatok irányításában valójában nem vett részt. Az irányítás a főszerkesztő, Mihail Roller kezében összpontosult. Ennek a sorozatnak az 1350-ig kibocsátott okleveleket magába foglaló köte-

tei a román forráskiadványok leggyengébb sorozatát képezik. Az erdélyi C sorozat szellemi munkásai a szerkesztőbizottság két kiváló medievistája, Francisc Pal és Jakó Zsigmond irányításával dolgozó szakértők voltak. A gondosan előkészített forrásokot ők másolták le korszerű átírási szabályokat követve, és normális körülmények között az átírt anyagot elő lehetett volna készíteni kiadásra. A munkálatoknak ebben a szakaszában következik be a korra jellemző torzulás külső hatásra. Egy a főszerkesztőnek tulajdonított ostoba utasítás végrehajtásaként a közlésre alkalmas latin szövegeket le kellett fordítani románra, és a kötetekben ezek a fordítások jelentek meg, hogy – az utasításnak megfelelően – a „nép” is olvashassa a forráskiadványokat. (Az a szerencsétlen nép, amelynek soraiból sokakat akkor pofoztak be a szovjet kolhozok mintájára megalakuló termelőszövetkezetekbe, vagy néhány liter tej miatt szabotázs vádjával hurcoltak bíróság elé. A kisiparosokat pedig hasonló módon szorították be szövetkezetekbe.) A nép ugyan nem olvasott forráskiadványokat, viszont ezzel a közlési módszerrel a kutatókat megfosztották attól a lehetőségtől, hogy az eredeti szövegeket használhassák. A fordításokat két kitűnő latinista, egyetemi tanár, Teodor Naum és Ștefan Bezdechi készítette. Azonban ennél a műveletnél sem hiányoztak a „szakmai” utasítások. Ha a szövegben olyan szavak fordultak elő, amelyeknek latinból képzett román megfelelőjük volt, a fordítóknak nem ezeket kellett használniuk, hanem a Kárpátokon túli ósláv oklevelezésből kialakult terminológiát. A *communitas* és *universitas* (mint közösség) szavak fordításakor nem használhatták a *comunitate* szót, hanem csak az *obște* kifejezést, a *consilium* pedig nem lehetett *consiliu*, hanem kötelezően *sfat*. Egy másik ostoba eltorzulás az akkor „fokozódó osztályharc” (vagy a nemzettudat megsemmisítése?) jegyében történt éspedig a szöveg végén, a jelzetben. Az osztályellenség besorolású cédulák levéltárainak feltüntetése a jelzetben nem az egész művelt világban alkalmazott gyakorlat szerint történt, hanem a levéltár megnevezését egy kód helyettesítette. Így például az iktári Bethlen család levéltárának a kódja 16 XVI. volt, a Jósika hitbizományi levéltaré viszont 70 LXX.¹⁴

Ennek a „rendhagyó” DIR-sorozatnak Jakó Zsigmond közreműködésével volt azonban két kiemelkedő terméke is, amelyek úttörőnek és értékállóknak bizonyultak. Közülük elsőnek a forráskiadvány két bevezető kötetét említjük. Ezek szerzői a kutatásokhoz nélkülözhetetlen segédalaptudományokkal foglalkoznak. Erdélyi viszonylatban az említett kötetekben a két kiváló medievista, Jakó Zsigmond és Francisc Pal tanulmányainak értéke elvitathatatlan. Jakó írásainak a tárgya az erdélyi vonatkozású 12–16. századi latin források paleográfiája, illetve a hasonló vonatkozású pecséttan a 16. század végéig. Francisc Pal oklevéltana a 11–15. századi hasonló vonatkozású okleveles anyaggal foglalkozik, akárcsak 11–15. századi vonatkozású kronológiája. Bár az ország történetírásában nem voltak ismeretlenek a hasonló munkák, ezek nyugati, főleg francia szerzők (Giry, Bouard, Prou) nyomán közelítették meg a tárgyalat diszciplínáját, és így jól ismertették az alapfogalmakat, ám példáikban is azok forrásjellegét tárgyalták, holott a hivatkozott szerzők által bemutatott írásbeliség időben sem azonos az itteni írásbeliséggel, ezért e termékek is különböznek egymástól. Jakó Zsigmond és Francisc Pal tanulmányai azért úttörőek, mert ezeket elsőként alapozzák az erdélyi vonatkozású, jórészt itteni kancelláriák által kibocsátott okleveles anyagra. Ugyanakkor pedig alapvetőek, mert mind a mai napig nélkülözhetetlenek az itteni

középkorkutatásban. Jakó Zsigmond esetében pedig azért figyelemre méltó a kötetben megjelent paleográfia, mert a népiség- és településtörténeti kutatásoktól a hatalmi szemlélet által „eltérített” kutató paleográfiai kutatásait írástörténetire szélesítve éppen jövőbeli kutatásai egyik fő vonulatát jelzi. A DIR-kötetek mellett az ugyancsak Jakó Zsigmond közreműködésével megjelent másik figyelemre méltó munka a teljes ábécét átfogó középkori latin szójegyzék, amely mind a mai napig az egyedüli ilyen jellegű mű. Az akkori évek szerkesztői torzításai azonban ebben a munkában is tetten érhetők, ugyanis nincsenek feltüntetve a szerzők.

Jakó Zsigmond egyetemi tanári pályája sem mentes a kor tüneteitől. 1947-ben ugyan kinevezik egyetemi rendes tanárrá, 1949-ben pedig osztályvezetői megbízást kap, de a felsőoktatásban 1952-ben bekövetkezett „Szent Bertalan-éjszakának” ő is áldozatul esik, akárcsak Szabó T. Attila. Jakó Zsigmond és Szabó T. Attila ugyan nem voltak párttagok, így hát nem az elvtársi leszámolások áldozatai, de az egész művelet feltárása megkívánja, hogy minden esetet a nagy összefüggések keretében külön vizsgáljunk. (Néhány héttel halála előtt arra a kérdésre, pontosan mi volt ellene a vád, azt válaszolta, hogy erre nem válaszolhat tárgyilagosan, mert nem volt jelen az ülésen, csak hallomásból értesült egyről-másról. Viszont már az ülés előtt eljutott hozzá, hogy mivel vádolják, ezért ő egy, az akkori rektornak, Nagy Istvánnak címzett emlékiratban tisztázta magát a vádakát illetően, és ezt az emlékiratot szolgálati úton az akkori dékánnak, Cselényi Bélának adta át továbbításra. Miután évek múlva visszakerült az egyetemre, utána kívánt nézni beadványa sorsának, de nem találta nyomát sem a dékáni hivatalban, sem a rektorátuson.) Az egyetemről való eltávolításán kívül más gondok is tetézték nehezzé vált életét: kényszerlakhelyre „ítélt” szüleitől és nagynénjéről is gondoskodnia kellett. Végül is intézeti külső munkatársnak megtartották, mert az itt folyó középkori forráskiadásban munkája nélkülözhetetlen volt. 1954-ben azonban ismét visszatérhetett az egyetemre. Viszont négy évtizednyi kiemelkedő egyetemi tanári munkája és elismert szakmai kiválósága ellenére – egy kedves barátom más összefüggésben használt megállapításával élve – a két egyetem, ahol tanított, nem tisztelte meg önmagát azzal, hogy államvizsgai szakdolgozat, illetve doktorátus vezetésével bízta volna meg. Nyugdíjba vonulását követően pedig nem kapta meg az emeritus professor címet, ami doktorátus vezetésére jogosulttá tette volna.

Áttekintve egyetemi tanári pályáját, foglalkoznunk kell azzal a kérdéssel is, hogy hagyott-e Jakó Zsigmond maga után tanítványokat. Azokon az egyetemeken, amelyeken tanított, már nem működött az a szemináriumi rendszer, mint az ő szakosodása idején, és – mint említettük – sem szakdolgozatokat, sem doktori képzést nem irányított, amelyek alkalmasak lehettek volna tanítványok képzésére. Mindezek ellenére tanítási módszereinek ismeretében válaszunk egyértelmű igen. Szemináriumi, paleográfiai, elsősorban latin paleográfiai gyakorlatai nyújtottak erre lehetőséget. Ezek minősége már önmagában felkeltette azon hallgatóinak érdeklődését, akik a középkori és kora újkori kutatások iránt vonzódtak. Közülük választotta ki azokat, akikkel megítélése szerint érdemes volt foglalkozni. Ezt követően figyelte pályájuk alakulását, munkásságukat, és az is előfordult, hogy addig még nem kellően tisztázott tematikák felé irányította őket. A jakói tanítás és indíttatás után önálló arculattal jelentkező tanítványok közül, akiknek értékét már saját ne-

vük fémjelezte, megemlíjtük a sajnos már néhai Tonk Sándort, a művészet-történész Kovács András és Sipos Gábort. De ide kell sorolnunk a szerencsétlen balesete következtében derékba tört pályájú Varga Árpádot, akinek a gyógyíttatása érdekében sokat tett, miután pedig kiderült, hogy gyógyíthatatlan beteg, Sipos Gábor segítségével nagymértékben segítette, hogy tovább dolgozhasson és közölhessen. Meg kell említenünk azokat a román hallgatóit is, akik közül ma már többen ismert medievisták, és Jakó Zsigmondot vallják tanítójuknak a latin nyelvű források közlését illetően, és születése kilencvenedik évfordulóján a *Colloquia* hasábjain köszöntötték őt. Tanítványai következő nemzedékei azok közül kerültek ki, akik nem voltak diákjai, de munkájukat az általa újraindított vagy kezdeményezett rangos forráskiadványok szerkesztőjeként irányította. Ezek közé tartoznak az Erdélyi Történelmi Források köteteiként megjelent erdélyi királyi könyvek kancellistái, a gyulafehérvári hiteleshelyi anyagot közlő, valamint az első Torda vármegyei protocollumot kiadó „nótáriusok”, akárcsak a cegei Wass-levéltár okleveles anyagának és az erdélyi okmánytár kiadását folytató regesztázók. Ezek a fiatal tanítványok már bizonyítottak, és azon az úton haladnak, hogy a mesterrüktől elsajátított tudást saját elképzeléseikkel ötvözve önálló szakembereként legyenek ismertek. Ehhez hozzá kell tennünk azt is, hogy az arra érdemesekkel órákat töltött munkája megbeszélésével. Nem volt könnyű Jakó Zsigmond tanítványának lenni. A hajdúböszörményi kemény fegyelem egyezett alkatával, ezért azt érvényesítette tanítványaival szemben is. Igényessége és állandó újabb, jobb megoldásra törekvése próbára tette tanítványait, de azok elkötelezettsége és mesterük iránti tisztelete meghozta az eredményt.

A kutató és történétíró termésének, ennek értékének leghitelesebb tanúbizonysága munkásságának könyvészte. Ez felment bennünket az alól, hogy e területen végzett munkásságáról leltárszerűen szóljunk, viszont annak bemutatásával szeretnénk foglalkozni, hogy az orosz megszállás után milyen körülmények között, milyen légkörben volt kénytelen folytatni munkáját kényszerpályája vonulatain. Tudomásul kellett vennie, hogy egyetemi tanulmányai helyén új fejjadászat indult, amelynek mesterei zömmel áldozatul esett, és ebben tudományos kutatói státusukhoz méltatlan könyöklők denunciálóként vettek részt. Itt sem volt jobb a helyzet, a pártirányítású történetírás torzulásainak példáit az előző részben már ismertettük. A történészeknek történeti „szent könyveket” kellett követniük, és a történelem kijelölt hőseivel ugyanúgy ajánlatos volt foglalkozni, mint ahogy az alakuló cipész- vagy borbélyszövetkezetek is ezek neveivel „ékesítették” cégtáblájukat. Voltak kárhozzátott területek és tiltott témák, mint ahogy a közreműködésre történő meghívást valamilyen sugallatra készülő kiadványba nemhogy nem illett, hanem nem volt tanácsos elutasítani. Ezek a kirakatba szánt kötetek többnyire a hatalomnak időnként a nemzetiségi kérdés megoldásáról szóló nyilatkozatait voltak hivatottak bizonyítani. Munkatársaik közé meghívtak nem párttag, de vitathatatlan szakmai tekintélynek örvendő személyeket is. Ezeknek a köteteknek eklatáns példája az 1972-ben Koppándi Sándor által szerkesztett *A romániai nagyparáság* című kötet. Ebben Jakó Zsigmondtól egy már korábban megjelent szakmai írást közöltek. De nem volt tanácsos bizonyos nyilatkozatok vagy egyéb írások aláírását sem megtagadni. Ebben a kor-

szakban a becsületes, a szakma szabályaihoz ragaszkodó kutatók túlélési lehetősége az óvatosság és az elvek feladása nélküli alkalmazkodás volt.

Következésképpen megjelenése előtt egy munka három szűrőn keresztül jutott az olvasóig. Ezek sorrendben a következők: a szerző öncenzúrája, amit a kiadó követ, majd a hivatalos cenzúra mondja ki a végső szót.

A könyvészet tanúsága szerint 1947-től, az Erdélyi Múzeum-Egyesület ellen megindult hajszát, majd az egyetemről történt eltávolítását követően egész 1953-ig Jakó Zsigmondnak nem jelent meg önálló munkája. Az 1951-ben a bibliográfiában feltüntetett munkák középkori forrásküzlésében közreműködését említik, ez azonban intézeti kutatói feladataihoz tartozott. 1953-ban a Kolozsvárt kiadott *Sudii și cercetări științifice* IV. kötetében *Istoricul manufacturilor de potasă din Valea Ungurului și Călin* címmel megjelent közleménye tulajdonképpen egy 1950-ben a magyarmezőtanycsapat és kalini hamuzsírhuták történetéről írt tanulmányának román változata. (Az eredeti teljes szöveg 1956-ban jelent meg a Gazdaságtörténeti tanulmányok 2. füzeteként.) A tanulmány tárgyát illetően különbözik a szerző addigi munkáitól. Viszont tudományos kutatási módszerét tekintve az általa jól ismert Bánffy család levéltára eredeti iratainak felhasználásával ez a gazdaságtörténeti munkája is írásainak szokott magas színvonalához illeszkedik. Ezt követően, a település- és népiségtörténeti kutatások ellehetetlenítésének idején a Mályusz-tanítvány két másik jeles professzora, Szentpétery Imre és Hajnal István nyomdokain megtalálja kutatásainak fő vonalát: Hajnalt követve az erdélyi középkori és kora újkori írás és írásbeliség történetének, valamint mind az írás, mind művelői társadalmi szerepének feltárása, az írásbeliség termékei áthagyományozási útjainak vizsgálatát, illetve Szentpétery nyomdokain a korszerű középkori oklevélkiadás meghonosítását. 1955-től már megjelennek az írástörténetre szélesedett útjelző paleográfiai tanulmányai. Az említett évben napvilágot lát a laikus írásbeliség kezdeteiről írt tanulmányának francia változata, a következő évben pedig az eredeti magyar szöveg, illetve román változata. Ugyanabban az esztendőben a DIR már említett két bevezető kötetében közlik pecsétani és paleográfiai tanulmányát, amelyet szintén ismertettünk a fentebbiekben. Az utóbbi már jelzi azt az új, korszerű paleográfiai szemléletet, amit szerzője a jövőben követni fog. A könyvészetét figyelmesen áttekintő vizsgálódó felfigyelhet arra, hogy az egymást követő írások új kutatási vonulatának összefüggő darabjai, és arra hivatottak, hogy mozaikkockaként alakítsák ki a végső művet, a szintézist. Szó esik ezekben az írásokban (gyakran román változatban is) az új paleográfiai szemléletről, az írásbeliség művelőinek rétegében bekövetkezett változásokról a világi írástudók térhódítása és társadalmi státusuk medszilárdulása vonatkozásában, az erdélyi oklevélírás fejlődéséről. Sorra kerül az íróanyagok vizsgálata is, de nem marad el a hártát követő erdélyi hagyományos íróanyagok, a papír gyártásának ismertetése sem. Az erdélyi papírmalmok történetének követése elvezeti a papírmalmok által használt vízjegyek azonosításához és rendszerezéséhez. Ennek eredményeként készül el az a munkája, ami véleményünk szerint külön figyelmet érdemel: a *Studia Universitatis Babeș-Bolyai Series historica* 1962. és 1964. évfolyamaiban két részben megjelent *Az erdélyi papírmalmok feudalizmus kori történetének vázlatja*. Ebben a 16. századtól 1848-ig foglalkozik az erdélyi papírgyártással, és közli az addig feltárt és azonosított, a papír provenienciáját jelző, az azt előállító papír-

malmok által használt vízjelek hasonmását. (A tanulmány ugyan 1989-ben megjelent a *Levéltári Közlemények*ben is, úgy véljük azonban, hogy a mai fejlett technikai lehetőségeket felhasználva a munka új kiadása egy olyan kutatási segédeszközt kínálna a kutatóknak, mint a nyugati világban használt, Briquet összeállításában kiadott vízjelgyűjtemény.) De nem maradnak ki a vizsgálódásból az írásbeliséget kézírással művelő kódexmásolók sem, ami többek között alkalmat ad az erdélyi Corvinákról szóló írása megjelentetésének, és nem maradnak ki az oklevelek és más iratfajták „scribái” sem, mint ahogy szerepelnek az írást nyomtatásban terjesztő, nyomdák és nyomdászok (Hoffgreff György, Heltai Gáspár, Misztótfalusi Kis Miklós, a szebeni Filip Moldovanu, a váradi Hoffhalterek). Hasonló következetességgel és alapos-sággal ismertet meg az írásbeliség termékeit megőrző, áthagyományozó levéltárakkal, levéltárosokkal, az iratok kezelésének szabályozásával, de megismerjük írásaiból az erdélyi könyvtárak történetét, a könyveket kezelő könyvtárosok munkásságát, valamint a jeles magánkönyvgyűjtők egész sorát. Ebben a vonatkozásban példaként csupán Batthyány Ignácot és Timotei Cipariut említjük. Végül az önmagukban is értékes mozaikkövekből összeáll a mű. Radu Manolescu társszerzőségével 1971-ben megjelenik a *Scrierea latină în evul mediu* című összefoglaló kötet, gondossan összeválogatott hasonmásokat tartalmazó melléklettel. (Magyarul *A latin írás története* címmel Budapesten adták ki 1987-ben.) Itt foglalkoznunk kell azzal a kérdéssel, hogy az erdélyi vonatkozású latin írás történetét kimerítően ismerő és a munkát alaposan előkészítő Jakó Zsigmondnak szüksége volt-e társszerzőre. A választ a pártállam hivatalos történet szemléletében találjuk meg. Ilyen jellegű munkát akkor csak az egységes három román ország jegyében lehetett kiadni. Márpedig ennek a szemléletnek az értelmében foglalkozni kellett a Kárpátokon túli, kevésbé elterjedt és ismert latin írásbeliséggel is. Jakó Zsigmond viszont az önmaga által felállított mércének megfelelően ennek a résznek a megírására nem tartotta magát illetékesnek. Ezért választotta társszerzőnek Radu Manolescut, aki jól ismerte a paleográfia általános kérdéseit és kitűnően a Kárpátokon túli latin írásbeliséget. Meg kell állapítanunk, hogy korrekt és jól képzett társszerzőnek bizonyult. A tartalomjegyzékből kiderül, hogy Radu Manolescu foglalkozott az írásbeliség általános alapfogalmaival és a Kárpátokon túli írásbeliséggel, Jakó pedig értékesítette erdélyi vonatkozású, felhalmozott tudását. A jó együttműködést bizonyítja az is, hogy egyeztetés céljából Radu Manolescu Jakó Zsigmond vendégeként hosszabb ideig együtt dolgozott szerzőtársával. A kötet legnagyobb értéke abban áll, hogy folytatva a DIR bevezető köteteiben közölt paleográfiájának módszerét követve hazai anyagon követi a latin írás történetét és szakítva azzal, hogy az írásbeliséget csak a középkor időhatárain belül tárgyalja, a latin írás alkalmazását a 18. század végéig, a reneszánsz írás elterjedéséig nyomon követi.

Ekkor azonban a rá jellemző céltudatossággal és jó szervezőképességgel már előkészítette életműve két kiemelkedő állomásának, a kolozsmonostori konvent jegyzőkönyveit bemutató munkájának, illetve erdélyi okmánytárának megjelentetését. Mielőtt azonban a két nagy művel foglalkoznánk, vessünk egy pillantást más jelentős munkájára is, miután papírzúzdába juttatta a hetvenedik életévét betöltő Kelemen Lajost köszöntő *Erdélyi Múzeumot*, a hatalom nyilván konjunkturális okokból engedélyezte, hogy az egyetem égi-

sze alatt jelentessenek meg az immár nyolcvanéves Kelemen Lajos köszöntésére egy kötetet. A szerkesztőbizottságba Bodor András, Cselényi Bélát, Jancsó Elemért, Jakó Zsigmondot és Szabó T. Attilát nevezték ki. A kötet szerkesztésének irányítását Jakó Zsigmond végezte, *Az Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára* címmel Kolozsvárt 1957-ben megjelent háromnyelvű kötetnek különös jelentőséget ad, hogy neves magyar, román és német szerzők mellett jelen van benne szinte az egész erdélyi magyar kutatógárda a fiatal kezdőkkel együtt. Jakó maga a Kolozsvár-kutatásban új utat nyitó *Az otthon és művészete a XVI–XVII. századi Kolozsváron (Szempontok reneszánszkori művelődésünk kutatásához)* című tanulmányával szerepel. Meg kell még említenünk az ugyancsak Jakó Zsigmond irányításával megjelent más munkákat is. 1979-ben és 1980-ban napvilágot lát Csetri Elek, Jakó Zsigmond és Tonk Sándor, illetve Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Sipos Gábor és Tonk Sándor szerkesztésében a *Művelődéstörténeti tanulmányok* két kötete. Ezekben is több fiatal, azóta magának nevet szerzett kutató jelenik meg, de Jakó Zsigmond vonatkozásában e vállalkozás azért jelentős, mert szerepelnek benne a már említett tanítványai, részben általa sugallt írásokkal, részben támogatását élvezve. 1966-ban közlésezi többéves kutatásai eredményeként a gredistyei dák vár maradványai feltárásának történetét. *Az Acta Musei Napocensis* 1968., 1971., 1972. és 1973. évi évfolyamaiban közli *Date privitoare la cercetările arheologice de la Grădiștea Muncelului în anii 1803–1804* című tanulmányát, amelyben a kincstárnak a környékbeli parasztoknál feltűnt ókori aranypénzek ügyében folytatott vizsgálatával foglalkozik, és közli a hivatalos jelentéseket, értékeli azok szakszerűségét, kiemelve Ponori Török Pál szerepét a vizsgálatokban. 1975-ben pontot tesz Toroczkai-kutatásaira. A *Korunk* 1975. évi 3. számában megjelenik olvasmányának is érdekesítő, kitűnő forráselemzése, *A torockói legenda* kritikája, amelyben az 1201-es keltezéssel a Toroczkaiak javára hamisított kiváltságlevél létrejöttének körülményeit tisztázza. 1979-ben elhagyja a nyomdát a Juhász Istvánnal közös *Nagyenyei diákok 1662–1848* című kötetük, benne Jakó Zsigmond mintaszerűen összeállított diáknévsorával. Ugyancsak ebben az évben a Benkő Samu, Demény Lajos és Vekov Károly szerkesztésében kiadott *Székely felkelés 1595–1596* című kötetben közli *A székely társadalom útja a XIV–XVI. században* című, kizárólag latin nyelvű forrásokra támaszkodó, egykori népiségtörténeti munkáira emlékeztető tanulmányát. Ugyanakkor ezek az évek a tervezett nagy művek megalkotásának évei. Hosszú, fáradságos és hozzáértő munka eredményeként elsőként *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556)* két kötete jelenik meg 1990-ben Budapesten. A jegyzetírásos, kopott jegyzőkönyvek végigolvasása önmagában sem mindennapi teljesítmény. Bevezető tanulmánya pedig, elkerülve az eseménytörténeti tárgyalás könnyebb útját, az apátságot nem csupán kultúrközpontként és hiteleshehelyként vizsgálja, hanem mint Erdély egyik legnagyobb uradalmát, kapcsolataival, konfliktusaival, társadalmi súlyának és szerepének bemutatásával együtt. A bevezető tanulmányt figyelmesen olvasó például felfedezheti annak magyarázatát is, hogy 1437-ben miért csatlakoztak egyes kolozsváriak a felkelőkhöz. A kötetben közölt regeszták az első nyomtatásban megjelent alkalmazásai annak a regesztatípusnak, amely közli a regesztázott oklevél valamennyi lényeges elemét, beleértve az eredeti formában beiktatott személy- és településneveket, valamint a sajátos megfo-

galmazásokat. Jól tagolt és részletes mutatói pedig iskolát teremtettek. A magyar, román és német kutatók által egyaránt használható forráskiadvány kalandos úton jutott el a kiadóhoz. A munkát eredetileg Romániában szándékoztak kiadni, ez az elképzelés azonban megghiúsult, viszont egy magyarországi kiadó vállalta a megjelentetést. Az átküldött anyagot azonban a Szekuritáté emberei még útközben elkobozták. Jakó Zsigmondnak a rektor előtt kellett megjelennie, ahol nem éppen akadémikus hangvétellű „kihallgatás” után visszakapta regesztáit. Végül is az utolsó pillanatban, amikor a romániai események már kibontakozóban voltak, két vállalkozó fiatal történésznek, Kulcsár Árpádnak és Tringli Istvánnak sikerült átvinnie a határon a kéziratot. A másik nagy munka, az *Erdélyi okmánytár* első kötete 1997-ben jelent meg, a harmadik kötet halála évében, 2008-ban. Ennek regesztái azonos szempontok alapján készültek, mint kolozsmonostori köteteké. Értéke teljessége miatt felbecsülhetetlen, az erdélyi középkorkutatás számára pedig nélkülözhetetlen. Megalkotásához egykori munkahelye, a Magyar Országos Levéltár példás támogatását élvezte. A kilencvenes években, versenyben az idővel, a Borsa Iván irodájával egy szinten szobát biztosítottak számára, és a folyamatos anyagellátás biztosítására beosztották melléje Csukovits Enikőt s ennek ő fáradhatatlanul és hozzáértéssel eleget is tett. Az is hozzátartozik a teljességhez, hogy megemlítsük azt a segítséget, amit Borsa Ivántól és Szentgyörgyi Máriától kapott, akikkel állandóan konzultált.

Írásunk elején elmondtuk, hogy a historikus Jakó Zsigmond értékelése nem a mi feladatunk, hanem a tudománytörténeté. Mi csak azt az utat kíséreltük meg követni, munkássága határköveinek megemlékezésével, amelynek lezárultával most már egyértelműen elmondhatjuk: kora erdélyi tudományosságában az ő nevével vált azonossá a korszerű medievisztika és az igényes, hiteles forrásközlés.

■ JEGYZETEK

1. Katalin Péter: *Zsigmond Jakó 70. Jahre*. In: *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn*. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó. Herausgegeben von Kálmán Benda, Thomas von Bogay, Horst Gaddl, Zsolt K. Lengyel. I–II. Studia Hungarica 31–32. München, 1997–1988. I. 11–16. (A továbbiakban *Forschungen*)
2. Zsolt K. Lengyel: *Bibliographische Hinweise zum Gesamtwerk von Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó*. In: *Forschungen* II. 250–253., 272–273.
3. Kovács András, Sipos Gábor és Tonk Sándor (szerk.): *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kvár, 1996. 578–604. (A továbbiakban *Emlékkönyv*) Erdélyi Múzeum (EM) 68(2006). 3–4. sz. 842.
4. *Történelemszűz. Beszélgetés Jakó Zsigmond kolozsvári történészprofesszorral*. (Interjú Koszta Lászlóval és Orbán Imrével). Aetas 1986. 3. 58–73.; „... pályám egy nagy kaland volt”. Lupescuné Makó Mária beszélgetése Jakó Zsigmonddal. EM 68(2006). 3–4. sz. 16–26. (A továbbiakban *Jakó 2006*)
5. Bár számontartotta a termést, és kifejezetten értékelte Mester Zsolt 1979-ben megjelent *Koppantó* című regényét, amit a második világháborút követő kettős nyomás alatt élő magyar társadalom krónikájának tekintett.
6. A második világháborút követően a barnát felváltó vörös embervadászat másokkal együtt az említettek legtöbbjén kívül a magyar tudományosság más kiválóságait is célba vette, kétségbe vonta eredményeiket, meghurcolta, munkahelyükről eltávolította őket. Jellemző erre, hogy ebben a hajszában Zsolt Béla költő és politikus Hóman Bálinttal szembeni féktelen gyűlöletében az egyetemi történettudományt egészét minősíthetetlen módon bemocskolta. Az ügyben a történelem szolgáltatott igazságot. Az üldözöttek értékálló alkotásai ma is a tudományosság félmjelzett eredményeinek számítanak. De ki keresi a könyvtárakban Zsolt Béla verseit vagy politikai „remekeit”?

7. Jakó Zsigmond levéltári szerepét és munkásságát illetően tanulmányán kívül lásd még: Kiss András – Wolf Rudolf: *Arhiva Muzeului Ardelean 1842-1950*. In: *Din istoria arhivelor ardeleni; 75 de ani de la înființarea Arhivelor Statului Cluj*. Red. Ioan Drăgan – Ioan Dordea. Cluj-Napoca, 1995. 109–136.; Kiss András: *Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának kialakulása és története*. In: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményei*. Szerk. Sipos Gábor. Kvár, 2009. 183–237. (A továbbiakban Kiss 2009)
8. Lásd Emlékkönyv. II. fejezet.
9. Jakó Zsigmond és Valentiny Antal: *A torockószentgyörgyi Toroczky család levéltára*. Kvár, 1944.
10. *Belső-Szolnok és Doboka megye magyarsága az újkorban*. In: *Szolnok-Doboka magyarsága*. Szerk. Szabó T. Attila. Dés–Kvár, 1944.
11. *Az Aranyos mente múltjából*. Művelődés 24 (1971). 6. 7–11.
12. Egyetemi jegyzeteit és oktatási segédleteit illetően lásd Emlékkönyv. Könyvészet IV. fejezet.
13. A tanítvány tanúságtételét tanáráról lásd Sipos Gábor: *Dacia dat tumulum – Erdély adja a sírt*. EM LXX. (2008). 3–4. sz. 99–100.; A házsongárdi munkálatokra vonatkozóan l. Kiss András: *Házsongárdi krónika*. In: *Uő: Források és értelmezések*. Buk., 1994. 119–123., 358. Nem tartozik ugyan Jakó Zsigmond egyetemi tevékenységéhez, de itt kell megemlítenünk, hogy a házsongárdi munkálatokat követően ő szervezi meg a temető régi, jellegzetes és jeles személyeket fedő síremlékeinek rendszeres összeírását. Gaal Györgyöt, Imreh Magdát, Sipos Gábort és Szőcs Jánost bízta meg a százévesnél régebb és számbavételre érdemes sírok összeírásával. Ekkor még nem jelent meg Herepei János 1988-ban napvilágot látott *A Házsongárdi temető régi sírkövei* című kötete, amely Kohn Hillel és Zsakó Gyula *A kolozsvári Házsongárdi temető sírkövei 1700-ig* című, az EM 1911. évfolyamában megjelent közleményével jelenleg is a temető régi síremlékeinek alapvető munkája. A későbbiekben Gaal György közleményei ismertetik a temető kiemelkedő jelentőségű síremlékeit, és sajnos gyakran kell beszámolnia a pusztításokról is.
14. A DIR folytatásaként a Documenta Romaniae Historica című sorozat kötetei közlik a középkori forrásokat. Az erdélyi viszonylatban továbbra is C-vel jelölt sorozatban az eredeti latin szöveget annak román fordítása követi, a jelzetben pedig megnevezik azt a levéltárat, amely a közölt anyagot őrzi. Ezzel megfelelnek a tudományos kutatás követelményeinek.

PORTRÉK IMREH ISTVÁN RÓL

„Ki minek gondol, az vagyok annak...”

WEÖRES SÁNDOR

A háromszéki születésű, Kolozsváron kiteljesedő Imreh István (1919–2003) a második világháború utáni erdélyi magyar tudományos élet egyik legmeghatározóbb személyisége volt. Sepsiszentkirályon született, gyermekkorra Sepsibodokhoz kötődik. A kolozsvári Unitárius Kollégiumban töltött négy évet követően az elemi felső osztályait a brassói kereskedelmi iskolában végezte. 1940 és 1944 között a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem közgazdaságtudomány szakos hallgatója volt. Diákként és friss diplomásként a Venczel József által irányított bálványosváraljai falukutatásba, illetve az Erdélyi Tudományos Intézet munkájába is bekapcsolódott. 1948 és 1983 között a Bolyai, majd Babeş–Bolyai Tudományegyetemen oktatott. A nevelő és kutatómunka mellett tudományszervező és tudomány-népszerűsítő tevékenységet is vállalt. Az erdélyi magyar szociológia újjászervezésében fő szerepe volt. Minden lehetőséget és eszéközt megragadott arra, hogy eredményeit a szélesebb nagyközönséggel is megismertesse. Fontosabb munkái: *Székely falutörvények* (1947), *A rendtartó székely falu* (1973), *Erdélyi hétköznapok 1750–1850* (1979), *Változó valóság I.* (szerk. 1979), a Csetri Elekkel közösen jegyzett *Erdély változó társadalmá 1767–1821* (1980), *Az önismeret útján* (szerk. 1980), *A törvényhozó székely falu* (1983), *A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében* (1992), *Látom az életem nem igen gyönyörű* (1994).

Az alább olvasható mozaikok révén Imreh Istvánnak néhány, Weöres Sándor-i értelembe, igazán létező arcára vetül fény.

Újabban a történetírás „cliográfiának” (*cliography*) nevezi azt az irányzatot, mely történészek életrajzának kutatásával tesz kísérletet élet és életmű kapcsolatának feltárására. A kifejezést még nem ismertem, amikor másodéves egyetemi hallgatóként, Imreh Istvánnal foglalkozni kezdtem. Munkám során, mely azóta kiadásra került, az úgynevezett „totális biográfia” eszközzel élve arra az alapkérdésre kívántam válaszokat keresni, hogy miként sikerült Imreh Istvánnak a többszörös rendszer- és impériumváltások közepette, hitelességét megőrizve, tudományos karriert építenie. Látva a közelmúlt azon törekvését, mely a történész munkásságának eredményeit, sőt személyét is a közösségi tudás, a lokális identitás részévé próbálja tenni, az életmű örökségésítésének (*patrimonialization*) állomásairól és motivációjáról írtam tanulmányt. Néhány cikkem azért született meg, mert bizonyos kérdések nem hagytak nyugodni, de kibontásukra a biográfia szabta strukturális keretek között nem volt mód. Végezetül pedig, van több olyan írásom, mely valamilyen megemlékező, ünnepi aktus részeként, felkérésre született abból a célból, hogy összefoglalja Imreh István életútjának fontosabb állomásait és életművének jellemző vonásait.

Mindezen szövegek a „klasszikus” történészi pozícióból keletkeztek: személyes találkozás, tapasztalat hiányában különböző típusú és jellemzőkkel bíró forrásokra alapoznak. Úgy döntöttem, hogy ezúttal változtatok az alaphelyzeten és a *Korunk* felkérésének, tudniillik, hogy a 20. századi magyar történészportrék részeként készítem el Imreh István portréját, oly módon teszek eleget, hogy felkérek pár, Imreh Istvánhoz a múltban közel álló személyt, hogy egy-egy általam kiválasztott fénykép kapcsán ossza meg emlékeit, gondolatát. Az alább olvasható mozaikok révén Imreh Istvánnak néhány, Weöres Sándor-i értelemben, igazán létező arcára vetül fény. Fogadják szeretettel!

Both Noémi Zsuzsanna

Legelső emlékeim Imreh István professzorról jóval az egyetemi tanulmányaimat megelőző időszakra esnek. Sepsiszentgyörgyi otthonom közvetlen szomszédságában sok évtizeddel ezelőtt működött egy itálokat forgalmazó nagykereskedelmi cég, melynek vezetője egy brassói, Tites nevű személy volt. Ennél a vállalkozásnál kezdte közgazdasági munkálkodását Imreh István. A szomszédsági kapcsolatok révén ismeretség, majd életre szóló barátság alakult ki közöttünk, melynek elmélyüléséhez hozzájárult, hogy a professzor úr anyósa, Höhn Margit néni és nagymamám igen szoros baráti viszonyt ápoltak.

Imreh István szakmai felkészültsége, megkapó egyénisége és kiváló szónoki adottsága vezérelt engem is az általa felvázolt világ megismerésében.

Tőle tanultam meg tisztelettel és alázattal közeledni a székelység nehézségeivel, nélkülözésekkel és küzdelmekkel terhelt múltja iránt.

A kevés termőföld és a zord időjárás őseinket rákényszerítette a fegyelmezett, szorgalmas, éjt-nappallá tevő munkára. A létfenntartás kialakításának nehézségei a közös gondolkodást és az együttműködést is nélkülözhetetlenné tet-

ték. Mindezen élet diktálta szabályokat emelte aztán törvényerőre a székely communitas.

Ezt a különös és sok esetben nehezen érthető világot helyezte górcső alá Imreh István. A ma emberének is közösségi összetartásból, elkötelezettségéből, munkaszeretetből példát mutatva foglalta rendszerbe a székely társadalom, a faluközösség sorsának alakulását. Tette ezt a falutörvények létrehozásának folyamata, illetve a benne foglaltak betartásának elemzése révén.

Imreh István annyira együtt élt a székely faluközösségek világával, hogy 1978-as újesztendei köszöntőjében onnan választott verssel örvendeztetett meg minket. A névtelen szerző gondolatai ugyanis magába foglalják a hajdani székely emberek legfontosabb vágyakozását jólétük megteremtése érdekében: „Adjon Isten minden jót az új esztendőben, / jobb üdőt, mint tavaly volt az új esztendőben. / Bő aratást, szüretet, egészséget, jó kedvet. / Drága jó bort, olcsó sőt az új esztendőben.”

1985-ben már saját gondolataival fejezte ki szeretetét, ragaszkodását családunk iránt: „Kívánunk tinéktek, az egész nagy családnak meleg, szívbéli szeretettel, kellemes karácsonyi ünnepeket és boldog új esztendőt erőben, egészségben, békességben, bőségben. Igaz régi barátsággal Pista és Marika.”

1970. április elsején, lányom születésekor pedig senkivel össze nem tévesztendő melegséggel gratulált a gyermekáldáshoz. A jókívánságok szellemes humorral párosulnak: „Lányom, Mari április 4-i gyermek, vidám ő is, kicsit szélszélyes is – ezzel is számolj, mint lehetőséggel, s főleg azzal: együtt fog járni az egyetemre az én unokámmal, aki fiú, ő meg lány. Jóban kell lenned velem!!!”

Ilyen közvetlen családias légkör jellemezte a mi több évtizedes barátságunkat. Az egyetemi éveim idején Ő volt a gyámolítóm. Ellátott tanácsaival minden alkalommal, amikor hozzá fordultam. Szüleim hiányában mindez pótolhatatlan volt számomra. Szakmai életem alakulásában is meghatározó jelentőségű volt a véleménye. Az ő hatására érlelődött bennem a vágyakozás a székely falu és egyáltalán a székely társadalom kutatása iránt. Azzal a megjegyzéssel, hogy engem első sorban a székely katonai közösség mindennapjainak a története foglalkoztat.

Cserey Zoltán (1941), történész, nyugalmazott muzeológus

Imreh Istvánnál nyilvánvaló szakmai és tanári elhivatottságán túlmenően, habitusa, alkati adottságai is hozzájárultak ahhoz, hogy közte és diákjai között, már az egyetemi évek alatt szoros, sokáig tartó kapcsolatok alakuljanak ki. Ezek, a későbbiekben több esetben meleg, kollégialis vagy éppen közeli baráti viszonyná fejlődtek. Közismert volt, hogy szelleménél fogva milyen közvetlen, derűs, ha

úgy adódott, egyenesen vidám légkört tudott teremteni maga körül. Még előadásainak és szemináriumainak is ilyenyszerű hangulatuk volt. S szerette ápolni is meglévő kapcsolatait, személyekig, de évfolyamokig menően is. Ezért adott külön is sokat az évfordulós diáktalálkozókra.

Kitűnően illusztrálja ezt a mellékelt fényképfelvétel is, amely, ha emlékezetünk és ítélőképességünk nem csal, Kolozsváron az 1960-ban végzett magyar történészhallgatók tízéves találkozásán készült. Ezért külön dokumentumértéke is van, hiszen ez volt az az évfolyam, amely tanulmányait a Bolyai Tudományegyetemen kezdte, s járt négy évet, hogy aztán ott legyen a nagy előkészületekkel megszervezett egyetemegyesítésen, s így, utolsó, végzős évét már új keretben s nem kis belső szorongásokkal kényszerült kijárni, alcsoporként nevezetten. Mindezek megrázkódtatásként, a későbbiekben is kiható módon érték őket. Az új szervezeti felépítésből következően számukra már nem létezett az a kötődés az intézményhez, hiányzott az a plusz, az a többlet, amely addig valahol biztonságot árasztott nekik. S már Imreh István sem lehetett többé évfolyamvezetőjük.

A felvétel mintha azt mutatná, hogy a találkozóon volt diákjai rátaláltak, s ragaszkodásuk jeléül szorosan maguk közé, középre vették.

A későbbiekben is ismert volt sok írásos nyoma is maradt annak, hogy a Bolyain évfolyamvezetőként Imreh István az egyetemi közösség normáihoz való szoros igazodás elérésén kívül a művelődés megszerzésének Kolozsváron fellelhető terei felé igyekezett irányítani diákjait. Az akkori viszonyok között, nyilvánvalóan a helyes tanár-diák attitűdre, s a felmerült nehéz szociális esetek, helyzetek kezelésére is nagy gondot kellett fordítania. A Bolyai történelem szakán az egyetemes újkor történetét adta elő, s mert a helyzet úgy hozta, a jelenkor történetének oktatását is át kellett vennie, hogy aztán az egyesített egyetemen tevékenységének ez utóbbi váljon fő területévé. Mindezt úgy, hogy korábbi századok történetének vizsgálatával vált széles körben ismertté a neve. Az a szakmai képzési színvonal, amelyet az egyetemi előadásokon és szemináriumokon – tudós tanáregyéniség társaival együtt – Imreh István biztosított, egyáltalán nem volt kevesebb, mint amit a másutt lévő kimagaslóan jó iskolák történész hallgatóiknak nyújthattak. Fontos kiemelni, hogy mindez az előírt tanrend keretén belül történt.

Hogy az egyetemi ünnepélyes találkozók rendjén az ideillesztett fénykép kivételes eseményről tanúskodik, felette bizonyítja Jakó Zsigmond jelenléte is, aki hasonló rendezvényeken tudomásom szerint egyetlen alkalommal sem volt jelen. A tanárok, egyetemi könyvtárosok, kiadói szerkesztők, főiskolai oktatók előtt a volt kari vezető Bodor András áll, s diákságuk idején tanársegédjük, Magyar András.

Csucsuj István (1942), történész, a BBTE Magyar Történelmi Intézetének emeritus professzora

Elnézve ezt az 1988 augusztusának derekán készült képet, régi kedves emlékek fakadnak fel bennem: ez a néhány nap ugyanis nem volt számomra szokványos születésnap – ezekben a napokban volt egy háromszobás tömbházlakásra méretezett szűk családi körben a fiamék esküvője, s a kerek évforduló kapcsán, egyik nap a Kritérionnál dolgozó kollégáim, egy másik nap barátaim látogatása – ezen a napon készült ez a kép, amelyen a feleségemmel, Imreh Istvánnal, Benkő Samuval koccintunk. Azt hiszem, a kép

ről is kérzik az a derű, amely ezt a délutánt, de igazság szerint a velük való – egy életen át tartó – baráti kapcsolatot besugározta.

Imreh Istvánt – azt mondhatnám – a Kriterion is örökölte. Korábban már az Irodalmi Kiadónál is jelentek meg könyvei, de az a kolozsvári magyar író-és tudósnevezeték, amely a hatvanas évek második felében a hazai magyar szellemi újjászületés részese volt, természetszerűen sorakozott fel – szerzőként, de a könyveink minőségét is szavatoló külső munkatársként – az 1970-ben létrejött Kriterion mellé. És azt hiszem, nem érdemtelenül tüntetett ki bennünket bizalmával.

Én a kiadói munkám során Imreh István két fontos könyvének lehettem a szerkesztője: az egyik a *Változó valóság* című könyvsorozatunk első, 1978-ban megjelent kötete, a másik az 1972-ben elhunyt Venczel József válogatott tanulmányainak *Az önismeret útján* címmel 1980-ban megjelent könyve. Volt egy harmadik is, a Teleki László Alapítvány és a Polis közös kiadásaként 1999-ben megjelent tanulmánykötete (*Erdélyi eleink emlékezete. 1550–1850*) – ez alkalommal azonban csak az első kettőre emlékezem.

Mindkettő a honismereti irodalomba sorolható, amely műfaj és tematika a hazai magyar sajtóban akkoriban igencsak megélenkült. (A sorozat második, *Városkutatás* alcímet viselő, 1984-ben kiadott kötetének öt periodikát felölelő bibliográfiája, 17 nyomtatott oldalon, 361 tételt tartalmaz az 1968–1980 közötti évekből. A két kötetben 18 szerző 21 tanulmánya szerepel.) Jelzés volt ez arra nézve, hogy egy pillanatnyilag oldódó légkörben a felsorakozó fiatal író-újságíró nemzedék milyen figyelemmel és felelősséggel fordult a mindennapok valósága felé, bátran szólva azokról a jelenségekről, amelyek akár pozitív, akár negatív irányban mindennapi életünk és főképp kisebbségi magyarságunk jövője szempontjából figyelemre méltók voltak. Imreh István ennek a két kötetnek az ötletgazdája és avatott szakmai mindegyike volt. Én pedig a kiadói szerkesztője.

És ebben a tematikában kapcsolódott hozzá a Venczel József-kötet. Nem véletlenül, hiszen Imreh István fiatalon munkatársa lehetett Venczel Józsefnek, s amikor Venczel – évekkal a börtönből való szabadulása után – végre szaktudásához viszonylag méltó munkakörbe került, nem sokkal halála előtt Imreh Istvánnal együtt állította össze az említett s végül 1980-ban megjelent kötetet.

Az én számomra nemcsak ez a feladat, de a problémakör sem volt idegen: édesapám falusi lelkészként cselekvő részese volt a ma újra sokat vitatott „népszolgálat”-nak, én magam diákként a népi írók könyveit faltam, s szívvel-lélekkel azonosultam azzal, ami most Venczel József műveiből sugárzott felém. Imreh István pedig – miközben sok személyes emlékekkel is gazdagította a Venczel-szövegekhez írott szerkesztői megjegyzéseit – nemcsak beillesztette a kötetben megjelent írásokat a magyar és nemzetközi szakirodalomba, hozzáépítve a szövegekhez azt a tudásháttérrel, amelyre a két *Változó valóság*-kötet szerzői legtöbbször igencsak szüksége volt, hanem fontosnak tartotta közvetíteni azt az erkölcsi tartást is, amely őneki személyes élménye volt. Mert Venczel József azt vallotta: „Az »önismeret« nem önmagáért fontos, hanem azért, ami abból következik: a javulás és a javítás szempontjából.”

Valljuk be, az így értelmezett önismeretre ma is igencsak szükségünk van. Nélkülözhetetlen mindazoknak, akik a mindenkori változó valóság kusza, sokszor kiismerhetetlen jelenségei között kisebbségi magyarságunk megmaradásának útját-módját keresik. S nélkülözhetetlen mindannyiunknak ahhoz, hogy azt a jövőnkét biztosító cselekvésre is váltsuk.

Dávid Gyula (1928), irodalomtörténész,
szerkesztő, műfordító

A mottóban szereplő Weöres Sándor-vers záró-sorai: „Szemem tavában magadat látod: / Mint tükröd, vagyok leghűbb barátod.”

Hát, valahogy így tekintett rám Imreh István, vagy ahogyan mi, unokák hívtuk, Csumi.

Gyermekkoromban mindennap mesélt nagy csatákról, győzelmekről, stratégiákról, hősookról és példaképekről. Százrészletes sorozatra emlékeztető történetfolyam volt, ahogy mondta: igaz mesék. Csak később, iskolás koromban jöttem rá, hogy ezek az „igaz meséi” a magyar történelem eseményeinek füzerei.

Nem emlékszem arra a mesére, amit a kép készítése alatt mondott. Lehet, Bem apót láttam éppen a bábban, de lehet, hogy Rákóczi vagy éppen Bethlent. Tálán azért lettem dokumentumfilm-rendező, mert Csumi megtanított arra, hogy nem lehet fordulatgazdagabb sztorit írni, mint amit maga az élet ír.

Irgyeltem tanítványait, akiknek az egyetemen mesélt, mert akkor azt gondoltam, mesélni jár be a történelem tanszékre. Ma már biztos tudom, mesélni járt be, ő így tanított. Ha gyűlésre kellett mennie, oda boldogan engedtem, mert akkor legalább tíz „igazmese” illusztrációval tért haza, amelyeket unalmában rajzolt. A sétatéri parkban órákat sétáltunk, ahol minden gyerekhez lehajolt, és kérte őket, hogy etessék meg tenyerükből azt a csókát, amit mutatójával formált. Imádták a gyerekek.

Három unokája – Balázs bátyám, Pistuka unokatestvérem és jómagam – egy hétköznapi jó nagyapát láttott benne, csak később jöttünk rá, hogy valójában mekkora tudós is volt.

Pezsgő társasági élet vette körül, a vendégei kézről kézre adták egymásnak a kilincset, vasárnaponta pedig a Gecse-kertben találkoztak a történészek, melyre mi, gyerekek is hivatalosak voltunk.

Vadászta a plakátokon, hogy mikor érkezik egy western film az Új Idők moziba, hogy elvihessen, majd órákon keresztül beszélgettünk róla. Nagy indiánrajongó volt, kicsit a székelyeket látta bennük. Feldühítette, ha igazságtalanság történik egy néppel, de mint egy gyermek hitte, hogy az idő visszaadja a szabadságot. A rendszerváltás után döbönt rá, hogy ez nem az ő életében fog megtörténni.

Nehéz megmondanom, hogy Imreh István történész volt vagy nagy mesélő, szociológus vagy irodalomtörténész, politológus vagy netán gazdasági szakember, néprajzkutató vagy esetleg művészettörténész, mert nekünk, unokáknak mindez.

Farkas György (1975), rendező, operatőr

Sajnos a kolozsvári magyar nyelvű történészképzés azon évfolyamához tartozom, amelyet már nem tanított negyedéven Imreh István, mivel harmadévesek voltunk, amikor nyugdíjba vonult. Ezért a vele kapcsolatos meghatározó emlékeim leginkább gyermekkoromból származnak. Ezeknek az emlékmozzaikoknak a felidézésével és a legmeghatározóbb kiemelésével világlantom fel Imreh István, ahogyan a legtöbben szólítottuk, Pista bácsi máig élénken bennem élő alakját.

Édesapám barátjaként, kollégájaként számtalanszor találkoztunk, de óvodás- és iskoláskorom vele kapcsolatos gyakran ismétlődő és ezért meghatározónak érzett emléke az egyetemen tanító tanárok gyűléseikhez kötődik. Akkoriban, a mai szerteágazó kommunikációs lehetőségek (e-mail, Facebook stb.) híján úgy, hogy még vonalas telefonunk sem volt otthon, a lehető leghagyományosabb módon, személyesen átadott üzenet formájában értesítették az oktatókat az összejövetel előtt. Kiküldtek a tanárokhoz haza valakit az egyetem adminisztratív személyzetéből, aki közölte, hogy mikor és hol lesz

a gyűlés, ennek tudomásulvételét pedig az érdekeltnek aláírásával kellett igazolnia.

Azt hiszem, én lehettem az egyedüli, aki örült annak, amikor az „altiszt” becsengetett. Az értesítéstől kezdve ugyanis izgalommal várhattam, hogy mit hoz majd az értekezletről haza édesapám. Pista bácsi ugyanis a hosszúra nyúló gyűléseken rajzolással ütötte agyon az időt. Mivel saját gyermekei akkor már nagyobbak voltak, az elkészült rajzokat nekem küldte el. Mai napig előttem vannak kedves, személyre szóló „dedikációi”, kalligrafikusan írt betűi, virágindás díszítőmotívumai, iniciáléi. Egy ideig gyűjtöttem is ezeket a sűrűn telerajzolt és -írt lapokat, talán még megvannak valahol. Alig vártam, hogy édesapám hazaérjen ezekről a nemegyszer többórás „fejtágítók-ról”. Első kérdésem mindig az volt hozzá, hogy milyen rajzot küldött Pista bácsi. Ha ő valamiért nem vett részt az adott értekezleten, egészen letörtem. A rajzai olyanok voltak, mint amilyennek őt látom magam előtt ma is, ennyi év távlatából: vidámak, derűsek. Pista bácsi ugyanis – és ezt későbbi hozzá kötődő emlékeim is igazolják – sokat mosolygott, rendkívül pozitív személyiség volt. Ha arról volt szó, szívvel-lélekkel, széles gesztusokkal magyarázott, vibrálóan színes egyénisége azonnal lekötötte a vele beszélő figyelmét vagy akár népesebb hallgatóságáét is. Azt hiszem, a 20. század második felének, 21. század elejének kolozsvári magyar historikusai között, ha lehet ezt mondani, ő volt a „legművészibb” egyéniségű történész. És ennek csak egyik oldala volt a számomra oly kedves rajzos énje.

Jakó Klára (1962), történész,
MTA Történettudományi Intézet

1974 februárjában országszerte a '68-as megyésítés után bevezetett „Falusi könyvhónapot” tartottak a könyvtárak. Kiadók, szerzők mutatták be új termésüket a falvak „dolgozó népének”.

A Kovászna Megyei Könyvtár Imreh Istvánt is meghívta nemrég megjelent könyve, *A rendtartó székely falu* kapcsán. Munkásságát jól ismertem, őt magát nem. Ezért is örvendtem az alkalomnak, hisz szülőfalum, Sepsiszentkirály legnevesebb szülöttjét nemcsak én ismerhettem meg, hanem falusfeleimnek is „megmutathattam”. És azt is reméltem, hogy Imreh

Istvánnak is élményt jelent a községközpontban, Illyefalván tartandó könyvbemutató, ahová a szentkirályiakat is meghívtuk.

Az est hangulatát Imreh István első leütése megszabta. A „rendiség” fogalmának megvilágítására egy kérdéssel indított: „Maguknál a templomban a férfiak és a nők vegyesen ülnek vagy külön?” A válasz: „Külön!” Ebből kitűnő didaktikai érzékkel, lendületes előadásában vezette le a „rendiség” fogalmát, aminek a megnevezését nem, de tartalmát ugyancsak ismerték a hallgatók.

Akkoriban még közszájon forgott a helyi szólás a nemkívánatos kíváncsiskodó elrebbentésére: „Kucika nye, ne leskődj, mint Nyáguj Jancsi az urak bálján!” A szólás eredete, hogy bált Illyefalván és nyilván sok más faluban is, a községházán még a két világháború közötti időszakban is, csak a katonasoron levők, a „gazdák” rendezhettek, mások mulatságot csak csűrökben vagy házaknál tarthattak. A bálon a nem katonasoron levő házastárs sem vehetett részt, ezért „leskődött” az a bizonyos Nyáguj Jancsi is a bálozó felesége és lánya után.

A lekötő előadást jóízű beszélgetés követte, ahol Imreh István találkozott elemista osztálytársnőjével is, aki annak idején nagyon tetszett neki. Voltak, akik még emlékeztek az Imreh család szentkirályi éveire, ahonnan Bodokra költöztek. Ez a falu lett igazából Imreh István gyerekkorának színhelye. (Ezért is tartottuk helyesnek, hogy születésének 100. évfordulóján Szentkirályban az unitárius parókiára – nem lévén meg a szülőház – „csak” emléktáblát állítsunk, Bodokon pedig mellszobrot.

Bár a „falusi könyvhónap” alkalmából volt vendégünk, nem hagyhattuk ki Szentgyörgyöt sem a találkozók sorából, ahol a szakszervezeti művelődési ház kistermében vártuk a közönséget. A szervező mindig szorong egy kicsit, hogy lesz-e megfelelő számú közönség. Így éreztem azon az estén is, amikor vékonyan szállingóztak az érdeklődők. A kezdés előtt megkértem a sakkteremben próbáló dalkörösöket, hogy adják át nekünk a termet, ők meg folytassák a 120 helyes kisteremben. A sakkterem sem volt kicsi, de a sok asztal miatt kevesebb ember is teltebb házat mutatott. Végül azonban kis késséssel, de tisztas közönség jött össze. Még a belügy ifjú munkatársnője, egy sepsiszentgyörgyi román textilgyári munkás magyarul jól beszélő lánya is „megtisztelte” a találkozót, szorgalmasan jegyezgetve füzetkéjébe...

Ez a találkozó is jó hangulatban zajlott, csak a vége felé robbant egy váratlan bomba, amikor a közönség kérdezhetett a szerzőtől. Valaki a székelyek letelepedéséről kérdezett, Imreh István ugyancsak belemelegedett a válaszába, lelkesen, akárcsak a mellékelt képen, vázolta a többlépcsős folyamatot... Egy türelmetlen hallgató robbantott: „Azt mondja meg a tanár úr, ők voltak-e hamarabb, itt vagy mi?” A közönség megmerevedett, az előadó is megrebbent egy pillanatra, de aztán szépen, részletesen magyarázott, hangsúlyozva a kérdés összetettségét, kicsit lebegtetve hagyva a választ, de nagyszerűen feloldva a feszült hangulatot.

Záró csattanó: Néhány nap múlva találkoztam a művelődési ház karbantartójával, aki talányosan mosolyogva mondta, hogy „No, maguk jól kilóttek ezekkel...” Aztán elmondta, hogy az igazgató szobájából mikrofondrótot vettek a kisterembe... De „ezek” azért találtak megoldást: a szorgosan jegyezgető leány személyében!

Kiss Jenő (1943), nyugalmazott könyvtárigazgató,
művelődésszervező

Három ünneplő férfi látható a képen, poharat tartanak a kezükben, és vidáman beszélgetnek. Egy történész-születésnapon készült a felvétel valamikor az 1980-as években, amikor a kerek évfordulót ünneplő pályatársat nem emlékkönyvvel, hanem egy baráti találkozóval köszöntötték a kollégák.

Most a jobb oldali, idősebb úrra kell figyelniünk, láthatólag a másik kettő is ezt tette a fényképész megjelenése előtt. Jellemző arcéle, hátrasimított, már ritkuló haja, az ajkán játszó kis mosoly jelzi, hogy jól érzi magát e társaságban. Szeme csillogását a régi felvétel nem adhatja vissza, de aki előadásain részt vett, jól emlékezhet lendületes, a hallgatóságot magával ragadó beszédmódjára, élénk tekintetére, kifejező gesztikulációjára. Tanárnak született, aki tehetségét széles körű és állandóan gyarapított tudással ötvözve varázsolta el hallgatóságát akár egyetemi előadóteremben, akár konferencián.

Ugyanakkor nyugodtan állíthatom azt is, hogy ifjúkora óta a tudományműveléssel, terepkutatással, levéltári bűvárlattal jegyezte el magát, a közgazdaságtan és a szociológia tájairól érkező történetkutató életművében sikeresen hasznosította széleskörű képzettségét. Könyvei, tanulmányai olvasmányos stílusban születtek, a szakszerűség megőrzésével, ez egyébként pályatársai, egyetemi kollégái kiadványairól is elmondható.

Külön kiemelném azt az értő figyelmet, amivel pályatársai könyvei, tanulmányai felé fordult, ismertetései a közlő folyóirat adta terjedelmi korlátok függvényében, de mindig alaposan és közérthetően emelték ki a tárgyalt tudományos munka értékeit. Egyébként, egész nemzedékét jellemezte ez a kollégák eredményeit számontartó kölcsönös megbecsülés.

Mindez persze oldottabb körülmények között, ünnepi alkalmak beszélgetéseiben, anekdotázásaiban is megvalósulhatott, amint a fent említett kép is tanúsítja. Jellemző talán, hogy Imreh István a hatvanadik születésnapjának ünneplésekor szélesítette a meghívottak körét, egyetemi karrierjüket kényszerűen középiskolai tanárságra cserélő régi kollégák is részt vettek az összejövetelen, ahol a hangulat emelkedésével népdalok is fölzendültek. Hozzá tartozik ez a magyar mulatozáshoz, de a történész-születésnapok sorában csak Imreh tanár úr lakásán történt ilyen „népi kilengés”.

Az 1960-as évek elején, valószínűleg dr. Szántay János által ismertem meg Imreh István professzort. A kölcsönös szimpátia révén az évek során egyre közelebb kerültünk egymáshoz. Imreh tanár úr, az akkori idők lehetőségei között, diákjainak szakmailag és emberileg is a maximálisat nyújtotta. Magánkönyvtára több száz kötetével a korszak egyik legértékesebb dokumentációs tára volt. Falukutatásai, dolgozatai nívósak, jól dokumentáltak voltak. Kollegáit önzetlenül segítette.

A tudományos munka mellett több alkalommal közösségi feladatokat is vállalt. Diákotthonokat vezetett, tudományos kirándulásokat szervezett. Volt egy magánszervezésű kurzusa, ahol én is szerepeltem. Ezen keresztül a diákok általános műveltségét, tájékozottságát segítette elő. Minden évben 1-2 csoporttal megjelent a kolozsvári onkológiai intézetben, ahol én bemutattam az intézetet, és részletesen ismertettem a nukleáris orvostudományi laboratórium munkáját és feladatait.

Ehhez hasonló rendszerességgel vitte el hallgatóit az orvosi egyetem genetikai laboratóriumába, ahol fia, ifjabb Imreh István oktatta a történelemszemléket, de a fiatalok társaságában ellátogatott a csillagvizsgáló intézetbe és más érdekes tudományos laboratóriumokba is. Több kolozsvári román és magyar festőművészt mutatott be tanítványainak.

Könyvei, melyek román és magyar nyelven jelentek meg, nagy sikert arattak a szakmában, de a rokon tudományok művelői körében is. A szellemi, tudományos munka mellett a sportot is kedvelte. Fiatalkorában kézilabdázott, iskolai válogatott volt. Nagyon szeretett kirándulni. Legendássá váltak a történész kollégák és a diákok közös hétvégi kirándulásai. Sok, rendkívül hasznos tanácsot, segítséget kaptam tőle. Példaképem volt magánemberként, de a szakmám művelése során is sok tekintetben példaként állt előttem. Kivételes egyéniséget, egy igazán értékes embert ismertem meg benne.

Uray Zoltán (1931), sugárbiológus,
az MTA külső tagja

Van egy fotó. Az első beidegződésem az, hogy azonosítani kellene a rajta látható személyeket, mégpedig balról jobbra haladva, és feltüntetni egy kép-aláírásban. Nehéz feladat lenne, mert a fotó jóval az én korszakom előtről való, itt még fiatalok azok, akik közül kettőt ismertem csak személyesen: Kányádi Sándort és Imreh Istvánt.

Dávid Gyula segített az azonosításban. A fotó – figyelembe véve a hátteret – talán a Korunk Galériában készült. A felső sorból balról jobbra haladva két embert tudtunk azonosítani: a másodikat, Kányádi Sándort, és a negyediket, Imreh Istvánt. Az alsó sorból a szemben ülő szemüveges férfi Nagy Elek (írói álnevén Méhes György), a kép bal alsó sarkában ülő kerek sapkás hölgy pedig B. Nagy Margit. Költők, írók, művészettörténészek, történészek az erdélyi magyar értelmiség jeles képviselői, ülnek egy rendezvényen, hallgatnak valakit, együtt vannak.

Both Noémi, akitől azt a felkérést kaptam, hogy egy általa kiválasztott fénykép alapján emlékezsek Imreh Istvánra, egy Weöres Sándor-verscímet választott mottóul ezekhez a rövid portrékhoz: „Ki minek gondol, az vagyok annak...” Ez mintha azt sugallná, írjuk meg, mi volt ő nekünk. Erre pár bekezdésben nem vállalkozhatok. De mire vállalkozhatok egyáltalán pár bekezdésben, ami róla szól?

A válasz az, hogy csak szabad asszociációkra. Hogy belőlük kirajzolódik-e bármi lényegi Imreh Istvánról, nem tudom. Valami olyan biztosan igen, ami végső soron hozzá tartozik. Valamilyen adalék a megrajzolható portrékhoz, melyek száma, akárcsak a megközelítéseké – végtelen.

Itt elakad a gondolat. A weöresi vers, a „Ki minek gondol, az vagyok annak...” utolsó két sora – „Szemem tavában magadat látod: / Mint tükröd, vagyok leghűbb barátod” – mintha egy fel nem tett kérdésre adna egy visszavonhatatlan választ. Egymás tükrei vagyunk. Jó volna tudni, hogy így van-e. Jó volna tudni, hogy az én szemem tükrében ő milyennek látta magát, vagy látta-e egyáltalán. És, hogy igaz volt-e az a kép, amit látott, mert a tükör néha torz. Nem tudom, hogy az idő tisztít-e valamit a tükörképen, vagy csak homályosít azáltal, hogy idealizál, szűr, kiejti a rosszat, működteti az összes közhelyet a nagylyukú rostától a megszépítő messzeségig.

Imreh Istvánt az apámtól örököltém. Tízéves voltam, amikor Zetelakáról Udvarhelyre költöztünk, és apám elkezdte rendszeresen járni a környéket

tájegységek szerint. Mindenhová vitt magával, felnőttként kezelt, és majdnem mindig élete egyik legmeghatározóbb szakaszáról, az egyetemi éviről mesélt. Annyira beemelt engem is abba a világba, hogy otthon voltam benne. Ezért tudtam én is a kolozsvári éveim alatt úgy beszélgetni a csoporttársaival, mintha az én kollégáim lettek volna. Ezeknek a történeteknek meghatározó alakja volt Imreh István, a tanár, aki az egyik legjobb előadó volt, a tanár, aki sportolt, a tanár, aki „kivitte” a gyerekeit a Babeş kontra Bolyai kézilabda meccsre szurkolni, ahol nyert a Bolyai, és újságpapír fáklyákat égettek a játék végén az ünnepléskor.

Aztán eljött az én időm is. Ugyanott, ugyanazon a szakon tanultam, mint az apám (én és a húgom a szüleink mesterségét vittük tovább), és ott volt az életemben Imreh István és Marika néni, és Mari a lányuk, és az unokák, Balázs és Gyuri. A szomszédban laktam, a Déva utcában Bodor Andráséknál, gyakran átjártam, könyvekért, segítségért, mikor miért épp kellett. Egyféle óvó figyelem volt ez, amivel a következő generáció magyar értelmiségét követték, a tanítványok tanítványait, benntartottak egy közösségben, ahol volt időnk felnőni, megméretetni magunkat, figyelni, írni, közölni, ha akartunk, készülni az életre, a jövőre, legyen az bármilyen is. Mindez a nyolcvanas évek első felében volt, és nem volt könnyű. Akkor nekünk nem sok babér termett, de volt még magyar alcsoport egészen az utolsó egyetemi évig, igaz, hogy már csak ketten voltunk benne. Aztán az utolsó évben nélkülünk tettek ki az órarendet. Nem szóltak nekünk, hogy megszűnik, így tudtuk meg, az órarendből. Nem volt apelláta. Máig emlékszem arra az érzésre. Nem érzem már, de emlékszem rá. Nagy szükségünk volt akkor tanárainkra.

Nem tudom, mikor lett mentorom Imreh István, de az lett. Azt sem tudom, hogy mikor lett a barátom, és azt sem, hogy pontosan, mikor lettem kicsit családtag az Imreh családnál. Talán '89 után a Kriterionnál és Polisznál eltöltött éveim alatt, talán már előtte. Szerkesztettem neki kötetet, ott volt a doktori védésemen, mindig ott volt. Most írhatnék számokat, kötetekről, tanulmányokról, de ezt talán megteszik mások. Még eljátszotta a fiammal a csókát a csonka ujjával. Imádták a gyerekek. Hiányzik.

Ha lenne valamilyenféle mintám egy ars poetica számára, azt ő mondaná el, és talán el is mondta. Többször. Az egyik ez: „Éltem a népszerűsítő, tudatformáló kis írások adta lehetőségekkel is. Cikkeim száma meghaladja a kétszázat. Eredményként azonban rendszerint az tétetődik mérlegre, ami könyvbe foglaltatott; kevésbé vagy egyáltalán nem például a tanári, nevelői buzgalom, a szolgálattelvési szándék, a jóra való konok törekedés vagy az elvetélt álom. Az e sorokban önmaga számadoltatására készítetett erdélyi ember, mindent összegezve sem zárhatja le derűs elégedettséggel maga mentségét. Legfeljebb annak örülhet, hogy – mind e mai napokig – bizakodott és bizodalmat sugalmazott.” Ő ezt beteljesítette. Jó lenne, ha legalább egy töredéke nekem is sikerülne.

Vofkori Mária (1962), költő, esszéíró,
történettudományi szakíró

MOLNÁR PÉTER

SZÜCS JENŐ,

avagy „nemzeti” történetírás

a regionális összehasonlítás látószögéből

„Ez a társadalom képes kivételes helyzetekben – lásd 1956 – heroizmusra. Normális állapotban olyasmikre, amit összevontan ügyeskedésnek neveznék. Ám ami a fő; kevés fogalma van arról, hogy mi az a civil társadalom.”

■ „Szűcs Jenő olyan történész volt, aki akár az Árpádokról írt, akár Dózsáról, a máról gondolkodott” – írta Engel Pál pályatársáról és barátjáról.¹ A 20. század utolsó harmadának historikusai közül éppen ezért gyakorolta Szűcs Jenő a legnagyobb hatást kora magyar értelmiségére (még a nyugati emigrációban élőkre is). Másik jelentős tisztelője, Komoróczy Géza értékelésében máshová tette a hangsúlyt: „Egy történész kritikai pengéje mindig kétfelé vág: anyagára és saját korára. A korszerű kérdések nyomán más alakot ölt számunkra a történelem, és fordítva. Ez volt Szűcs Jenő nemzettanulmányainak a legfőbb hozama.”² Valójában Szűcs minden szakmájánál szélesebb körben figyelmet keltő írása esetén feltehetjük a kérdést, hogy szerzőjük az adott esetben miként ötvözte az engeli értelemben vett „politikusi” megközelítést a múltat új kérdésekkel, új módon faggató, ám gondolkodni kész olvasóit (csak) ennek révén tanító történész módszertanával. Mint ahogy annak is érdemes utána erednünk, hogy akadt-e olyan problémakör, mely vezérfonalként kötötte össze a történész kutatásai során feldolgozott témákat egymással, illetve a szélesebb nyilvánosságot megszólító értelmiségi számára fontos „sorskérdések” boncolgatásával.

Szűcs Jenő 1928. július 13-án született Debrecenben. Apai ágon helyi iparos felmenőkkel rendelkezett, ám apja jogot végzett, és pályája végén fellebbviteli bíróként dolgo-

zott. Dr. Szűcs László a náci megszállás után öngyilkosságot követett el. Fia anyai ágon részben Itáliából nemzedékekkel korábban Magyarországra települt értelmiségiek, részben bánási sváb parasztok leszármazottja volt. A fiatal Szűcs gimnáziumi éveiből a Sárospatakon töltöttek tűnnek a leginkább meghatározónak. „Értelme... kezdettől azt súgta neki, hogy Magyarország egyetlen igazi problémája társadalmának torz, elmaradott szerkezete. A politikai feladata, hogy ezt orvosolja, a történetésze pedig, hogy okait felderítse. Fiatal éveiben ennek megfelelően baloldali érzelmű volt, sőt egy darabig a marxizmus is hatott rá. 17 évesen, amikor a kommunista pártba lépett, alighanem könnyű volt azt gondolnia,... hogy a magyar társadalom temérdek baján legkönnyebben a sebész kése, a radikális reform segíthet. Később persze, a diktatúra kiépítése idején már minden másképp festett, ő pedig eleve alkalmatlan volt arra, hogy hithű párttag maradjon. ...szíve is, esze is a régi maradt, baloldali szimpátiáit sem tagadta meg, de ezekből a későbbiekben már nem jutott semmi a pártnak, és kevés a marxizmusnak” – értékelte az életút első fordulópontjait Engel.³

Itt azonban még nem tartunk, amikor Szűcs Jenő megkezdte egyetemi tanulmányait: előbb 1946-ban szülővárosában magyar, történelem és angol szakokon, majd 1948-ban Budapesten történelem–levéltár szakpáron. Az Eötvös Collegiumban Kosáry Domokos gyakorolhatott rá hatást, az egyetemen Szentpétery Imre vezette be az oklevéltan rejtelméibe, mentora azonban a levéltár szak alapítását kezdeményező Léderer Emma lett, aki a közép-kori hazai ipar és kereskedelem valódi kutatójából vált „vonalas” professzorrá, ám a tehetséges – olykor nem csak marxista – hallgatókat igyekezett felkarolni. Engel tudósítása szerint „Szűcs már egyetemistaként vitatkozott, érvelt, kritizált – és s eközben rohamosan kiábrándult”.⁴ Az egyetemi hallgatót 1949. február elején zárták ki a pártból; a Rajk-per idején felmerült kicsapása a Collegiumból és az egyetemről is. Végül Léderer irányítása – és nyilván védőszárnyai – alatt készíthette el szakdolgozatát 1953-ban. Szűcs nem lett oktató az egyetemen, kutatói állást sem kapott, de levéltáros végzettségével a legjobb helyre, az Országos Levéltárba került, ahol legalább részben kutatással foglalkozhatott, és ahol a hazai okleveles anyag legjavához férhetett hozzá. Szűcs Jenő kezdetben hivatali, illetve politikai penzumokat teljesítve forgathatta tollát. Az előbbi körbe nagy gonddal összeállított, máig használható levéltári segédletei tartoznak, melyek sora szerzőjük munkahelyváltása után sem állt le (1955, 1959, 1963, 1968, 1969). Legátfogóbb ilyen írásain halála előtt újra dolgozni kezdett; azokat már kollégái rendezték sajtó alá (1990, 1995). 1952-től 1960-ig sorjáznak ugyanakkor a kor nyomasztó levegőjét árasztó ismeretterjesztő broszúrai. E szövegek közül annak a kettőnek az esetén számolhatunk Szűcs öntevékenységgel, melyek a nándorfehérvári győzelem emlékünnepeit alkalmával hirdették a „népi honvédelem” gondolatát – pár hónappal a forradalom kitörése előtt. A Petőfi Kör történetésztáján a fiatal levéltáros mondandójának azonban csak a rezsím jellege miatt volt politikai éle: a történelem tudományos művelésének autonómiájáért szállt síkra, amikor fellépett a dogmatikus nézeteit továbbra is fenn hirdető Andics Erzsébet az 1945 előtti „polgári” történettudomány eredményeit egészükben tagadó beszédével, és amikor csatlakozott Kosáry Domokos a forráskritika az egyetemi történetészképzésbe történő újbóli bevezetését szorgalmazó állásfoglalásához.

Szűcs Jenő szavainak súlyát az előző évebn közzétett, *Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon* című nagymonográfiája alapozta meg. A mű tárgyszerű „[h]angütése és közelítésmódja, amelyen meglepően kevés nyomot hagyott a kor kötelezően uniformizáló történelemszemlélete és stílusa” – fogalmaz az ifjabb barát, Szakály Ferenc.⁵ A forrásokkal bőven adaltolt kötet hatása azonnali volt, és átütő erejűnek bizonyult: fő téziseit az 1980-as évek végéig számonkérték az egyetemeken; azok még az 1990-es években is utat találtak az új középiskolai tankönyvekbe. E könyvben alig találunk hivatkozásokat „a marxizmus klasszikusaira”, ám a szerző terminológiailag egyértelműen a marxizmus koordinátarendszerében helyezi el elemzését, bár demonstratívan kerüli az „osztályharc” emlegetését. A kötet alapvetően két a kutatás „régí gárdájához” tartozó gazdaságtörténész Kováts Ferenc és Paulinyi Oszkár által kijelölt irányt követte. „A piackörzetek fontosságát Magyarországon Szűcs 1955-ös könyve ismerte fel” – fogalmazott a témában utóbb vitapartnerévé váló Kubinyi András.⁶ Főleg Sopron, részben Pozsony esetében írta le Szűcs a város háromrétegű piackörzetét. Szűcs Jenőt azonban jobban érdekelte a jóval nagyobb léptékű regionális kérdés: mivel magyarízható a hazai gazdaság – és így a városi társadalom – fejlődésének eltérése a „klasszikus példá”-nak számító Nyugatétól? A modernitás e sarokpontján miből fakadt, hogy Magyarország sikertelenebb útra tért? Elődei nyomán az általa vizsgált adatokból az országos helyzetre következtetve Szűcs úgy vélte, hogy a 15. század közepén az addig a nyugatihoz képest fáziskéséssel, de alapvetően azonos pályán haladó hazai gazdaság (és társadalom) fejlődése megrekedt. Nem áll meg a lényegét tekintve „nyugati” és csak az oszmán expanzió következtében kényszerpályára került Magyarország képe; a bajok régebben kezdődtek és részben belső eredetűek voltak.

Kubinyi András könyvismertetésében azt tette szóvá, hogy a két szomszédvár(os) adataiból nem lehet levonni az ország egészére érvényes következtetéseket. Ezt figyelmen kívül hagyva Szűcs 1963-ban német tanulmányban tette közzé könyvének lényegét. Kubinyi 1965-ben forrásokkal adatolva, rendszeres formában fogalmazta meg bírálatát Szűcs és elődei téziseiről. Szűcs Jenő úgy lépett át az ellenvetéseken, hogy 1966-ban egy népszerűsítő folyóirat hasábjain ismételte meg téziseit. Ne is ezt, két másik közleményét tartjuk inkább számon pályája elején indult késő középkori várostörténeti tárgyú kutatásai záróakkordjaként! Szűcs könyve írásakor figyelt fel egy keltezetlen, számadásokat tartalmazó dokumentumra, melyet 1958-ban adott ki és elemzett. Mint bizonyította, az elszámolások a pozsonyi várban épülő palota 1434-es munkálataihoz kapcsolódtak; egy regionális összevetésben is kivételesen nagy munkaszervezet működése tárul fel belőlük. A művésztörténészek máig mérvadóknak tartják a ragyogó tanulmányt, a történészek pedig megtudhatták belőle, hogy uralma végén Zsigmond e határszéli várba kívánta áthelyezni székhelyét. A várostörténész Szűcs Jenő tekintélyét jelezte, amikor 1963-ban szerzőtársával akadémiai előterjesztésben vázolta fel a hazai várostörténeti kutatások feladatait, melyben – jelentős újjításként – javasolta várostörténeti atlaszok kidolgozását. 1986-ban, Kubinyi nagydoktori értekezésének bírálójaként Szűcs csak kisebb észrevételeket tett – a középkori magyarországi városok kutatása az egykor vitapartneré által kijelölt úton halad tovább. Szűcs Jenő ugyanakkor elégedetten nyugtázhatta Kubinyi álláspontjának módosulását a tágabb összefüggések terén. Kubinyi valaha úgy

vélte, hogy az ország középkori városhálózata egészen Mohácsig felívelő pályán állt, később azonban arra az álláspontra helyezkedett: ez a fejlődés az 1510-es években megtört, részben belső okok miatt. Vagyis az „elkanyarodás” a nyugati úttól Mohács előtt megkezdődött; ha nem is a Szűcs Jenő által jelzett időpontban és okokból.

A történeoszt akkor is az ország a fejlődés fő vonalától „elkanyarodó” pályája foglalkoztatta, amikor 1960-ban témát és munkahelyet váltott. Azért kezdett foglalkozni „a »nacionalizmus« és »patriotizmus« sajátos középkori megjelenési formáival” – írja, „mert e jelenségek, kialakulása, fejlődése és jellege, valamint a magyar történelmi fejlődés sajátos szerkezete és az európai történelemben elfoglalt helye közt bizonyos összefüggéseket vél felfedezni”.⁷ Az MTA Történettudományi Intézetének igazgatója, Molnár Erik azért biztosított kutatói állást Szűcsnek, mert régóta foglalkoztatta a nacionalizmus hazai gyökereinek kérdése, és egy általa inspirált párthatározat a nacionalizmust nyilvánította a rezsimre nézve fő ideológiai veszélynek. Szűcs egy a Molnár Erik által kezdeményezett vita keretében tartott rendezvényre „hosszabb tanulmány”-t írt. A kiadatlanul maradt szövegben a kezdő eszmetörténész szakított a „népi honvédelem” korábban számára is evidensnek tűnő elképzelésével: 1456-ban nem „az ország népe” mozdult meg „a hon védelmében”, hanem az oszmán prédálástól közvetlenül sújtott térségek paraszti lakossága, akiket a ferencesek toborzók vallási jelszavakkal mozgósítottak. A „nemzeti eszme” és az ország iránti „patrióta” elkötelezettség nemesi társadalmi háttérű elméleti konstrukcióként alakult ki, és a középkor folyamán nem vált az összlakosság vagy a magyar nyelvűek közkincsévé.

A számára pályája elejétől ismerős korszakot vizsgálva Szűcs Jenő még egy ízben, az 1972. évi fiktív Dózsa-évforduló alkalmából foglalkozott eszmetörténeti kérdésekkel, amikor három egymást részben átfedő tanulmányt tett közzé. Szűcs halványuló marxizmusa szempontjából érdekes, és az újabb szakirodalom kiemeli: ezek az írások vetettek véget a felkelés kizárólag gazdasági-determinista magyarázatainak. Szűcs a ferences obszervancia inspiráló szerepét húzta alá ebben az 1514-es esetben is. Laskai Osvát *sermo*-mintáiból hozott fel a kor visszaéléseit ostorozó szöveghelyeket. Noha ezeket a prédikátor nem lázító céllal fogalmazta meg, ám a *sermó*iban feltűnő társadalombírálatok mint „a parasztok gondolatvilágában élő tudati elemek, adott szituáció hatására, meghatározott *gondolati mechanizmusokat* indítottak el”⁸ – ez adott eszmei muníciót a lázadás tüzéhez. Szűcs később egészen közvetlennek láttatta a kapcsolatot az obszervánsok és a felkelés – sőt az előbbieket és a reformáció hazai jelentkezése – között: e szerint az obszervancia és felkelés gócpontjai egybeestek, ráadásul a reformátorok első nemzedékének több alakja is e térségekben kezdte meg működését. Molnár Antal azonban kiderítette, hogy a szerzetesi közösség nem onnan vonzotta a legtöbb csatlakozót, ahonnan Szűcs vélte, ezért a szóban forgó összefüggések elesnek. Az 1514. évi parasztháború „ferences szála” azért vált Szűcs szemében kitüntetetté, mert felismerte egy fontos kézirat, a magyarországi obszerváns közösség elöljárója számára készült formuláskönyv jelentőségét. Szűcs munkáját sok szempontból hasznosítani tudta a *formularium* kritikai kiadása is, ám kiderült, hogy tendenciózusan kötött a hazai obszervancia általa feltételezett válságához és az 1514-es felkeléshez olyan datálatlan formulákat, melyek valójában a nemzetközi rend írásbeliségének bevett darab-

jai közé tartoztak. A történész számos egyéb, a parasztháború forrásairól és szereplőiről megfogalmazott tézise sem bizonyult időtállóknak; vagy eleve gyenge lábon álltak, vagy valamely időközben előkerült forrás fényében bukott meg az addig védhető elképzelés. Kis megszorítással azonban alapvetőnek bizonyult Szűcs Jenőnek a parasztháború forrásait hitelességük szerint hat csoportba soroló osztályozása – mellyel „leiskolázta” a korábbi kutatást. Maradandónak bizonyult a kereszties hadjárat felkeléssé alakulásáról adott indoklása is: a fegyverbe szólított jobbágyok szemében a nemesek (Molnár Antal szavaival) „kettős kötelezettségszegést” követtek el: nem védték meg az országot az ellenségtől, viszont a helyettük hadba vonuló keresztiesekre támadtak. E tanulmányokat olvasva úgy tűnik: Szűcsöt egyre jobban foglalkoztatta a politikai események rekonstruálása. A késő középkori eszmetörténeti anyag ugyan alkalmasnak bizonyult arra, hogy a szerzőt rávegye a „nemzeti eszme” és a „patriotizmus” történetileg konstruált jellegének, a modern elképzelések és fél évezreddel korábbi megfelelőik radikális különbségének felismerésére; azonban nem kínálhatott választ arra a Szűcs Jenőt pályája elejétől foglalkoztató kérdésre, hogy mi magyarázza régióknak a nyugatinál kevésbé szerencsés pályáját, hisz a késő középkorra a nemesi „nemzet” tudata már készen állt. A Molnár Eriktől kapott munkaköri feladat teljesítése után és az „évfordulós” penzum előtt Szűcs számára világossá vált, hogy témaváltása a vizsgált korszak(ok) módosulását is maga után vonja.

A történész előbb azonban tisztázni akarta a kérdéskör elvi-módszertani vonatkozásait. 1972-ben véglegesítette bőven jegyzetelt, nemzetközi közönséget is megcélzó szaktanulmányát („*Nemzetiség*” és „*nemzeti öntudat*” a *középkorban...*), 1968-ban ugyanakkor bekapcsolódott a szélesebb közönség előtt újjáéledt „nemzet-vitá”-ba: egy előadását hosszú esszévé bővítette, melynek három fejezetével 1968 nyarán, a *Valóság* hasábjain mutatkozott be a szélesebb értelmiségi nyilvánosság előtt. A mű – „történeti esszé”, avagy „vitairat” – egésze csak 1970-ben jelent meg, *A nemzet historikuma és a történetnyszemlélet nemzeti látószöge* főcímen. Az esszé hatása jóval felülmúlta az első könyv szakmai körökre korlátozódó sikerét: kiszáradva a „történetnyszemlélet nemzeti látószöge” kifejezéssel kezdtek jelölni a múlt nemzeti elfogultság (vagy azt kiaknázó hatalmi érdek) vezérelte emlegetéseit. Esszéje elején Szűcs Jenő történészként arra csodálkozik rá, hogy a nemzeti érzésről folyó vitában milyen gyakran emlegetik a múlt bizonyos – vélt vagy valós – tényeit bizonyíték gyanánt. Ez az „érvelési” mód regionális sajátosság. A „tagoltabb fejlődésű” nyugati országokban a maguk „tisza” formájában alakultak ki az „államnemzetek” és a „nyelvnemzetek”; erre „Közép-Kelet-Európában” nem került sor; így alakult ki az „ösiségre” hivatkozó beszédmód. Márpedig „[a] historizált nacionalizmus – pótlék. A történetírás a nacionalizmus szolgálatában pótolni hivatott a nemzet *par excellence* modern elméletét, emocionálisan pedig kárpótlást hivatott nyújtani a nemzeti fejlődés hiányaiért és torzulásaiért, a jelen nyomorúságaiért és rossz lelkiismeretéért.”⁹ A „nemzeti öntudat” zavarai a jövőbeli cselekvést is téves pályára állítják: „A valóságnál dicsőbb, nagyszerűbb múlt sugallata... azáltal, hogy növelte a szakadékot a realitás és a vágyak közt... egyrészt szüntelen tápot adott a képzelgésekhez és álmodozásokhoz..., másrészt fokozta a sikertelenség, az elhibázottság érzését. ...Egy mitizált történetnyszemléletből egyaránt logikusan következik a nemzethalál víziójával való küzdelem és a szüntelen szo-

rongás, másrészt az indokolatlan és irreális igények.” Az ilyen közösségi pszichének tápot adó történetírás csak fokozza a bajt.¹⁰ A diszciplína így megtagadja önmagát: „Képzelnünk el olyan fizikát, melynek fogalmai Budapesten, Bukarestben, Prágában... mások és mások! ... Tudomány csak ott lehetséges, ahol azonos és elfogadott fogalomrendszer van.”¹¹ E történeti tárgyú tudomány „a múlt szociológiája”; ha pedig „a szociológia arra szolgál, hogy a jelen valóságának struktúráját” feltárja és vizsgálja, akkor – különösen régiókban – „[a] történetírás elsőrendű funkciója” abban áll, „hogy a »hibás körök«, determináltságok kimutatása révén hozzásegítsen” azokon felülemelkedni az adott társadalomnak, hiszen a „19–20. századi fejlemények a 17., sőt 15., sőt netán a 13. századig nyomozható determinánsokra nyúlnak vissza.”¹² A múlthoz kapcsolt regionális – és *azon belül* magyar – torzulások feltárása, a javasolt terápia ismertetése szolgálhatnak az esszé keretében (1–4., 8. fejezet). Bennük a pedagógus a hazai és a régiós történelem torz értelmezésekkel kísért mozzanatainak gazdag tárházával (így a román nacionalizmus e mezőnyben is radikálisnak számító történeti mítoszainak felidézésével)¹³ siet tanítványai segítségére. Szűcs az esszé centrumában (5–7. fejezet) mutatta be, hogy miben is áll a nemzet valós historikuma – a mű e jórészt a nemzetközi szakmai standard szerint megírt részére kevésbé nyomta bélyegét a kor. A történész itt vázolta fel először nézeteit a magyar nemzettudat eredendően nemesi-rendi jellegéről, és arról, hogy annak gyökerei nem a régmúltból eredő autentikus hagyományig, hanem a feltehető nomád etnikai tudattól idegen nyugati klerikus elképzelésekig vezethetők vissza, melyek nyomán a 13. századi, nyugati műveltségű magyar krónikások, Anonymus és Kézai megalkották a kizárólag nemesi „nemzet” a múltba vetített „alkotmányos” elképzelését. Az ősidőktől fogva minden magyar számára azonos nemzeti tudat elképzelésével szemben Szűcs rámutatott, hogy a társadalom nagy többségét sokáig kitevő parasztok előtt e perspektíva csak olyan kivételes esetekben nyílt meg, amikor (a nemesség rendeltetésének megfelelően) időnként a fegyvert forgatták.

Az Anonymusról vagy Kézairól itt írtak nagy része egybeesett a krónikakutatók többségének álláspontjával – ám ismeretlen volt az értelmiségi közvélemény előtt. Így vált e remekül megírt szöveg révén Szűcs Jenő egy csapásra mindazok „hősevő”, akik mondandójával egyetértettek, és mindazok felháborodásának célpontjává, akik írásában merényletet láttak „a nemzeti érzés” ellen. Második könyve megjelenésekor már jelentősen továbbhaladt az általa választott eszmetörténeti terepen, mivel már megírta, az év őszén pedig megvédte „*Gentilizmus*” – *A barbár etnikai tudat kérdése (A középkori „nemzeti” tudat prehistorikuma)* című kandidátusi értekezését (melynek a szerző életében csak tézisei láttak napvilágot). Szűcs az általános cím alatt a magyar etnikai tudat az etnikai közösség önállósulásától a 11. század közepi pogánylázadásokig tartó történetéről kívánt számot adni, a vonatkozó jelenségek történetét szokatlanul erős nemzetközi értelmezési keretbe helyezve, és e keret fő viszonyítási pontjául a nyugati „barbár” múltjának hasonló jelenségeit megadva. Szűcs szerint a régió „barbár” népei a történeti fejlődés hasonló útját járták be, mint nyugati elődeik fél évezreddel korábban; tehát az utóbbiak etnikai tudatáról kialakult kép kamatoztatható az „új barbárok” esetében is. A szerző ezért az európai „rég” és „új barbárok” típusainak morfológiájával nyitja értekezését; ezt követi a nyugati „barbár” társa-

dalmak és etnikai tudatuk ismertetése, majd – az értekezés szűk kétharmadában – a tulajdonképpeni téma, a korai magyar etnikai tudat tárgyalása. Ez utóbbi szerkezetét jelentősen torzította, hogy Szűcs Jenő e főfejezet közel kétharmadában Deér József a témát addig egyedül módszeresen körüljáró, 1934-ben megjelent tanulmányát szedte ízekre. Deér módszertanilag az autokrata ideológiai háttérű *neue deutsche Verfassungsgeschichte* irányzathoz csatlakozva kérdőjelezte meg, hogy a 13. század előtt a magyarok rendelkeztek volna az etnikai önazonosság tudatával – őket e szerint a belőlük népet „szervező” karizmatikus uralkodóház tekintélye tartotta össze. Az elavult elképzelést Szűcs Jenő számomra kétségesnek tűnő saját érveléssel is opponálta. Sajátos, hogy Reinhard Wenskus 1961-ben megjelent nagymonográfiáját választotta kiindulópontul (onnan veszi a „gentilizmus” kifejezést is), mely nagyjából ugyanannak a kutatási irányzatnak a hagyományát folytatta, melyhez valaha Deér csatlakozott. Pályája végén Szűcs újra nekilátott megírni a korai magyar etnikai tudat történetét, ám félbemaradt kéziratából nem rajzolódhatnak ki a szemléleti vagy módszertani továbblépés jelei.

A kandidátusi értekezés címe azért szól a kérdés „prehistorikumáról”, mert a szerző jó ideje a Nyugaton tanult 13. századi krónikásokhoz kötötte a nemesi-rendi eredetű magyar nemzeti tudat kialakítását, köztük is elsősorban ahhoz a Kézai Simonhoz, aki formába öntötte az általa elképzelt hunmagyar *communitas* „alkotmánytanát”, mely a 16. század elejére eljutott a hazai nemesség széles tömegeihez. Kézai *gestájáról* ezért írt monumentális tanulmányt, mely a legkidolgozottabb formában 1973-ban jelent meg. A tanulmány 1955 után haláláig közzétett leghosszabb írásának bizonyult, melynek változatait tíz alkalommal jelentette meg, mind hazai és nemzetközi szakmai közönség, mind a szélesebb értelmiségi nyilvánosság előtt. E tanulmányában csatlakozott Horváth Jánoshoz, aki 1954-ben filológiai alapon bizonyította, hogy a magyar krónikás hagyomány hun történetét Kézai írta meg. Szűcs elődje érveit érdemben ki tudta egészíteni; kimutatta, hogy Kézai „konok módon érvényesített vérségi teóriája” hogyan függ össze a *gesta* szerkezetével (logikáját Szűcs fejtette meg), és miként fordult szembe ezzel a *gesta*író közvetlen elődje, Ákos mester az idegenből érkezett nemzetségek integrációját pártoló felfogásával. A történész felfigyelt arra is, hogy Kézai új, Nyugaton szokásos értelemben használta a *natio* szót (bár ezt a *gesta*író nem olyan következetesen gyakorolta, mint azt Szűcs vélte). A történész csak kisebb részt kereste jó helyen Kézai „alkotmányos” elképzeléseinek nyugati forrásait. Ez arra vezethető vissza, hogy nagy mértékben hagyatkozott Walter Ullmann a középkori politikai gondolkodást sarkítottan prezentáló munkáira, illetve a jogtörténész Otto von Gierkére, aki a 19. végi historizáló társadalomelméletét az általa elképzelt középkori *Korporationslehre*re alapozta.

Szűcs Jenő tervezte, hogy nagymonográfiában összegzi a magyar középkori „közösségérzés és nemzettudat” egész történetét. E terv valóra váltása helyett vajon miért érte be az elkészült résztanulmányokkal? Igaz: második könyvétől fogva támogatások érték a tudományon kívülről; 1973-ban pedig számára előnytelenül hangolta át ideológiáját a hatalom. Ám eszmetörténeti tanulmányait és esszéit 1974-ben kötetben jelentethette meg (*Nemzet és történelem*), 1976-tól pedig élete végéig vezette az intézet akkor létrehozott középkori részlegét. Az egyéb munkáival járó feladatok mellett meglehetősen azért nem írta meg a tervezett monográfiát, mert nem kapott volna választ

belőle a regionális „elkanyarodás” okainak őt kezdettől foglalkoztató kérdésére. Írásaiban gyakran fejtegette, hogy az Európához az 1000. év táján csatlakozó „új barbárok” közösségi tudatának fejlődése abban tért el a „régiekétől”, hogy míg az utóbbiak etnikai keretei teljesen felbomlottak, és idővel területi alapon az összetartozás teljesen új kötelékek formálódtak, addig az előbbieknél a népek etnikai-nyelvi jellege alapvetően megmaradt (ma nincs gót vagy longobárd nép, ám van magyar vagy cseh). A 13. században a Nyugaton kialakult „nemzeteszme” úgy jelenik meg, hogy alig valamit tartalmaz a régi etnikai tudat ismerveiből. Nem világos azonban, hogy a régi etnikai tudat maradványainak „archaizmusa” vagy az új „eszme” modernitása érvényesült-e inkább ezt követően. Amikor Szűcs a „gentilizmusról” ír, mintha az előbbi, amikor Kézairól, mintha az utóbbi tendenciát tartaná erősebbnek. A Nyugathoz képest e téren is „tagolatlanabb” fejlődés azért hordozta az eszmetörténet terén magában az „elkanyarodás” lehetőségét, mert e fejlődés eleve felületi volt (az archaikus „vérségi képlet” mintegy megfertőzte a politikai hatalom keretéül szolgáló *communitas*-elmélet modern tanát), vagy a régió társadalma alapvetően felzárkózott a nyugati mintához a „nemzeteszme” terén – ebben az esetben viszont a későbbi „elkanyarodás” oka máshol keresendő?

A dilemma megoldását a nézőpont tágitása és egy újabb viszonyítási pont felvétele hozta meg. A történeisz 1979–1980-ban a rezsím által a partvonalra szorított szellemi és erkölcsi óriás, Bibó István tiszteletére emlékkönyvet szervező kör tagja lett, és annak számára írta meg *Vázlat Európa három történeti régiójáról* című esszéjét. Ebben egy átfogó társadalomtörténetből indul ki. Tágul az idősík is: a tekintet immár egészen a 19. század közepéig ér, vagyis addig, amíg a regionálisan eltérő pályák elérik a modernitás ismert terepét. Az új viszonyítási pont „a *par excellence* »Kelet-Európa« homogén képlete”, melyet az orosz állam kovácsolt ki a különböző kánságok, „majd a lengyel függésben levő területek, Dél-Ukrajna” bekebelezésével.¹⁴ Az „európai társadalomfejlődés értelmé”-t a „hatalom humanizálásában” felismerő Bibó Hajnal István nyomán hívta fel a figyelmet arra: miként formálódtak a „szabadság kis körei” a dezintegráció körülményei között a középkori Nyugaton. A Róma letűntével „[a]lapelemeiben dezintegrált Nyugat stabilitását hosszú távon éppen az biztosította, hogy nem lehetett »felülről« integrálni. Az integráció erővonalai »alulról« kezdtek kibontakozni” – írja Szűcs az „állam nélküli” kora középkori világban már nem a „feudális anarchiát” látó újabb történeti értelmezésekkel összhangban.¹⁵ Nem egyenlő, de egymásnak kölcsönös kötelezettségekkel tartozó tényezők szerződészerű kapcsolatai hálózták be ezt a világot. „Az uralkodó a *populus* kontrollja alatt állt”, és noha ez utóbbi csak a jogképesek körét fedte le, de ebben „az alapmodellben... a tágitás lehetősége is... benne rejtett.” „Az uralkodó... e modell szerint végeredményben a »társadalom« absztrakt fogalmának tartozott felelősséggel.”¹⁶ A középkor után kialakuló „abszolutizmus történeti epizód maradt... egyike ama »kumulatív« változásoknak, melyek újabb struktúraváltást készítettek elő. Ezzel szemben Keleten az orosz abszolutizmus volt maga az a struktúra, mely a századokon át keretéül szolgált bármiféle kumulatív változásnak. Minden lényeges alapeleme... III. Ivántól IV. Ivánig (1462–1584) együtt volt; olyan előrefutással, mint a minden ellenzékét szemmel tartó, renitens bojárokot kiirtó és birtokaikat konfiskáló »állam az államban« terrorszervezet – »Rettegett« Iván *opricsnyinája*.”¹⁷ „Köztes Európa” és benne Magyarország

mindezekre tekintettel nyeri el helyét a két modell viszonylatában a Nyugat keleti belső peremén. Szűcs nem idealizál: megismétli mindazt a régióra jellemző torzulásokról, amiről korábban írt. Ebből fakad a bibói program: megtalálni a kiutat „a keleti társadalomfejlődés zsákutcájából.”¹⁸ Szűcs Jenő e művében kitért az „elkanyarodás” okaira, ám a hangsúly nála a „visszavezető út” kijelölésére került, melyre a régió hét-nyolc évszázada kimunkált alapstruktúrája nyújt lehetőséget. Komoróczy Géza írta a *Vázlatról*, hogy az „egy gyarmatpolitika kritikai ellenelméletének szerepét is betöltötte”.¹⁹ A könyvkiadó felsőbb parancsra visszautasította a *Bibó-émlékkönyvet*, de – kellő kritikával körítve – egyedül Szűcs esszéje talált utat belőle a hivatalos nyilvánosságba (háromszor is – ezek egyike lett Szűcs Jenő harmadik, életében megjelent könyve). A francia történettudomány vezéralakja, Fernand Braudel előszavával még a szerző életében megjelent a mű francia fordítása, amit később a német, lengyel, horvát, olasz, orosz, román, szlovák, szerb és angol átültetések követték. Nagy tévedés a Szűcsöt szakmai körökből, történelmi munkásságát ért bírálatokban látni hazai befogadásának fő gondját – annál aggasztóbb tünet, hogy 1989 óta a *Vázlat* csak egyszer jelent meg, akkor sem „saját jogán”, hanem a *Bibó-émlékkönyv* régóta esedékes kiadásában.

A régiókérdésre adott válasza fényében korlátozottan tűnnek érvényesnek Engel Pál szavai: „Szakmai pályáján a *Vázlat* voltaképpen már kitérő volt”.²⁰ Igaz: elvileg már 1968 óta fő munkahelyi feladatának az számított, hogy foglalja össze a 13. századi Magyarország történetének egy szeletét. A hazai történettudomány fő *projectjében*, az ország történetét szovjet mintára tíz kötetben megírni tervezett „marxista szintézis”-ben Szűcs Jenőre először az 1242-től 1270-ig tartó rész megírása hárult, majd idővel ez 1308-ig hosszabbodott meg (és a szerző előlépett a II. kötet főszerkesztőjévé). Szűcs először 1978-ban jelentkezett a szintézis előmunkálataként készült tanulmánnyal, majd a „nemesi megye” kezdeteit értékelte át (ezzel a végül 1984-ben megjelent írásával kezdett a kutatás elfordulni a kérdés Mályusz Elemért követő tárgyalásától; ám a Gericcs József nevéhez köthető, Zsoldos Attila által kiteljesített fordulat rövidesen Szűcs megoldását is idejétmúlttá tette). Szűcs igényességét leginkább a (Bolla Ilona munkájára támaszkodva írt) *Megosztott parasztság – egységesülő jobbágyság* című tanulmánya jelzi, mely 115 szövegoldalon tekinti át a kérdést. A szerző akkori tervei szerint e szöveg *A falu* című főfejezet (ilyenből végül hét lett) nyolc alfejezetéből az egyik lett volna. Az 1980 tájára elkészült monumentális kéziratot Szűcsnek harmadával kellett lerövidítenie a szintézis számára (a II. kötet végül – a sorozatban egyedül – nem jelent meg); a kettő között félüton elhelyezkedő, 1984-re kidolgozott harmadik verziót nyújtotta be *Az utolsó Árpádok* címen nagydoktori értelezésként 1986-ban (a fokozatot 1987-ben ítélték oda). Szűcs a különböző folyamatokat egységbe foglalva tekinthette át a neki jutott korszakot – mely az élet majd minden területén teremtett módot a „nyugatos” felzárkózásra. A szakmai közönség azt várta, hogy a „struktúrák történésszének” számító szerző kifejti majd miként vált szerkezetében alapvetően nyugatíva a kor magyarországi társadalma. A Szűcs halála után megjelent könyvben a szöveg bő harmada foglalalkozik ezzel *A szerkezeti átalakulás alapjai* címen; az olvasó itt kap összességében ma is használható áttekintéseket, melyek a mesterséges időhatárt átlépve az 1330-as évekig tekintenek ki (összhangban *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajzával*, Györffy György készülő

nagy vállalkozásával). A könyv többnyire azonban elmerül Pauler Gyula régi, bár többnyire pontos politikatörténeti narratívájában, melynek „áthallásokban” gazdag változatát nyújtja (olykor figyelmetlenül). Klaniczay Gábor joggal tette szövé, hogy Szűcs ekkor „szüntelenül visszakanyarodik az uralkodók... pszichologizáló jellemzéséhez”.²¹ V. István és főleg IV. László negatív portréjával így kerül szembe IV. Béla „súlyos jelleme”, „komor sebezhetősége”, „már-már pedantériát súroló attitűdje”, sőt – az idealizálás az ellentéteket rendre „hőse” javára feloldó szemüvegén keresztül – „inkonzekvenciáiban konzekvens, olykor kíméletlen erélyében kegyes, viszont kompromisszumaiban célratörő” mentalitása.²² A korábbi iskolához tartozó Györfly tartotta a mű fő erényének, hogy „e négy király... [az említettek és III. András] személyiségét és uralkodását és azt, hogy... hol vétettek, Szűcsnek elődeinél is jobban sikerült megragadnia” – noha a bíráló felcserélte volna az értékelések előjeleit.²³ Szűcs már a *Vázlatban* a régió sajátosságaként emelte ki a „reformuralkodók” tevékenységét, a „felülről” kezdeményezett reformok sorsdöntő jellegét.²⁴ A „második honalapítóra” tekintettel tűnhetett számára úgy, hogy „a magyarországi városhálózat... olyan térbeli szabályosságokat mutat, mintha valaki tudatosan tervezte volna”.²⁵ A zólyomi erdőuradalom a telepítések „kísérleti mintaterepe”-ként bemutatott felszámolása inkább idézi Magyary Zoltán „közigazgatástudományi” elképzeléseit vagy a Bibót nagy elaborátum kidolgozására ihlető 1971. évi településfejlesztési koncepciót, mint a 13. századot. Komoróczy Géza Szűcs írásmódjának e fordulatát pozitívan értékelte: „A történeaszben fejlődött ki, de nem a történész rovására, a politikus és az író.”²⁶ Attól tartok mégis Gyimesi Sándornak volt igaza: „A baj csak az, hogy a szaktörténész... engedményt látszik tenni a politikai publicistának. Ahol ütköznek, mindig az utóbbi kerekedik felül.”²⁷

Szűcs Jenő nem kereste a közéleti csatatereteket, de a kezdődő változások megnyilatkozásra kényszerítették a tekintélye csúcsán álló értelmiségit. Az Új Márciusi Front nevű sajátos szerveződés vitáján önmagában a *homo politicus* vágyaival a *homo historicus* kételyét szegezte szembe. A „Kelet-Európába való... elcsúszás visszafordítása” lehetőségének „elpuskázásától” tartott: „Ez a társadalom képes kivételes helyzetekben – lásd 1956 – heroizmusra. Normális állapotban olyasmikre, amit összevontan ügyeskedésnek neveznék. Ám ami a fő; kevés fogalma van arról, hogy mi az a civil társadalom.”²⁸ A profetikus szavak elhangzása után nem sokkal, 1988. november 23-áról 24-ére virradó éjjel Leányfalun távozott el „a maga választotta úton”.²⁹

■ JEGYZETEK

1. Engel Pál: *Vázlat Szűcs Jenőről*. Holmi 1993. 833–834. Szűcs Jenő legújabb (még mindig kiegészítendő) bibliográfiája: *A Bibliography of Published Works by Jenő Szűcs*. In: Jenő Szűcs: *The Historical Construction of National Consciousness*. Selected Writings. Edited by Gábor Klaniczay – Balázs Trencsényi – Gábor Gyáni. Central European University Press, Bp.– Vienna – New York, 2022. 337–344. A kötet letölthető innen: https://openresearch.ceu.edu/bitstream/handle/20.500.14018/14233/Szucs-Jeno_2022.pdf?sequence=1. Szűcs gazdaság- és társadalomtörténeti munkásságának áttekintésekor nagyban támaszkodtam Szende Katalin, Draskóczy István és Solymosi László, a művészettörténet terén pedig Szakács Béla Zsolt információira, illetve értékeléseire. Ezúton is köszönöm segítségüket! (A tévedések engem terhelnek.) Hivatkozás nélkül veszem át a könyvben Szűcs Jenőről írtakat: Molnár Péter: *Kézai Simon „hun-magyar alkotmánytana”. Egy elképzelés vélt és valós külföldi forrásai, hazai fogalmi háttere és politikai közege*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Bp., 2023.

2. Komoróczy Géza: *Szűcs Jenő egyetem nélküli tanár*. Holmi 1993. 839.
3. Engel: i. m. 834.
4. Uo.
5. Szakály Ferenc: *Szűcs Jenő (1928–1988)*. Történelmi Szemle 1989. 308.
6. Kubinyi András: *Miért lettem történész? Korall* 2005. november. 232.
7. Szűcs Jenő: *A nemzet historikuma és a történetszemlélet nemzeti látószöge. Hozzászólás egy vitához*. In: *Uó: Nemzet és történelem. Tanulmányok*. Gondolat, Bp., 1974, 83.
8. Szűcs: *Nép és nemzet a középkor végén*. In: *Szűcs 1974: i. m. 593*. (Kiemelés a szerzőtől.)
9. Szűcs Jenő: *A nemzet historikuma...* In: *Szűcs 1974: i. m. 37*.
10. Uo. 74–75.
11. Uo. 49.
12. Uo. 164., 166., 165.
13. Uo. 36., 45., 50., 55.
14. Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Magvető, Bp., 1983.
15. Uo. 28.
16. Uo. 54.
17. Uo. 82–83.
18. Uo. 124.
19. Komoróczy: i. m. 840.
20. Engel: i. m. 836.
21. Klaniczay Gábor: *Utolsó Árpádok és utolsó kéziratok*. Budapest Könyvszemle 1994. 323.
22. Uo. 325. Vö. Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok*. S. a. r. Engel Pál. História – MTA Történettudományi Intézet, Bp., 1993. 10–11., 146.
23. Györffy György: *Még egyszer Szűcs Jenő Az utolsó Árpádok című művéről*. Századok 1996. 1001.
24. Szűcs 1983: i. m. 61.
25. Szakály: i. m. 308.
26. Komoróczy: i. m. 840.
27. Gyimesi Sándor: *IV. Béla és a feudalizálódás*. Budapesti Könyvszemle 1994. 335.
28. Szűcs Jenő: [*Hozzászólás. 1988. november 5.*] In: *Új Márciusi Front, 1988*. Dokumentumok, cikkek, interjúk. A 1988. november 5-i vitanap. Szerk. Lázár István. Mozgó Világ, Bp., 1989. 212., 211.
29. Szakály: i. m. 310.

ABSTRACTS

Noémi Zsuzsanna Both

■ *Portraits of Imreh István*

Keywords: *István Imreh, historian, Hungarian School of Historiography in Cluj*
István Imreh (1919-2003) stood among the better-known and highly regarded Transylvanian historians and sociologists of the last century. Alongside figures such as Zsigmond Jakó, András Kiss, Elek Csetri, József Pataki, Samu Benkő, and Ákos Egyed, István Imreh was recognized as a member of the Hungarian historiography school in Transylvania. This article features nine tributes authored by nine individuals reflecting on his life and contributions. These commemorations were inspired by both public and private photographs curated by myself. Each author shares a personal connection with István Imreh, with some belonging to his innermost circle. It is my hope that through these photographs and tributes, a glimpse of István Imreh's multifaceted personality will emerge. The inclusion of subjective perspectives and the presentation of multiple viewpoints are deemed crucial, especially when illuminating not only the scientist's scholarly achievements but also his exemplary human qualities.

Iván Zoltán Dénes

■ *The Concept of Great Hungarian and Small Hungarian Politics*

Keywords: *Gyula Szekfű, historian, portrayal of Rákóczi, interpretation of Hungarian liberalism, portrayal of Gábor Bethlen, concept of Great Hungarian and Small Hungarian politics*
Rákóczi in Exile 1715-1735 was a monograph authored by Gyula Szekfű (1883-1955), a Vienna archivist and Hungarian historian. Published by the Hungarian Academy of Sciences in Budapest in 1913, the work sheds light on Ferenc Rákóczi II. (1676-1735), a figure previously enshrined in Hungary's symbolic national pantheon. Rákóczi, a prince of the Holy Roman Empire of the German Nation, held estates in Northeastern Hungary, and

served as the prince of Transylvania. He led a revolt advocating constitutionalism against Habsburg absolutism from 1703 to 1711. Considered the Hungarian and Catholic counterpart to William of Orange, the Silent (1533-1584), who spearheaded the Dutch revolt against the Spanish Habsburgs, Rákóczi's significance underwent reevaluation through Szekfű's analysis. The enduring essence of Gyula Szekfű's evolving portrayal of Rákóczi, spanning the period from 1913 to 1940, became intricately linked with the controversy ignited by his work on Rákóczi. Throughout his defense, he forged a self-image and crafted a historiographic and historical narrative that exerted a profound influence on his entire subsequent body of work. The scandal surrounding his depiction of Rákóczi constituted a pivotal experience for Szekfű, one that he struggled to reconcile and from which he inferred victimization, characterizing critical reviews of his work as assaults. Based on this inference, Szekfű constructed a historiographic framework and formulated his interpretations of Hungarian history. Ostensibly, he sought to resolve within them the political discord between opposing systems of memory, yet he did so at the expense of categorizing and preempting any other potential interpretations.

Vilmos Erős

■ *István Szabó (1898-1969)*

Keywords: *István Szabó, folk history, peasant history, social history*

The above writing aims to provide a comprehensive overview of István Szabó's historiographical oeuvre, beginning with his works on the history of Debrecen and the Great Hungarian Plain, spanning through his studies in folk history, and culminating in his seminal contributions to peasant history and social history. In addition to examining his scholarly endeavors, the writing also offers a biographical overview highlighting the key moments in István Szabó's life. The author primarily presents István Szabó's body of

work through a thematic and structural approach. For instance, he begins with Szabó's findings on the history of the peasantry, tracing them from the Middle Ages through the early modern period and into the 19th century, encompassing the era of capitalism. According to the author's perspective, Szabó's views essentially aligned with a third way concept, rooted in populist ideology. In numerous studies on peasant history, Szabó elucidates Hungarian development as transitional between Western and Eastern European social formations. Within the article, the author highlights the role and concepts of István Hajnal, alongside the contributions of populist writers, the "Domanovszky school", and scholars like Elemér Mályusz, whose perspectives closely resonate with the aforementioned ideology.

Gábor Gyáni

■ ***István Hajnal's Unconventional History Writing***

Keywords: *István Hajnal, way and technique of writing, sociological interpretation of historical evolution, habitual versus causal method of organizing society*

István Hajnal was a pioneer in the field of social history in Hungary during the 1930s and 1940s. He also engaged with conventional political and diplomatic history, but his significant scholarly achievement was to establish social history on a firm sociological theoretical foundation. Hajnal began his professional career by researching medieval writing practices and later delved into discussions about medieval university education, particularly focusing on writing instruction. For him, the skill and artistry of writing were not merely elite practices but contributed to the rational organization of society as a whole. This perspective led him to attribute significant importance to social relationships in both shaping and propelling historical evolution. Informed by contemporary German sociologists, Hajnal maintained that there existed two fundamental

methods of organizing social life over time: the so-called habitual and causal methods. The habitual principle of organizing social life, exemplified primarily by medieval (mostly French) estate relations, laid the essential groundwork for subsequent European development. This groundwork proved crucial for the advent of industrialization and capitalism, which could not have emerged without the profound influence of medieval European evolution within the context of habitual social organization.

András Kiss

■ ***Zsigmond Jakó (1916-2008): Survival, Compulsion, Creation***

Keywords: *Zsigmond Jakó, Transylvanian historiography, archival research, source collections, source publications*

Zsigmond Jakó was one of the most prominent figures in Transylvanian Hungarian historiography during the second half of the 20th century. His comprehensive source collections and publications, based on archival research, as well as his works on the history and cultural history of Transylvania, hold significant importance in filling historical gaps. This tripartite study analyzes his archival work, university teaching activities, and his research and writing endeavors.

György Kövér

■ ***A Brief Portrait of Sándor Domanovszky (1877-1955)***

Keywords: *Sándor Domanovszky, cultural, economic and social history, Essays on the history of Hungarian agriculture*

Sándor Domanovszky was born in Nagyszeben and attended grammar school and university in Budapest. As a grammar school student, he had history teachers such as Sándor Márki and Sándor Mika. At the university, he considered himself a disciple of Henrik Marczali, László Fejérpataky, and Gyula Lánoczy. At the beginning of his academic career, he showed interest in medieval chronicles, a passion he pursued throughout his life. After

fifteen years of teaching in grammar schools, he assumed the position of professor of cultural history at Pázmány Péter University in Budapest. As he articulated in his autobiography, he saw his mission as “training well-educated young scholars in Hungarian economic and social history”. His extensive work as a scholar-founder is particularly evident in the fifteen-volume series *Essays on the History of Hungarian Agriculture*, published between 1930 and 1943. He gained recognition primarily as the editor of the official papers of the Hungarian Palatine Archduke Joseph, as the author of his biography, and as the editor of the five volumes of *Hungarian Cultural History*. Following his forced resignation, his chair for cultural history was abolished.

Péter Molnár

■ *Jenő Szűcs, or “National” Historiography from the Perspective of Regional Comparison*

Keywords: *Jenő Szűcs*, “national” historiography, regional comparison

The study examines the career of Jenő Szűcs, one of the most prominent Hungarian medievalists of the second half of the 20th century. Since the outset of his career, Szűcs has been exploring the timing and reasons behind the divergence of Hungarian society and other Central and Eastern European societies from the developmental trajectory of Western Europe. The study evaluates the historian’s diverse responses to this inquiry, spanning his early research in urban history, his later writings on medieval forms of ethnic consciousness, and his synthesis attempts towards the conclusion of his career.

Rudolf Paksa

■ *Elemér Mályusz*

Keywords: *Elemér Mályusz*, Middle Ages, German *Volkstumskunde*, everyday life of the society

Elemér Mályusz (1898-1989) was born into an old, Lutheran family with intellectual, bourgeois and noble roots.

As a representative of the Protestant and pro-independence approach, Mályusz criticised Gyula Szekfű’s Catholic-Habsburgian interpretation of Hungarian history. Mályusz therefore turned his attention not to the culture of the elites but to the everyday life of the society, especially the middle classes. With his broad knowledge from the Middle Ages up to 1848, he was able to draw colorful tableaux of the data-poor Hungarian Middle Ages. However, his anti-Communist and anti-Semitic prejudices and his abrasive nature caused him many issues. In the 1930s he adapted the German *Volkstumskunde* to Hungary, but criticised German imperialism. After 1945, he was temporary sidelined, but returned to the forefront of historical scholarship, to become one of the most influential Hungarian medievalists of the second half of the 20th century.

Ignác Romsics

■ *Dominic Kosáry (1913-2007)*

Keywords: *Dominic Kosáry*, bibliography on sources and literature of Hungarian History, member of the Hungarian Academy of Sciences

A defining figure of Hungarian historiography in the 20th century, Dominic Kosáry was born at Selmechánya (Banská Štiavnica, Slovakia). He graduated in history and Latin at Péter Pázmány University of Budapest, where he was a member of Eötvös Collegium, as well. He received his doctorate in history in 1936 (*The Görgey Question and Its History*). He then made study strips to France (1936-37), England (1938-39), and the United States (1941). In 1941 he was appointed the first vice-director, then in 1945 director of the Institute of History of the Teleki Institute, where he was founding editor of *Revue d’Histoire Comparée*. At the same time, he served as history professor at Eötvös Collegium. As substitute for Gyula Szekfű, from 1946 he taught at the Department of Modern Hungarian History at Pázmány University, as well. After the communist takeover in 1949,

he was deprived of all three posts. Between 1950 and 1956 he worked as librarian. During these years he produced a major reference work, a bibliography in three volumes on sources and literature of Hungarian History. In 1956-57 he collected hundreds of documents concerning the revolution, including written testimonies. Because of that he was arrested and imprisoned. He was released on amnesty in 1960. He carried on his research work first as archivist, and later as researcher at the Institute of History of the Hungarian Academy of Sciences. In the years of 1970's and 1980's he published several outstanding monographs including *Culture in 18th-century Hungary*, 1980 and *Széchenyi in Döbling*, 1981. He dealt with theoretical and methodological problems as well. In 1982 he became corresponding member, in 1985 full member of the Hungarian Academy of Sciences. In May 1990, after the political change, he was elected president of the Academy, a post he held for two terms till May 1996. He was instrumental in working out the new, democratic bylaws enacted into law by Parliament in 1994. This ensured its scientific and financial independence. For the author of this essay, Dominic Kosáry was the last of a great generation of intellectuals whose passing has left a gaping chasm behind them.

Gábor Ujváry

■ ***Bálint Hóman and Hungarian Historiography***

Keywords: *Bálint Hóman, historian, monetary history, Gyula Szekfű*

In recent years, Bálint Hóman's figure has become much more widely known for his qualities as a historian. Gábor Ujváry's study characterizes his work from the latter perspective, which rightfully earned him extraordinary recognition during the interwar period. His books and essays are often cited to this day, and although time has passed over them – as is the case with almost every historical analysis that has seen the light of day a hundred years ago – in many respects, some have proven enduring. Among these are his 1916 work on Hungarian monetary history during the Árpáadian era, as well as his 1921 volume on the economic history of King Charles Robert's reign. Moreover, his methodological writings contain numerous observations that remain thought-provoking to this day. His most famous work, the jointly authored *Hungarian History* with Gyula Szekfű, has educated generations, and although many of its assertions have been nuanced or refuted since, it remains regarded as the most cohesive and beautifully written synthesis of Hungarian history up to the early 20th century.

SZÁMUNK SZERZŐI

A lapszámot szerkesztette:

Kovács Kiss Gyöngy

Both Noémi Zsuzsanna (1990) – történész, PhD, muzeológus, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy
Csáki István (1978) – grafikus, Frankenthal

Dénes Iván Zoltán (1946) – eszméletörténész, DSc, Budapest

Erős Vilmos (1960) – történész, az MTA doktora, egyetemi docens, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet

Gyáni Gábor (1950) – történész, az MTA rendes tagja, BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Kiss András (1922–2013) – levéltáros, történész, Kolozsvár

Kovács Kiss Gyöngy (1960) – történész, PhD, főszerkesztő, Korunk, Kolozsvár

Kövér György (1949) – történész, az MTA rendes tagja, professor emeritus, ELTE BTK, Budapest

Molnár Péter (1967) – történész, filozófiatörténész, habilitált doktor, tudományos főmunkatárs, ELTE BTK, Budapest

Paksa Rudolf (1981) – történész, PhD, Budapest

Romsics Ignác (1951) – történész, az MTA rendes tagja, professor emeritus, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Eger

Ujváry Gábor (1960) – történész, CSc, főiskolai tanár, intézetvezető, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, Budapest

TÁMOGATÓK

Nemzeti
Kulturális
Alap

MAGYAR
KULTURÁÉRT
ALAPÍTVÁNY

MÉHES GYÖRGY – NAGY ELEK
ALAPÍTVÁNY

„[A történész] igazi feladata nem az, hogy minden veszedelmet mindenáron elkerüljön, hanem az, hogy a kutató felelősségével, tisztességével végezze munkáját. Meghajoljon az igazság előtt. Ne hajoljon meg, csak az igazság előtt.”

(Kosáry Domokos)

ISSN 1222 8338

9 771222 283304 2 4004 10 LEJ 950 FT

PORTRETS OF HUNGARIAN HISTORIANS
(20TH CENTURY)
PORTRETE DE ISTORICI MAGHIARI
(SEC. 20)